

2021/3

HONISMERET

A HONISMERETI SZÖVETSÉG FOLYÓIRATA

XLIX. ÉVFOLYAM

Honismereti Akadémia – Debrecen

Hatvani István, a legendás professzor

Néprajzi Múzeum – Városliget

HONISMERET

XLIX. évfolyam, 3. szám
2021. június

Kiadja a HONISMERETI SZÖVETSÉG
1088 Bp., Múzeum krt. 14–16.

FELELŐS KIADÓ:
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA
elnök

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
ANDRÁSFALVY BERTALAN
BAKSA BRIGITTA, BARTHÁ ÉVA
DEBRECZENI-DROPPÁN BÉLA
FEHÉR JÓZSEF, GÁLNÉ JÁGER MÁRTA

HALÁSZ PÉTER
HÁLA JÓZSEF, KOVÁCS GERGELY
KOVÁTS DÁNIEL
SELMECZI KOVÁCS ATTILA
SZÉKELY ANDRÁS BERTALAN
VERES GÁBOR

SZERKESZTI:
HÁLA JÓZSEF

SZERKESZTŐSÉG:
Budapest V., Magyar u. 40.
Levelezési cím: 1370 Budapest, Pf. 364
Tel/fax: +36 1 327 7761

Internetes elérési cím: www.honismeret.hu
INDEX 25387
E-mail: honismeret25@gmail.com

Megjelenik
az **Emberi Erőforrások Minisztériuma,**
a **Magyar Művészeti Akadémia,**
a **Magyar Nemzeti Múzeum,**
a **Nemzeti Kulturális Alap**
és az **Anyanyelvpolók Szövetsége**
támogatásával.

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt.
Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely
postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban
(<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen,
telefonon +36 1 767 8262 számon, levélben
a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető
a Magyar Posta Zrt.-nél: www.posta.hu
WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>), 1900 Budapest, +36 1 767 8262,
hirlapelofizetes@posta.hu
Belföldi előfizetési díj egy évre 3000 Ft

Arculat: Farkas Anna
Technikai szerkesztő: Geiger Annamária
Nyomdai munkák: Opticult Bt., mondAT Kft.
ISSN 0324-7627 (nyomtatott)
ISSN 1588-0672 (online)

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

- B. Gál Edit, PhD.** történész, múzeumigazgató,
MTM Mátra Múzeuma, Gyöngyös
Bán Andrea etnográfus, PhD-aspiráns,
Törökszentmiklós
- Bartha Eszter, PhD.** habilitált egyetemi docens,
ELTE BTK Történeti Intézete, Budapest
Bényei Miklós, DSc. történész, könyvtáros,
c. egyetemi tanár, Debrecen
Blazovich László, DSc. professor emeritus,
SZTE ÁJTK, Szeged
- Bodó Imre** helytörténész, Dombóvár
Csáky Csongor elnök, Rákóczi Szövetség, Budapest
Debreczeni-Droppán Béla elnök,
Honismereti Szövetség, Budapest
Dobos Irma, Dr. EurGeol geológus, hidrogeológus,
Budapest
- E. Nagy Katalin, PhD.** nyelvész, Magyar Tudományos
Akadémia–Debreceni Egyetem Magyar Nyelv-
és Névtörténeti Kutatócsoport, Debrecen
Fazakas-Timár Karina doktorandusz hallgató,
Debreceni Egyetem, Történelem és Néprajzi
Doktori Iskola, Debrecen/Pusztina/Csíkszereda
Gelencsér József, Dr. jogász, c. egyetemi docens,
Székesfehérvár
- Gergelyné Bodó Mária** középiskolai tanár, Szeged
Hála József, Dr. etnográfus, Budapest
Horváth Attila helytörténeti kutató, Debrecen
Horváth Péter, PhD. helytörténész, városantropológus,
Debrecen
- Kemecsi Lajos, CSc.** etnográfus, főigazgató,
Néprajzi Múzeum, Budapest
Klamár Zoltán, PhD. néprajzkutató, Aszód
Korpics Márta, PhD. tanár, Budapest
Kovács Ilona, Dr. könyvtáros, ny. osztályvezető,
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest
Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna történész,
ny. gimnáziumi tanár, Makó
Papp László, Dr. polgármester, Debrecen
- Posta József, DSc.** okleveles vegyész, filozófiatanár,
professor emeritus, Debreceni Egyetem,
Tájévédelmi és Környezetföldrajzi Tanszék, Debrecen
Sz. Kristóf Ildikó, CSc. néprajzkutató, történész,
Budapest/Szeged
- Szacsavay Éva, PhD.** etnográfus, ny. főmuzeológus,
Néprajzi Múzeum, Budapest/Leányfalu
Székely András Bertalan, Dr. művelődésszociológus,
kisebbségkutató, Isaszeg
- Szendrei Ákos, PhD.** történész, Debrecen
Tóth Lilla népzenező, népzene-tanár, PhD-hallgató,
Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar,
Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Debrecen
Tölgyesi József, Dr. tanár, főiskolai docens, Veszprém
Viszóczky Ilona etnográfus, Herman Ottó Múzeum,
Miskolc
- A borítón: *A debreceni Nagytemplom*
(Debreczeni-Droppán Béla felvétele)

Nyolcvanadik születésnapja alkalmából sok szeretettel köszöntjük
a Honismereti Szövetség örökös tiszteletbeli titkárát,

Bartha Évát!

*„Élj soká! és legyen élted,
Mint derűs nap, tiszta, víg,
Mely piros hajnalból támad
S ismét abban áldozik.”*

(Arany János)

TARTALOM

Köszöntjük a XLVIII. Országos Honismereti Akadémiát! Debrecen, 2021. július 4–9.

Polgármesteri köszöntő (*Papp László*) 5

ISKOLA ÉS HONISMERET

Tanító mestereink

Kölcsey Ferenc: Intelmek.....7
Módszertani útmutató Csongrád megyéből (*Gergelyné Bodó Mária*).....9

HAGYOMÁNY

Halászat a székesfehérvári Sóstón (*Gelencsér József*) 10

KÖZ-GYŰJTEMÉNYEK

A költöző Néprajzi Múzeum (*Kemecsi Lajos*)..... 16

TERMÉS

Isten hozta vendégeinket Hajdú-Bihar megyében!

A Bihari Hegyköz történeti demográfiája (*Szendrei Ákos*) 24

A Kórógytól a Tacsillóig.

Hajdú-Bihar megyei helynevek névszociológiai vizsgálata (*E. Nagy Katalin*) 28

„Keserves Dög-halált botsáta Várasunkra...”.

Az 1742. évi debreceni pestispátens (*Sz. Kristóf Ildikó*) 37

Cíviskarakter a debreceni belváros építészetében (*Horváth Péter*)..... 43

Az 1944. június 2-ai debreceni bombatámadás károkozása

a helyi tömegközlekedésben (*Horváth Attila*)..... 53

Hatvani István, a debreceni polihisztor professzor életútja (*Posta József*)..... 63

Jókai Mór, Arany János és Hatvani professzor „*electrica machiná*”-ja.

Jegyzetek Posta József cikkéhez (*Hála József*) 71

Bak Zoltán, a szűrszabómester (*Bán Andrea*) 76

Népdalgyűjtés göröngyös utakon. Papp János élete és munkássága (*Tóth Lilla*)..... 80

KRÓNIKA

Paganini József emléke Szabadkán (*Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna*) 88

Köszöntjük a 75 éves Móser Zoltánt (*Székely András Bertalan*) 90

Egy életút kettős kötődésben.

Hetvenéves a levéltáros és helytörténet-kutató Somfai Balázs (*Tölgyesi József*) 94

A Honismereti Szövetség tisztújító közgyűlése (*Debreczeni-Droppán Béla*) 96

A Honismereti Szövetség új titkára..... 97

In memoriam

P. Fekete István emlékezete (1925–2020) (<i>Bodó Imre</i>).....	99
Búcsú Halzl Józseftől (<i>Csáky Csongor</i>)	100
Elhunyt Szabó Ferenc (1935–2021) (<i>Blazovich László</i>)	102

KÖNYVESPOLC

A hazai népművészet történeti és elméleti kérdéseinek összegzése (<i>Szacsavay Éva</i>)	106
„Indulj el egy úton, én is egy másokon”.	
Könyv a magyar zarándokutakról (<i>Korpics Márta</i>).....	108
Képes levelezőlapjaink története (<i>B. Gál Edit</i>)	110
Fotóalbum a répáshutaiak múltjából (<i>Viszóczky Ilona</i>).....	112
Egy amerikai magyar bányászközösség történeti rekonstrukciója (<i>Kovács Ilona</i>)	114
A „magyar rozsdaoezet”. Egy eltűnő örökség nyomában (<i>Bartha Eszter</i>).....	118
A Vásárhelyi Látóhatár repertórium (Dobos Irma)	120
Tanulmányok a vajdasági Duna mentéről (<i>Klamár Zoltán</i>)	121
Kitűnő és szemet gyönyörködtető könyv	
a Balaton kutatásának legújabb eredményeiről (<i>Hála József</i>)	123
Monográfia a moldvai magyarok párválasztásáról, házasságáról	
és gyermekvállalásáról (<i>Fazakas-Timár Karina</i>).....	125

HONISMERETI BIBLIOGRÁFIA

Válogatás a Hajdú-Bihar megyéről megjelent

honismereti vonatkozású könyvekből (2013–2019) (Összeállította: *Bényei Miklós*)..... 129

Tisztelt Szerzőink!

Kérjük, hogy a folyóiratunkba szánt írásait lehetőleg elektronikus úton egyszerű Word formátumban szíveskedjenek megküldeni a honismeret25@gmail.com címre. Továbbá kérjük, hogy a terjedelem kötöttségére való tekintettel a megküldött írás ne haladjon meg a 4–5 oldalt (10–15 ezer leütést), az esetleges hivatkozások esetén lábjegyzetelést kérünk, a képmelléleteket szintén elektronikusán, lehetőleg 300 dpi felbontásban kérjük megküldeni. Aszerzői korrektúrát szintén elektronikus úton küldjük meg.

Lapzárta minden páratlan hónap 5-én, megjelenés minden páros hónap 10-én. A közlésre szánt cikkeket a szerző nevének, titulusanak és címének feltüntetésével tudjuk fogadni. Kérjük, hogy a lábjegyzeteket vagy irodalomjegyzéket tartalmazó írások esetében a hivatkozások, bibliográfiai adatok legyenek hiánytalanok, pontosak és azok a Honismeretben használt formában készüljenek! Ellenkező esetben a cikket nem áll módunkban elfogadni!

a Szerkesztőbizottság

A Honismeret folyóirat megvásárolható:

Honismeret Szerkesztősége (1053 Budapest, Magyar u. 40.),

Litea – Budai Krónika Könyvesbolt (1014 Budapest, Hess András tér 3.)

Köszöntjük a XLVIII. Országos Honismereti Akadémiát! Debrecen, 2021. július 4–9.

Polgármesteri köszöntő

Tisztelt Hölgyeim és Uraim! Kedves Olvasók!

Éppen tíz esztendeje annak, hogy az Országgyűlés – a kulturális örökség védelméről szóló törvény keretében – nemzeti emlékhellyé nyilvánította a Debreceni Református Nagytemplomot és a Kollégiumot. Nemzeti emlékhellyé olyan, a nemzet történelmében meghatározó jelentőséggel bíró helyszín válhat, amely a nemzet önképében kiemelkedő fontossággal bír. Mint ez a meghatározás is jelzi, a nemzeti emlékhellyé nyilvánítás alapvetően nem valamiféle törvényhozói szándék megnyilvánulása, nem egyszerűen elhatározás kérdése, nem pusztán adminisztratív lépés, hanem egy olyan, régóta fennálló állapot jogszabályi formában is megjelenő rögzítése, mely státusról maga a nemzet, a nemzet értéktétele döntött. A Nagytemplom és a Kollégium 1849-ben olyan események helyszínei voltak,

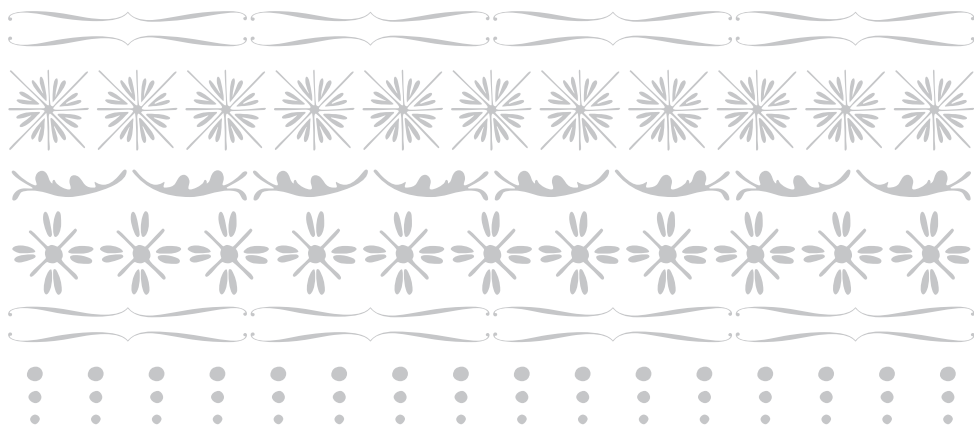
*A Piac utca 1905-ben a Református Kollégiummal
(A Debreceni Református Kollégium gyűjteményéből)*

melyek e nemzet sorsát formálták, s máig hatóan szorosan összefonódtak a magyarság szabadságról alkotott fogalmával. A nemzeti önrendelkezés és szabadság fogalma a magyarság számára ma sem értelmezhető az 1848–49-es forradalom és szabadságharc, s velük együtt Debrecen, „a szabadság őrvárosa” nélkül. Ezért van az, hogy városunk nevét kivétel nélkül minden magyar ember ismeri. Természetesen ismerheti más vonatkozásokban is, hiszen a reformációnak, s az abban gyökerező debreceniségnek, a civis gondolkodásnak és létformának, e város polgárainak a szellem pallérozásába, az oktatásba vetett jelentős bizodalmanak is több évszázados a híre és a hatása szerte e hazában. Nem véletlenül fogalmazott már közel fél évezreddel ezelőtt úgy az itteni, s máig folyamatosan virágzó nyomdászat megalapozója, Huszár Gál emígyen: „Egész Magyar Országának és Erdélyiségnek világitó lámpása Debrecen.” S azóta hányszor, de hányszor világította be ez a lámpás a hazát, s hisszük, hogy fénye ma is mindenki számára jól látható. Vélhetnénk hát, hogy ezt a várost e hon polgárainak nem kell bemutatni.

Mi végre hát, hogy akár Debrecen, akár bármely más település, táj, bármely hagyomány, szokás kapcsán generációról generációra újra és újra fel kell frissítenünk ismereteinket, elevenen tartani tudásunkat? Bár egyes meghatározó elemei ugyan kikezdhetetlenül stabil elemei a nemzeti emlékezetnek, számos más, nem kevésbé fontos érték mehetne pótolhatatlan módon veszendőbe az idők folyamán, ha a honismeret iránt elkötelezettek nem hívnák fel rájuk figyelmünket fáradhatatlan szorgalommal, s nem gyarapítanak kollektív tudásunkat jelen időben is. Mert amit ma hétköznapi módon megélünk, az holnapra már megőrzendő emlékké nemesül.

„Nekem sok címet adományoztak már az életben, de soha nem akkorát, mint hogy debreceni polgár lehetek” – mondta Szabó Magda 2002-ben, mikor is 85. születésnapja alkalmából köszöntötte őt a város. Azzal üdvözlöm Önöket Debrecenben, hogy néhány napra érezzék meg, milyen is debreceni polgárnak lenni, s nagyon jó – emlékidéző és emlékezetes – táncskozást kívánok!

Papp László
polgármester

ISKOLA ÉS HONISMERET

Tanítómestereink

Kölcsey Ferenc: Intelmek*

Szeresd a hazát! Boldog leszesz, ha a férjfi kor napjaiban e szavakat úgy fogod érthetni, úgy fogod érezhetni, mint kell. Hazaszeretet egyike a kebel tiszteletre legméltóbb szenvedelmének; de sok kívántatik, míg annak tiszta birtokába juthatunk. Ezreket fogsz láthatni, kik ajkaikon hordozzák a szent nevet; kik magasztalva említnek mindent, ami a honi föld határain belül találkozik; kik büszkén tekintenek az idegenre, s hálát mondanak az égnek, mely őket magyaroknak születni engedé: s véled-e, hogy ezeknek szíveik szeretettel buzognak a haza iránt? Véled-e, hogy ezen hazaszeretet az, mely az erények koszorújában olthatatlan fényvel ragyog, s a történet évkönyveiben tisztelő bámulattal említettik?

Minden erény önáldozattal jár, feláldozásával pillantatnyi kényünknek, megtagadásával önhasznunknak, s nem ritkán hajlandóságunk vagy gyűlölségünk elnémitásával: azonban minden áldozat kicsiny azokhoz képest, miket a hazának kívánni joga van. Mindent, amit élted folyta alatt arcod izzadásában gyűjtöttél; mindent, amit lángoló szerelemmel fűztél magadhoz, javaidat, kincseidet, házad népét és saját éltedet naponként és pillanatonként érte fel kell szentelned. Mert tudd meg: e szóban – haza, foglaltatik az emberi szeretet és óhajtság tárgyainak egész öszvessége. Oltár, atyáid által istennek építve; ház, hol az élet első örömeit izleled; föld, melynek gyümölcse feltáplált; szülőid, hitvesed, gyermekeid, barátid, rokonaid s polgártársaid: egyről egyig csak egészítő részei annak. Hány embert láttam én, ki meggyúlt háza üszkei közé éltét veszélyezve rohant, hogy némely hitvány eszközöket kiragadjon? S nem sokkal inkább természetes-e ily valamit a hazáért, azaz mindnyájunknak, az egész nemzetnek mindeneért cselekednünk? És mégis kevesen vagynak, kik e gondolatot felfogván sajátokká tehetnék! Mert az ember, ha értelme s érzelme körét gondosan nem szélesíti, keskeny s mindég keskenyebb határok közé szorul; szemei az egész tekintetétől elszoknak; s parányi birtokában, háza falai közt elszigetelve csak önmagát nézi, s a legszorosb, legegységesebb kapcsolatokat nem láthatja. Ezért a hazaszeretet valószínű példái oly igen ritkák; ezért vagynak, kik annak való értelmét soha magokévé nem teheték; s azt, amire saját szívünk oly természetesen vezethetne, rendkívüli tünémenynek tartják, mely szemeiket, mint az égen széjjelpattanó tűzgömb, legetteti, de lelkeikre benyomást nem teszen.

Jókor szokjál e gondolathoz: a társaságban született ember nem önmagáé. Számtalanok a jótétemények, mik a társas életben naponként reánk háramlanak; lehet-e kívánnunk,

* Kölcsey Ferencre (1790–1838) emlékezünk, aki 6 éves korától 14 éven át volt debreceni diák, onnan gyökerezik irodalmi műveltsége, ott került kapcsolatba Kazinczy Ferencsel, akinek oldalán később a nyelvújítás ügyéért küzdött. Szövegünk szellemi intelem, erkölcsfilozófiai értekezés, amelyet 1834-ben vetett papírra, amikor bőven voltak már közéleti tapasztalatai. A közlés alapja: *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz*. Szerk.: Szigethy Gábor. Neumann Kht., Bp., 2003. A kihagyásokat [...] jelzi. (A szerk.)

hogy e jótéteményekkel ingyen élhessünk, mint zsarnok a más izzadása bérével? Használni akarod a társaságot? Úgy mindent kell tenned annak fenntartására, mi saját erődtől kitelik. Mi a haza, mint a legszentebb kapcsokkal egybefoglalt emberek társasága? Ezerféle édes emlékezet, megszokás, haszon és szeretet összefonott érdekei teszik azt a szív előtt kedvessé; e társaság ideája egyesíti magában nemcsak azon érzeményeket, melyek kebledet mint háznép tagjának, barátjának és rokonnak betöltik; e társaság ideája egyesíti magában nemcsak birtokodat s birtokod és élted bátorságos voltát: de az önérzést is, melyet, mint szabad ország polgára, magadban hordasz; mely veled született, mely gondolatidra, tetteidre s egész lényedre törülhetetlen befolyást gyakorol; melyet tisztán meg nem őrizve ten emberi becsedet alacsonyítod le. Kinek szívében a haza nem él, az száműzöttnek tekintheti magát mindenhol; s lelkében üresség van, mit semmi tárgy, semmi érzet be nem tölt.

Az ember egyedül gondolva nem több a magányos vadállatnál, mely élte fenntartásáért zsákmányt keresve bolyong. Emberi ész és erő csak társaságban fejlődik ki; s amint valamely embertársaság szerencsés, szebb, dicsőbb hazává alkotta magát: polgárai minden szépben és jóban aszerént haladhatnak. Ezért kell minden mívelt embernek a hazát legfőbb gondjává tennie; s ez mindenekfelett oly hazákról értetik, hol az egyes polgárnak a közdolgok folyásába tekinteni joga s kötelessége van. Mert jog és kötelesség egymástól soha el nem választhatók.

[...] Már az ifjúság küszöbén ismerkedjél hazánk dolgaival, állásával, törvényeivel s történeteivel; s ismerkedjél mindazon tudományokkal, miket az emberi elme régibb és újabb korban a nemzetek kormányzására s boldogabbá tételére feltalált. [...]

Teljes birtokában lenni a nyelvnek, melyet a nép beszél: ez az első s elengedhetetlen feltétel. De erre még nem elég azon nyelvismeret, mely dajkánk karjai közt reánk ragadt; s azt hinni, hogy gyermekkori nyelvünkkel az élet és tudomány legmagosb s legtitkosb tárgyait is tisztán s erőben előadhatjuk, nevetséges elbizottság. Igyekezned kell nemcsak arra, hogy a beszéd hibátlanul zengjen ajkaidról; hanem arra is, hogy kedves hajlékonysággal, gazdag változékonysággal, tisztán kinyomva, s szívre és lélekre erőben munkálva, okaidnak s érzelmeidnek akaratodtól függő tolmácsa lehessen.

Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! – mert haza, nemzet és nyelv, három egymástól válthatatlan dolog; s ki ez utolsóért nem buzog, a két elsőért áldozatokra kész lenni nehezen fog.

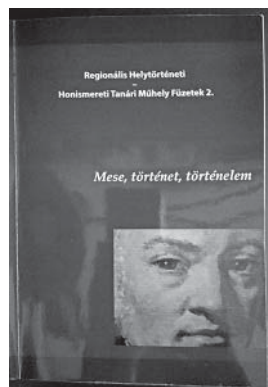
[...] Fáradj a hazáért s ne tenmagadért; így nem leszen okod panaszkodni. Ki magáért fárad, gyakran csalatkozik; ki lelke erejét hazájának szenteli, annak tettei előbb-utóbb sikerrel koronáztatnak meg; s a siker felől az emberiség elismert haladása biztosít. [...]

Jól megértsd: nemzet és sokaság egymástól különböznek. Amaz együvé állott egész, ez több egyesek most ilyen, majd olyan számban és alakban történt összecsoportozása. Amannak van állandó pályaköre, melyen a vele összeköttetésben levő nemzetek sorában lassabban vagy gyorsabban, de bizonyos egyetemi rendszerrel mozog; emennek kimért útjai nincsenek. Amaz a Balaton, mely saját partjai közt százak óta van és tápláltatik; ez a hullámok, mik a Balatonon gyakorta látható ok nélkül támadnak, s ismét eltűnnek. [...]

Módszertani útmutató Csongrád megyéből

A Csongrád Megyei Honismereti Egyesület és a Dugonics András Piarista Gimnázium 2015-től szervez módszertani konferenciákat a régióban honismeretet tanító tanároknak. 2019-ben ötödik alkalommal került sor erre a szívet-lelket melengető, módszertani ötleteket adó rendezvényre. A résztvevők és az előadó pedagógusok, kutatók Csongrád, Békés, Bács-Kiskun megyékből, valamint Erdélyből és a Délvidékről érkeztek. Az első három konferencia legérdekesebb előadásai is megjelentek a Csongrád Megyei Honismereti Egyesület évkönyveiben, de a 2018-as és 2019-es ötletbörze minden előadását önálló kötetbe szerkesztette azok szervezője, Károlyi Attila. Az önálló kötetcskéek *Regionális Helytörténeti-Honismereti Tanári Műhely Füzetek* címmel indultak útjukra, melyeknek kiadója a Csongrád Megyei Honismereti Egyesület.

2019-ben a konferencia fő témája a mese, történet, történelem volt, e téma kapcsán mesélték el ötleteiket, módszertani ajánlásaikat az előadók. A történész Marjanucz László és Tóth István a tudományos kutatás újabb eredményeire, és az erre épülő módszertani lehetőségekre hívták fel a figyelmet. Ebben a konferenciasorozatban először előadók a honismerettel kapcsolatos összes módszertani ötletüket csokorba gyűjtötték. Bajcsiné Forgó Éva a Szegedi Dózsa György Általános Iskolában megvalósuló honismereti tevékenységeket mutatta be, Gecse Madaras Júlia a temesvári Integratio Alapítvány tehetséggondozó programját, Juhos Helga a szamosújvári új magyar iskola létrejöttéről mesélt, Kardos Tamás az Ópusztaszeri Nemzeti Történeti Emlékpark múzeumpedagógiai, tehetséggondozó programjaiba avatta be a hallgatókat, s most az olvasókat. Krämmer Erika a matematika-oktatásban rejlő honismereti vonatkozásokat, dr. Tóthné Facskó Zsuzsanna a kollégiumi nevelés honismereti lehetőségeit tárta fel. Móricz Elvira az Ürményházi Ifjúsági Klub egész naptári évet átfogó honismereti foglalkozásait ismertette. Ugrai Gábor pedagógusként és városvédőként mutatta be, hogy a kétnyelvű Békéscsaba jubileumi évfordulója milyen honismereti-módszertani lehetőségeket rejtett.

A Tanári Műhelyben már többször előadók egy-egy honismeretet tanító ötletüket mutatták be részletesebben. A temesvári Fodor Enikő a Magyarságismereti társasjátékot ismertette. A szegedi Gergelyné Bodó Mária az adott iskola híres, kiemelkedő diákjáról mint példaképről szólt. A szegedi Károlyi Attila az iskolanévadó személyiség közösségformáló erejét emelte ki. Mecser Szilvia a temesvári Bartók Béla Líceumban folyó nyelvi foglalkozások fontosságáról szólt, amelyek a kétnyelvű családokban a magyarsághoz tartozást erősítik meg. A szegedi Némethné Balázs Katalin a szólások, közmondások eredetét kutatja diákjaival. Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna bemutatta a szerepjátékok funkcióját az általa szervezett versenyeken.

A füzet visszaadja a Helytörténeti-Honismereti Tanári Műhelyek bensőséges hangulatát, és módszertani útmutatóként szolgál az olvasóknak.

(Mese, történet, történelem. Szerkesztő: *Károlyi Attila*. Csongrád Megyei Honismereti Egyesület, Szeged, 2019. 85 oldal)

Gergelyné Bodó Mária

Halászat a székesfehérvári Sóstón

*Hetvenedik születésnapja alkalmából
e cikk közlésével köszöntjük
régii, szorgalmas munkatársunkat,
Gelencsér Józsefet. A szerk.*

1. A Székesfehérvárt századokon át körülölelő vízvilág számos funkciót töltött be. Mindegyik hadi-katonai védelmet nyújtott a vár, a város lakóinak. Ők pedig a mocsaras, vizes terület természeti adottságait szükségletük kielégítésére igyekeztek hasznosítani. Nádjából tetőt csináltak a fejük fölé, halait, vadjait, madarait táplálkozásra használták. A XVIII–XX. századi vízrendezés után a székesfehérvári Sóstó utolsó emlékként maradt fenn. Ma már nem halásszák, horgászata sincs, pedig a halfogásnak itt szép múltja volt.

Nem véletlenül telepedtek emberek a bronzkortól kezdődően az akkori Sóstó vidékére. Éhségük csökkentésére a halászat, a vadászat és a gyűjtögetés jó alkalmi szolgáltak. Az első évezred végéhez közeledve mindez még intenzívebbé vált.

Országunkban a halászat tartalmát szokásjog, törvény, rendelet, szabályrendelet és jogszokás befolyásolta. A *halászati jog* a honfoglalás után – a természet gazdagságának köszönhetően – valószínűleg mindenkit megilletett. Ám a *szabad halászat* a XI. században megszűnt. A XIII. századtól a halászati jog fokozatosan a földesúré, földbirtokosé lett. A XVII–XVIII. századtól a halászó vizeket bérbe adták a halászoknak, másutt a jobbágyoknak, akik zsákmányhányaddal vagy készpénzzel fizettek. A XIX. század második felére a folyók szabályozása, a vizes területek lecsapolása a halállományt katasztrofálisan csökkentette.

A polgári kor megváltozott jogi és természeti viszonyai között az 1888. évi XIX. tc., a *halászati törvény* deklarálta, hogy a halászati jog a földtulajdon elválaszthatatlan tartozéka, a meder mindenkori tulajdonosát illeti meg. A törvény a halak számának védelmére tilalmi időszakokat vezetett be. A csekély jelentőségű vizek korábbi szabad használatát megtiltotta, és szigorú szankciókkal fenyegette meg az engedély nélkül halászókat. (62–66. §) A *zárt vizek* halászata a jogosult által korlátlanul gyakorolható volt. Zárt víznek az minősült, amely más, halat tartó vízzel nem volt összeköttetésben. Ennek megállapítása külön, a 48. §-ban meghatározott eljárásban történt. Egyébként, aki halászni akart, az egy évig érvényes *halászszyegyet* volt köteles váltani, illetékvonzat mellett. Önmagában a halászszyegyet halászatra nem jogosított. A jogosultak körét az 1., 2., 14. § b. pont és a 47. § tartalmazta. A II. világháború utáni államosításokkal összhangban az 1950. évi I. tv-el a települési autonómiák helyére a tanácsrendszer lépett. A tanácsok az állami tulajdonba került földterületek, vizek kezelői voltak.¹ Az 1959. évi IV. törvény 168. § (1) bekezdése értelmében a természetes tavak az állam kizárólagos tulajdonát képezték.

¹ *Márkus Dezső*: Magyar jogi lexikon. I–VI. Budapest, 1898–1907. III. 903.; *Pomogyi László*: Magyar alkotmány- és jogtörténeti kézikönyvtár. Budapest, 2008. 396–397.

2. Székesfehérvár létrejöttétől, vagyis a honfoglalás utáni időszaktól kezdődően a város és környékének lakói éltek a vízivilág, így benne a Sóstó, a Sárvíz és a Sárrét nyújtotta lehetőségekkel. A halak, a halászat kapcsán néhány történeti adat is idézhető.

Evlia Cselebi, a török világutazó 1664-es látogatásakor azt írta, hogy a Székesfehérvárt körülvevő mocsaras területen különféle halak is élnek, de nem ízletesek.² Székesfehérvár szabad királyi város 1688 és 1740 közötti gazdasági viszonyairól tudható, hogy a földbirtokból és a birtokgazdálkodásból származó jövedelem az átlagnál alacsonyabb volt. A földrajzi adottságoknál fogva erdőkből, legelőkben, vadászatból komoly bevétele nem lehetett.

Halászatból viszont igen, mivel a Sóstó gazdag volt halban és rákban. Ám ennek birtoklásáért állandó torzskodás folyt a tanács és a prépostság között.³ Nesselrode Ferenc Vilmos gróf (1652–1732) pécsi püspök 1703 és 1729 között egyidejűleg székesfehérvári prépost is volt. 1713. december 9-én Fejér vármegyéhez tiltakozást és ellentmondást nyújtott be. A Sóstó tulajdonjogát a prépostságnak követelte, mondván, hogy az ősidők óta azé, csak Székesfehérvár város önhatalmúlag eltulajdonította. A per oka a Sóstó halgazdagságában volt keresendő. A tó azonban a városé maradt.⁴ Bél Mátyás kifejezetten a Sóstóról nem írt, de azt megemlítette, hogy a várost körülzáró mocsárvilágban halak és főleg csíkok élnek. Bél munkájában másutt, Fejér megyéről szólva írta: „A folyók duzzadnak a halaktól. A parasztok számos fajtájukat halásszák. Nyáron halászókosárral bemennek a vizetekbe, amelyeket meg tudnak közelíteni, télen pedig a jég alatt, fáklyafény mellett fogják a halat. Hal, rák és teknősbéka oly bőségben van, hogy sokan Győrbe, Pozsonyba, sőt Bécsbe is visznek belőlük, így szereznek hasznot maguknak. A csíkból olyan sok van, hogy róluk nevezték el Csíkvárt.” A hal és a csík a városnak is bevételt jelentett.⁵ (Az 1950-es évektől már a nevét is alig ismerték a csíknak. Viszont az egyik közterület nevében – Csíkvári utca – máig megőrződött.) Vályi András (1764–1801) statisztikus, földrajztudós Fejér vármegyéről írta, hogy „halászatnya nagy és hasznos, s tavai nem csak külömbféle halakkal, hanem rákokkal és teknősbékákkal is eléggé megáldottak”.⁶ Vályi megállapításai döntően a Sóstóra is igazak.

3. A város területén folytatott halászatról 1720-tól kezdve vannak részletesebb adatok, általában közelebbi helymegjelölés és a Sóstó említése nélkül.

A XVIII. században a halászat városi monopólium volt. Tanácsi engedéllyel, díj fizetése ellenében lehetett halászni. Az 1720-ban kiadott halászati engedélyek szerint a zsákmány kétharmada lett a városé. 1747-ben az iratok két székesfehérvári halászról tettek említést, akik hálót is kaptak a várostól. A katonai parancsnokság által használt várarak halászati jogát 1754-ben kapta vissza a település. Ez mindössze 2 forint jövedelmet hozott neki. Ugyanebben az évben a név szerint megjelölt négy városi halász is harmadrésért halászhatott. A város tanácsa 1762-ben a téli, jég alatti halászatot megtiltotta. 1765-ben ugyancsak négy halász volt jogosult a halászatra a város határában. 1766-ban a tanács három személynek bérbe adta a rákászatot. A bérlőknek minden pénteken 400 rákot kellett szolgáltatniuk. 1768-ban két személy (Six József és Koly György) vette bérbe 3 évre a halászatot és a

2 Evlia Cselebi: Török világutazó magyarországi utazásai 1664–1666. Budapest, 1908. 44.

3 Czako Sarolta: Székesfehérvár szabad királyi város igazgatása 1688–1740. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5. Székesfehérvár, 1972. 28.

4 Juhász Viktor: Adatok Székesfehérvár török hódoltság utáni helyrajzához. In Schneider Miklós–Juhász Viktor (szerk.): Fejér vármegye. Budapest, 1937. 385.

5 Bél Mátyás: Fejér vármegye leírása. Fordította és bevezette: Prokopp Gyula. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5. Székesfehérvár, 1977. 88, 106.; Czako 1972. 28.

6 Vályi András: Magyar Országának leírása. I–III. Buda, 1796–1799. I. 645.

békaszást. Az évi bérelti díj 20 forint volt.⁷ Egy további adat szerint a város a halászatot évről-évre bérbé adta, és a bérlőktől esküt vett ki. Mégpedig arról, hogy a halat a városi hatóság által megszabott áron hozzák forgalomba és a fogás harmadát beszolgáltatják a magisztrátusnak.⁸

A hal székesfehérvári értékesítéséről már 1690-től vannak adatok. A városi vizekből zsákmányolt halakat általában a városi piacon és a vásárban értékesítették, de a kereskedők távolabbi településekre is vittek belőlük. Az árusítás említett két helyén a Duna és a Tisza vidékén fogott zsákmány is gazdát cserélhetett. A város tanácsa időnként igyekezett korlátok közé szorítani mind a hal behozatalát, mind annak elvitelét, továbbá a halak árát.

1747 januárjában egy székesfehérvári lakos két győri polgárral együtt Bécsbe akart vinni nagyobb mennyiségű halat, de a szokatlanul enyhe idő miatt azok egy része megromlott. A győriek azonban a kárban nem kívántak osztozni, ami miatt jogvita támadt. 1762-ben a város tanácsa 50 botütés terhe mellett megtiltotta, hogy a halászok idegen kereskedőknek mázsaszámra halat adjanak el. Ugyanebben az évben Köchl József kertészt kitiltották a városból, mert halkereskedésével nagy kárt okozott. Azt az elvet követte, hogy „*a fejeváriak halakat ne egyenek*”. 1692-ben a tanács – elkobzás terhe mellett – a városban a ponty, csuka vagy más hal fontját 4 dénárban maximálta. (Eszert a ponty és a csuka a leggyakoribb halak voltak.) 1765-ben arról született rendelkezés, hogy a halakat 1 garasnál drágábban nem lehet árulni. A XVIII. század második felében a városnak volt *halmészárosa*, azaz mázsálója. Egyikük 1776-ban a halászkotól illegálisan, mérés nélkül vett halat. Ezért jogát megvonták. A XVIII. század közepén a halat, a szaga miatt, csak a Palotai kapunál lehetett árusítani.⁹

Némi időbeli ugrással írom, hogy ifj. Palugyay Imre 1853-ban azt is közölte, miszerint a Sóstóban „*közönséges hal-fajok élnek*”.¹⁰ Érdekességként említhető, hogy Herman Ottó (1835–1914), a kiemelkedő zoológus és néprajzkutató 1873 őszén járt Székesfehérváron és a Sóstót is felkereste.¹¹ Vélhetően későbbi nagy munkáihoz érdeklődött a pókokról és a halakról, halászatról.

4. A tóbeli halállomány az idők folyamán csökkenhetett, mert az 1889. évi kultúrmérnöki jelentés a halászatot a nádvágháshoz képest nem tartotta jelentősnek. Bár említette, hogy vannak elképzelések a halak természetes szaporítására.¹² Egy másik tájékoztató tartalma lényegileg egyező. Székesfehérváron a város tulajdonát képező Sóstónak halászat szempontjából való jobb kihasználását vették célba. A terület kb. 600 kh, fele részben náddal borítva, a másik fele rész kisebb-nagyobb *tisztásokat* képez. A tó vízhiányban szenved, az aszalvölgyi folyóvíz bevezetése tervezett. A város az ezen a vidéken jól értékesíthető nád termelésére fekteti a hangsúlyt. A halászat ehhez képest egyszerű, inkább hízlalást, mint tenyésztést jelent.¹³ Egy évtizeddel később a város közigazgatási előadója a Földművelésügyi Minisztériumnak a következőket jelentette települése 1899. évi halászatáról. Haltenyésztés céljára a Sóstó igen alkalmas volna, de okszerűen nincs gondozva, így közigazgatásilag

7 Kállay István: Székesfehérvár haszonvételei 1688–1790 között. Fejér Megyei Történeti Évkönyv 5. Székesfehérvár, 1971. 68–69.

8 Juhász 1937. 385.

9 Kállay 1971. 68–69.

10 Palugyay Imre, ifj.: Magyarország történeti, földirati s állami legújabb leírása. II. Szabad királyi városok leírása. 1. Pest, 1853. 135.

11 Keve András: Hernan Ottó a Dunántúlon. Vasi Szemle 1964. 4. 552.

12 Landgraf János: Kultúrmérnöki jelentések a talajjavítások terén 1890. évben tett intézkedésekről. Budapest, 1890. 45.

13 Gazdasági Mérnök 1890. június 15. 279–280.

hasznos célt nem szolgál. Ez az elhanyagolt gazdasági forrás a házipénztárnak 25 forint haszonbért eredményez ugyan, de tudatos kezeléssel, befektetéssel előnyösebb szolgálatot hozna.¹⁴ Azonban a halászat szerepe érdemben a század utolsó két évtizedében és a későbbiekben sem nőtt. Bár voltak rövid életű sikerek. 1889 körül a Sóstót haltenyésztési célokra a megye, illetve a város három befolyásos személyisége, Kempelen Imre, Havranek József és Felmayer István vette bérbe (haszonbérbe) a várostól. Kempelen az év tavaszán apró halakat hozatott, melyeket beeresztetett a Sóstóba. Különösen a ponty szerethette a vizet, mert fél méter hosszúságúra is megnőtt. Az év második felében azonban a csekély víz miatt a halak pusztulni kezdtek, így november közepén halászatot rendeztek. Az első húzásra 4 mázsa eredmény született. A bérlők ennek nyomán elhatározták, hogy újabb 6 évre bérbe veszik a Sóstót, továbbá megásatják, nehogy a halak a sekély víz miatt télen elvesszenek.¹⁵ A tóban a *Mélyásás* kialakítását a nyári súlyos vízcsökkenés mellett tehát a téli körülmények is indokolták. 1905 nyarának végén Székesfehérvár közgyűlése a sóstói halászat tárgyában kötött szerződést az akkori bérlővel felbontotta.¹⁶

A II. világháború után, 1949-ben változatlanul a halászat háttérbe szorulását megállapító jellemzés, környezettani leírás született a tóról. Székesfehérváron „a Sóstó a várostól délre kb. 109 m t. sz. f. magasságban helyezkedik el, 1 km hosszú, 200–300 m széles nádas mocsár. 65 cm átlagos mélységgel. Valamikor városi halastó volt, régóta elhanyagolt, csak a nádat vágják évente.”¹⁷

5. 1945-ig a halászat egyrészt legálisan, haszonbér fizetése ellenében, másrészt illegálisan folyt.

Bogárdi Lajos (1925) gyerekkorában előbb a Segesvári úton, majd a Homoksonon lakott. Nekem arról szólt, hogy abban az időben nagyanyja, Bögyös Istvánné innét küldte el rendszeresen a csőszházhoz (*Dala-ház*) halért. Az említett helyen, a tó fölött egy hosszabb padló végén *kalyiba* állt. Ott tartotta ingóságait a halász, aki *merítőhálóval* dolgozott. A kifogott kárászokat adta el. (A körülmények a halászati jog haszonbérbe vételére utalnak.) Mező Éva újságírónak Bogárdi több merítőhálós halászcsoportról, a kárászokon kívül más nagyobb halakról is beszélt.¹⁸

A környék népe a lehetőségekkel élve, külön engedély nélkül is régóta, századok óta halászott a tisztásokon, az alacsony állású vízben. Háborúk, forradalmak alatt, más ínséges időkben a megélhetés kényszere különösen rávitte a népet az orvhalászattal való élelemszerzésre. Főleg,

A sóstói csőszház a XX. század közepén (Varga Istvánné tulajdona)

14 Földművelési Értesítő 1900. április 15. 271.

15 Székesfehérvár és Vidéke 1889. november 16. 3.

16 Székesfehérvár és Vidéke 1905. augusztus 29. 2.

17 *Veszprémi Béla*: Adatok az *Anabaenopsis Arnoldii* Aptek. biológiájának ismertetéséhez. Hidrológiai Közöny 1949. 7–8. 202.

18 *Banizs Károly–J. Mező Éva–Takács András Attila*: A székesfehérvári Sóstó természetvédelmi terület. Székesfehérvár, 2010. 67.

ha a hatóság embereinek figyelme meglazult vagy megszűnt. Az elkövetők az orvhalászat szót nem használták, cselekményüket inkább rátermettségük bizonyítékának tekintették, természetes zsákmányolásnak. Egyeseket a szenvedély is hajtott. A nép szemében pedig szokás, jogszokás volt mindez, és nem szankcionálandó tett. 1945 után különösen, mivel a tulajdonos és a hatóságok érdeklődési körén csaknem kívül esett: „*Nem töröttek vele.*”

Férfiak, legények, gyerekek gyakorolták a halfogást, alapvetően két módon: *vesszővékával* vagy *hállóval*. Köztük Braila Sándor (1912-1992) is, aki a Homoksonon lakott. Fiatal korában onnét járt ki társaival vagy családjával a közeli Sóstóra halászni. Kifigyelték a gátórt, mikor az elment, bemerészkedtek a vízbe, halásztak. A család nagyon szerette a *rácponyot*, melyhez a hozzávaló a Sóstóból származott. Czeher Mihály (1951) úgy emlékezett, hogy az 1970-es évekig időnként látta, amikor a Szárcsa utca felőli nagyobb *tisztáson*, a halászatra alkalmas szabad felületen két felnőtt férfi vagy fiatalember „*Vékát húzott át a vizen*”, a tóban. Esetenként félig is megtelt a véka hallal. Általában küszféléket, vagyis a pontyfélék családjába tartozó halakat fogtak. A rákot visszadobták. Édesapja, id. Czeher Mihály (1919–1976) hallott olyat is, hogy a tó környékén egyes parasztszaladok állítólag apró halakkal etették a kacsákat. Aztán a kacska tömésének utolsó időszakában gabonát, kukoricát kapott az állat, hogy a halszag ne érződjön a húsán.

Szárcsa utcai épületek az 1970-es években
(Varga Istvánné tulajdona)

bevagdalták, hogy a szálka megsüljön benne. Aztán besózták, paprikás lisztben megforgatták és jó ropogásra megsütötték. Az ízletes halhúst melegen fogyasztották, hozzá kenyeret ettek.

Hajdu Lajos újságíró 1944-ben székesfehérvári gyerekkorára következőképpen emlékezett: „*A Sóstó különben nekünk, fehérvári gyerekeknek Eldorádónk volt... Persze az orvhalászatral is próbálkoztak gombostűink.*”¹⁹ Azt nem írta, hogy mi módon. Herman Ottó 1887-ben a magyar halászatról készült monográfiájában általános jelleggel írta: „*A gyerekkalász elcseni a gombostűt és önkénytelenül bronzkori jellegű horgot készít belőle. [...]*”²⁰

Lukács Györgyné Lukács Mária (1963) 1970 körül még látta, hogy a Sóstóban két férfi gyalogolt a térdig érő vízben, és húzta a hálót. Eredményesen töltötték idejüket. Mások említették, hogy korábban kisebb hálót a gyerekek is húztak. Jobbára vörösszárnyú keszeget és compót fogtak. A zsákmányt nem árusították, a család használta fel. Esetleg rokonnak, jó ismerősnek adtak belőle.

A legfeljebb 15 cm-es halakat otthon a leányok, asszonyok frissen elkészítették. A fejét levágták, kibelették,

19 Hajdu Lajos: A Dunántúl munkatársa Kaszap István édesanyjánál. Dunántúl 1944. augusztus 27. 4.

20 Herman Ottó: A magyar halászat könyve. I–II. Budapest, 1887–1888. I. 1887. 179.

Éltek a tóban halászás lehetőségével a helyi és a kóbor cigányok/romák is. Különösen az előbbieket, akik a közelben laktak, jól ismerték a tavat, a vizet, a nádasokat, a bennük vezető utakat. Székesfehérvár város 1896. szeptember 28-i ülésének tervezett napirendjén szerepelt a kóbor cigányoknak a Sóstón való halászáttól eltiltása. A napirendi pontot azonban visszavonták, így nem tárgyalták.²¹ Időközben ugyanis a romák, nem kis vihar közepette, részben továbbvándoroltak, részben őrizetbe kerültek. Herman Ottó ebben a korban megjelent könyvében, országos tapasztalatai nyomán, *A cigányhalászás* fejezetcím alatt a következőket írta: „*Ügyes a művészetig, élelmes a csalásig... Amiben a cigány remekel, az a horgászat, mert ennek fő feltétele senkinél sincsen meg annyira, mint épen nála: éhezik a halra és mindig ráér – soha nincsen sürgetős dolga. Előkeríti az úton talált vásott patkószeget, s olyan horgot kalapál belőle, a milyen épen kell; pedzövé teszi a kövön, azután kapar hozzá horograló csalit: gilisztát, lótetűt, csimazt.*” Nem csak a nagyobb, hanem a „*kisujjnyi halat is megfogja... Tudja azt is, hogy ha valami rossz pléhdarabon ropogósra pirítja megeheti szárnyastul, szálkástul.*” A cigány áll legközelebb a rég letűnt korok gyakorlatához. Neki a vadrózsa horgas tüskéje, a kökényé, a galagonyáé is horog.²² Az előző századfordulón a székesfehérvári romák körében is a horognak, és nem a hálónak lehetett nagyobb szerepe.

A Sóstóban rengeteg béka tanyázott. A XX. század emberének különösen az öklömnyi *kecskebékák* tűntek fel. Ismerték a *varangyosbékát* és az *ásóbékát* is. A zöld *levelibékát* kedvesnek tartották. A szakirodalom említést tesz továbbá az *erdei* és a *tavi békáról*.²³

A béka fogyasztására inkább csak a XX. század első harmadáig van adat. Voltak családok, melyek tagjai, különösen a gyerekek, rendszeresen fogták és ették a sokak számára ellenszenves állatot. A békacombot kirántották. Az 1970-es évekig, a még zajmentesebb világban, csendesebb időben a *békakarattyolás* messzire elhallatszott, betöltötte a környezetet. Volt, aki – frappánsan, de pontatlanul – úgy mondta, hogy a *békabrekegésnek* a vasútvonalak jelentették a határt. Az 1950-es évektől, ha a halászó férfiak vékájába béka került, mindjárt visszadobták a tóba.

Ahogy a sóstói nád folyamatosan veszített jelentőségéből, úgy az itteni halászat is mind kisebb szerepet játszott a környék táplálkozásában. Hasonlóan a Sóstó vadászatának, madarászatának, gyűjtögetésének visszaszorulásához. A sóstói természetvédelmi területre látogatóknak ma már a tájékoztató táblák mondják el a legfontosabbakat a helyi halászatról.

Gelencsér József

21 Székesfehérvári Hírlap 1896. szeptember 25. 3. és 1896. szeptember 30. 2.

22 Herman I. 1887. 527–529.

23 *Banizs–J. Mező–Takács* 2010. 272.

KÖZ-GYŰJTEMÉNYEK

A költöző Néprajzi Múzeum

Egy közgyűjtemény költözése rendszerint azzal kapcsolatban vált ki érdemi közérdeklődést, hogy vajon mikor nyitja meg újra a kiállításait? Mikortól látogathatják az érdeklődők, a kutatók? 2021 tavaszán azonban a világjárvány miatt a világ összes múzeuma zárva van, így a Néprajzi Múzeum látogatásának kérdése nem független a többi hasonló kulturális intézmény helyzetétől. Azonban, míg a budapesti múzeumok a pandémia megszűntével várhatóan azonnal újra látogathatóak lesznek és törekedni fognak új attrakciók, időszaki tárlatok és programok megvalósításával a látogatóközönséget megszólítani, a Néprajzi Múzeum továbbra is zárva marad, egészen 2022 tavaszáig.

A jövőre alapításának 150. évfordulóját is ünneplő intézmény 2017. decemberében zárt be, és azóta elsősorban az online térben fejtette ki a közönsége számára is megtapasztalható módon aktivitását. A budapesti Kossuth téri épület bezárását az indokolta, hogy olyan fázisba ért a gyűjteményi költöztetés előkészítése, melynek megvalósításához már az addig időszaki és állandó kiállítási térként működő helyiségekben is más feladatokat kellett végezni. Az eredetileg Igazságügyi Palotának tervezett – épített – és használt épületben ugyan több évtizedes elszánt és felkészült munkával a múzeumi szakemberek igyekeztek gyűjteményi raktárakat kialakítani és fejleszteni, viszont ezek megteltek, így a költözéssel összefüggő munkát már csak a korábban használt látogatói nyilvános terekben lehetett folytatni. Több mint 200 000 műtárgy, milliányi archívumi dokumentum, százazres fotógyűjtemény, érzékeny filmek, üvegnegatívak, viaszhengerek, a teljes könyvtári állomány nyilvántartását, revízióját, csomagolását kell elvégezni a költözés fizikai elindítása előtt. A műtárgyak mindegyike QR-kódot kapott, mellyel biztonságosan követhetővé vált a költözés, illetve a speciális állományvédelmi jellemzői is könnyen azonosíthatók lettek minden tárgyra vonatkozóan. Jelen beszámoló írásakor elhagyta a Kossuth téri épületet a százazredik műtárgy, a teljes könyvtár, az archívumi gyűjtemények háromnegyede is, és a tervek szerint nyár végéig teljesen sikerül kiköltöztetni a múzeumot jelenlegi épületéből.

Annak érdekében, hogy értékelhető legyen a múzeum munkatársainak megfeszített munkája, indokolt jelezni, hogy a nemzetközi tapasztalatok szerint egy ekkora méretű és ilyen komplexitású múzeum költözése minimum 7–10 évig tart! Ennél lényegesen rövidebb idő alatt valósul meg a Néprajzi Múzeum új helyszínekre költözése.

Célszerű röviden összefoglalni, hogy miért és hová költözik az intézmény.

A Néprajzi Múzeum elhelyezésének zaklatott története során alapításától, 1872-től 1892-ig a Magyar Nemzeti Múzeum épületében működött. 1892-ben a Várkert Bazárba költöztették, de a nem megfelelő körülmények miatt 1893-ban már egy Csillag utcai bérház lakásaiban egyre növekvő alapterületen helyezték el. Itt készült első állandó kiállítása is. 1906-ban az Országos Ezredéves Kiállításból megmaradt városligeti Iparcsarnok üresen álló épületébe költöztették a korábbi egyre szűkösebb helyről. Innen az épületet és a gyűjteményt ért viharkár miatt 1924-ben költözött a múzeum a tisztviselőtelepi gimnázium üres épületébe. A népligeti iskolaépületben (Könyves Kálmán körút 40.) 1929-től harminc tremben tárta a múzeum a látogatók elé rendkívül gazdag anyagát a magyar népi kultúráról

és a világ népeiről. A Néprajzi Múzeum 1975-ben költözött a Kúria Parlamenttel szemben lévő épületébe. A fentiekben röviden összefoglalt történet is jelzi, hogy a Néprajzi Múzeum, amely a magyar népi kultúra legnagyobb és legkomplexebb gyűjteményét őrzi, fennállása óta még *soha nem működött* múzeum számára tervezett épületben.

Ezen a helyzeten kívánt változtatni a kormány, amikor a Liget Budapest Projekt egyik elemeként döntött a Néprajzi Múzeum számára tervezett és épített új objektumokba költöztetéséről. A gyűjtemények jelenleg is zajló költözésének célpontja egy világszínvonalú háttérintézmény megvalósításához az egykori Szabolcs utcai kórház területén felépített Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központoz kapcsolódik.

*A Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központ épülete a Szabolcs utcában
(Sarnyai Krisztina felvétele, 2021)*

A Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központot is magában foglaló Országos Múzeumi Restaurálási és Raktározási Központ (OMRRK) épületkomplexumának terveit a magyar NARMER Stúdió készítette Vasáros Zsolt DLA vezetésével. Rendkívül intenzív és esetenként különösen feszítő határidők mentén szoros együttműködésben a Néprajzi Múzeum munkacsoportjának tagjaival készültek a tervek.¹ Az alapkőletétel ünnepélyes aktusára 2016. október 24-én került sor, mikor befejeződött a mélyépítési szaktevékenység. 2018. február 23-án került sor az épület legmagasabb pontjának elérését jelző ún. „*bokréta ünnepe*”-re. 2019. májusában került átadásra az elkészült épület és kezdődhetett meg a bonyolult raktártechnológia, illetve a műhelyek berendezése. A Néprajzi Múzeum műtárgyai 2020 novemberétől költözhetnek a véglegesnek szánt új raktárakba. A komplexumon belül az önálló egységként működő Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központ (NMGYK) szolgálja ki a Kossuth térről költöző intézmény elvárásait.

¹ Sasvári-Vasáros 2014. 12–13.

Nyilvánvaló, hogy a létrejött korszerű, XXI. századi igényekhez igazodó intézmény célszerűen a különböző anyagok szerinti raktári rendszerrel működhet. A számítógépes nyilvántartás lehetőségei nem teszik elengedhetetlenné a különböző anyagú, de muzeológiai/lokális/tematikai összefüggés miatti közvetlen fizikai összetartozást, raktározást. Így tehát az állagvédelmi szempontból ideális körülmények között raktározott digitalizált műtárgyak muzeológiai feltárása biztonságosan kivitelezhető. A raktárak átcsoportosítása a tervek szerint a költözéssel párhuzamosan zajlik: a korábbi, a tárgyak gyűjtési helyét–földrajzi vonatkozását kizárólagosan alapul vevő raktárfelosztás helyett indokolt volt a méret és anyag szerinti részleges átrendezés. A világszínvonalú új tárolási rendszerek tervezése az ideális helykihasználást, a biztonsági előírásokat és a tárgyak állagvédelmi szempontjait maximálisan szem előtt tartva történt. Meghatározó az intézmény jövőképe szempontjából a prognosztizált folyamatos gyűjteménygyarapodás figyelembevétele az új raktár tervezésénél. A Néprajzi Múzeum raktárjai a teljesen új építésű központi épületbe kerülnek. A térszint alatti 4 szintes beépítés műtárgyraktárként funkcionál, a térszint fölötti földszint és emelet a restaurálási funkciót és a létesítmény kiszolgáló tereit foglalja magában. Az egyes raktári egységek zsiliprendszerekkel, manipulációs terekkel egészülnek ki. A tisztán raktári funkciót – túlnyomó többségében – hatékony helykihasználást biztosító korszerű elektromos motorral működtetett tömör tárolási rendszerekkel felszerelve, 10 088 négyzetméteren alakítottuk ki.

A fenti funkcionális rendszer tervezését és a megfelelő megoldásokat, illetve alapterületi igényeket a saját tevékenység alapos kiértékelésén túl széles körű hazai és nemzetközi tájékozódás is segítette. Célzott szakmai tanulmányutakon vettek részt a Néprajzi Múzeum szakemberei az utóbbi időszakban olyan külföldi intézményeket fölkeresve, ahol színvonalas

Műtárgyak kicsomagolása a Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központban
(Sarnyai Krisztina felvétele, 2021)

és sikeres raktárfejlesztések valósultak meg. Ezeket az utakat az érintett intézmények szakembereivel egyeztetve készítettük elő a tervezési szempontokat messzemenően szem előtt tartva. Így a British Museum új raktárbázisát még az épülés fázisában tudták meglátogatni kollégák. Hasonlóan informatív volt a Helsinkiben megvalósult óriási raktárbázis megismerése. Az építészeti megoldásokon túl a legrészletesebb állományvédelmi megoldások, a tárgytároló-rendszerek, és a nyilvántartási eszközrendszer szempontjából különösen a franciaországi (Musée des Civilisations d'Europe et Méditerranée MuCEM, Marseille, illetve Musée des Confluences, Lyon) és a svájci intézmények megismerése volt hasznos.

A nagy külföldi múzeumi gyűjtemények elhelyezésére az általunk kialakított megoldás számos esetben hasonlít. Miként a városligeti épülettől függetlenül más helyszínen működik az NMGYK, hasonló a példaként is értékelhető marseille-i és a zürichi óriási és új bázisok megvalósult komplexuma is. A Néprajzi Múzeum különlegesen összetett jellegű gyűjteményei hasonlóan összetett és specializált állományvédelmi tevékenységet igényelnek.

A tervezett új helyszínen az NMGYK-ban (az első emelet déli traktusa összesen 1080 négyzetméteres alapterületen) a különböző anyagok eltérő tulajdonságai indokolják a különálló, specializált restaurátor műhelyek kialakítását: fém restaurátor műhelyt, fa restaurátor műhelyt (255 nm) külön a poros munkák végzéséhez alkalmas térrel, illetve pormentes munkákhoz kialakított munkaszobával. A rendkívül gazdag gyűjteménnyel kapcsolatban működő külön kerámiarestaurátor-műhelyt (135 nm) hoztunk létre. A bázison működik a speciális felszereltségű bőrrestaurátor-műhely, melyben biztosított a bőrfestés helye is. Az archívum hatalmas anyagát is kezelő papírrestaurátor-műhelyt (373 nm) több munkaállomással terveztük, ahol a nagy méretű ipari mosogató, az ioncserélő berendezés, az elszívó berendezés, a vágóasztal, illetve a prések, vágógép, szárítóállványok, segédanyag-tároló-polc egyaránt működik. Az európai összehasonlításban is kimagasló értékű és méretű textilgyűjteménnyel kapcsolatban a komplex feladatrendhez igazodva munkaszobák és festőhelyiség, mosóhelyiség egyaránt szükséges. A formálódó modern gyűjteményi tevékenység eredményeként a múzeumba kerülő kortárs tárgyak (pl. műanyag) kezelésére alkalmas műhely is szükségesé válik.²

A Szabolcs utcai raktár és restaurátorkomplexumban elengedhetetlen a korszerű múzeumi működés háttereként átmeneti raktárak működtetése a restaurátorműhelyekhez és a raktárakhoz kapcsolódóan. Működik a fertőtlenítő helyiség, a preventív beavatkozásokat biztosító korszerű berendezés, vegyszerszekrény, tároló polcok, gázosító sátor felállításához kialakított tér is. A néprajzi gyűjtemények szerzeményezési körülményei miatt különösen indokolt volt a telítő kád kialakítása a nagy méretű fatárgyak konzerválásához. Elengedhetetlenül szükséges az időszakos tárlatok, a vándorkiállítások, a kölcsönzések színvonalas kiszolgálása miatt külön csomagolóanyag-raktár, valamint csomagoló tér (372 nm) biztosítása is, valamint a világszínvonalú eszközparkkal felszerelt fotóműterem (144 nm).³

A Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központjában a funkciók elkülönítése miatt a korábbi kiszolgáló terek érdemi növelésére nyílt lehetőség. Így alakítottuk ki a restaurálásra váró tárgyak tárolására alkalmas helyet, az anyagvizsgálat végzésére, dokumentálásra alkalmas helyszíneket, a segédanyagok tárolására alkalmas teret és a vegyszerraktárt, illetve a mosóhelyiségeket. Szükséges volt az ún. manipulációs terek (215 nm) biztosítása a tárgyválogatás (pl. kiállításához, kölcsönzéshez) során előkészített tárgyak összegyűjtésére, elhelyezésére és egyéb gyűjteményezési feladatok biztosítására. A néprajzi gyűjtemények speciális

² Bajzik-Hönich-Süveges-Vasáros 2016.

³ Kemecsi 2017. 65–66.

*Átköltözött műtárgyak elhelyezése az új raktárbázison
(Sarnyai Krisztina felvétele, 2021)*

*Raktárrészlet a Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központban
(Sarnyai Krisztina felvétele, 2021)*

raktározási és restaurálási jellemzőkkel bírnak. Az új komplexum üzemeltetése, fönntartóhatósága, az ökológiai, energetikai szempontok és az őrzésbiztonság maximális biztosítása egy XXI. századi beruházás esetében alapvető jelentőségűek voltak.⁴ A műtárgykörnyezeti feltételek is összhangba hozhatók lettek a szükséges pára és hőmérsékleti szinteket biztosító építészeti megoldásokkal.

A gyűjteményeknek és műhelyeknek helyet adó Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központ mellett az intézmény új főépülete is a Liget Budapest Projekt részeként valósul meg. Az épület elhelyezése az 56-os emlékmű környezetébe, a korábban felszíni parkolóként hasznosított, lebetonozott területre került. A városligeti helyszínre vonatkozóan 2015. decemberben került kiírásra a tervpályázat. A múzeum munkatársai által kidolgozott rendkívül alapos és részletes tervezési programkonceptió alkotta az alapját a pályázatnak. A meghívásos pályázaton kiváló nemzetközi sztárépítészek és eredményes magyar tervezőirodák szerepeltek.⁵ A szakértők bevonásával zajlott zsűrizés eredményét kétnapos tanácskozást követően 2016. május 17-én hozta nyilvánosságra a Városliget Zrt. A kivitelezés 2017 decemberében indult meg és a beszámoló írásakor a teljesen szerkezetkész épületben már a belsőépítészeti munkálatok, a gépészeti szerelések zajlanak. Az épület átadása 2022 márciusában esedékes.

A bírálóbizottság által egyhangúan nyertesnek választott pályaművet magyar tervezőiroda készítette. A döntés alapján a Napur Architect Kft. építésziroda által vezetett konzorcium tervezte az új Néprajzi Múzeum épületét. A zsűri értékelése szerint az épület tökéletesen illeszkedik majd a Városliget és a Dózsa György út közötti helyszínbe. Rendkívül egyszerű, emblematikus építmény, amely nemzetközi szinten is jelképpé válhat. Íves fordítottkapu-motívumával összeköti a városi szövetet a Liget zöld területeivel és az 1956-os emlékművel. Az épület tetőfelületén jól használható közösségi tér alakul ki, mely mind az intézmény, mind a liget látogatói számára izgalmas lehetőségeket rejt. A pályamű első helyen végzett az intézményi értékelésben a múzeumi működés szempontjából, így megszemlélően kielégíti a Néprajzi Múzeum technológiai és szakmai igényeit. Az épület a megfogalmazott igényeknél némileg nagyobb alapterületen, több mint 31 000 négyzetméteren oldotta meg a Néprajzi Múzeum ebben az objektumban tervezett funkcióinak elhelyezését.

A tervben a közönségforgalmi és műtárgyforgalmi útvonalak és helyiségkapcsolatok ideálisak, a látogatói élmény méltó a funkcióhoz és a helyszínhez. Hangsúlyos, hogy fenntarthatósági szempontból ez volt az egyik legmagasabbra értékelt épület, köszönhetően a jórészt térszín alatti elhelyezésből fakadó energiahatékonyságnak és a többhéjú homlokzat által nyújtott árnyékolási lehetőségeknek. Az épület föld feletti részein körbefutó fémsávokon nyílik lehetőség a múzeum magyar és nemzetközi gyűjteményéből származó motívumok finoman megkomponált bemutatására.

A városligeti új épülettel szemben támasztott szakmai elvárások különös hangsúllyal jelennek meg az időszaki és az állandó kiállítási terekkel kapcsolatosan. A tervezést érdeemben segíti a nemzetközi szintén már sikeresen megvalósult projektek jellemzőinek megismerése és kiértékelése.⁶

4 Az energiaellátást az épület alatt kialakított hőszivattyúk biztosítják.

5 A pályázaton részt vett irodák: Bánáti + Hartvig Építész Iroda Kft, Bernard Tschumi Architects, BIG – Bjarke Ingels Group, Budapest University of Technology and Economics + Balázs Mihály, COOP HIMMELB(L)AU Wolf D. Prix & Partner ZT GmbH, Dominique Perrault Architecte, EAA Emre Arolat Architecture, Középület-tervező Zrt., MVRDV, Napur Architect Kft, Office for Metropolitan Architecture (O.M.A.), Sauerbruch Hutton, Architecture-Studio, gmp International GmbH, Zaha Hadid Limited.

6 Az állandó kiállítások koncepcióinak részletes bemutatása külön tanulmány tárgyát képezhetné.

A múzeumi funkciók kettéválasztásával a városligeti épület koncepcionális elvárásai részben egyszerűsödtek. A könyvtár és az archívum igényei miatt viszont továbbra is jelentős speciális igényű raktári terek (1800 négyzetméteren) maradtak a főépületben is. Ezek a raktárak nyilvánvaló módon az épület alapterületének kétharmadát a földszint alatt megoldó terekbe kerültek. Az épületben működik majd a magyar néprajztudomány központi archívuma, amely gyűjti a magyar és nemzetközi vonatkozású kéziratokat, rajzokat, archív és kortárs fotókat, diapozitívokat, hangzóanyagokat és filmeket. A kéziratok ezer iratfolyóméternyi gyűjteménye és a múzeumi szakkönyvtár raktárai korszerű tárolási módszerek mellett is komoly alapterületet foglalnak el az új épületben. A Néprajzi Múzeum könyvtára a néprajztudomány és kulturális antropológia legnagyobb nyilvános gyűjteménye⁷ Magyarországon, amely muzeális könyveket és kutatói könyvhagyatékot is tartalmaz. Az épület második emeletén elhelyezett kutató- és olvasótermek megragadó panorámát kínálnak majd a Városliget irányába. A film- és videógyűjtemény a XXI. századi muzeológiai és antropológiai/néprajzi jellemzők miatt különös figyelmet vonz a Néprajzi Múzeumra, erre reflektálva épült meg a múzeumpedagógiai terek közelében a speciális mozi terem.

A raktári funkció is megjelenik a Néprajzi Múzeum egy kiemelkedő gyűjteményi anyagának: a kerámiának látványos, az épület egésze számára meghatározó raktározási és bemutatási formájaként. A fölépcső két oldalán kétszer 40 méter hosszan megépülő állandó kiállítás lesz a Kerámia-tér, amely azt érzékelteti, hogy akár a múzeum egyetlen anyagtípusa is milyen széles körű értelmezési keretekben interpretálható. Ezt az állandó kiállítási részt – átsétálva az épületen – mindenki jegyvásárlás nélkül megismerheti majd.⁸

A kutató- és olvasóteremtől távol, a főépület Múcsarnok felőli oldalának első emeletén épült meg a Néprajzi Múzeum gyermek és ifjúsági állandó kiállítása. Ez a több mint 1000 négyzetméteres térben kialakított állandó tárlat a Néprajzi Múzeum küldetését, kiállításait, programjait a legkorszerűbb múzeumpedagógiai eszközök felhasználásával a gyerek és ifjúsági korosztály számára komplex módon közvetíti és értelmezi.⁹ Az ifjúsági kiállítástól függetlenül az intézményben zajló múzeumpedagógiai tevékenységhez különböző műhelyek, foglalkoztatók, irodák és raktárak további több mint 600 négyzetméteren kerülnek elhelyezésre a föld alatti szinten – összeköttetésben az állandó és időszakos tárlatok tereivel.

A kiállításokhoz, a múzeumpedagógiai programokhoz, illetve a múzeum gyűjteményéhez kapcsolódóan a Néprajzi Múzeum az új helyszínen is rendszeresen ad helyet szakmai és közönségprogramoknak, elsősorban előadásoknak és vetítéseknek. Fontos cél, hogy megfelelően inspiráló, kreatív környezetben lehessen információt átadni és párbeszédet kezdeményezni. A múzeum továbbá nagy létszámú szakmai konferenciákat, a kiállításokhoz kapcsolódó közönségvonzó programokat, koncerteket, színházi előadásokat is rendez, tehát az ezeket kiszolgáló terek kialakítása is elengedhetetlen. Az ilyen jellegű előadó- és rendezvényterek összesen 900 négyzetmétert biztosítanak ennek a funkciónak az ellátására. A 300 személyes legnagyobb rendezvényterem az épület Múcsarnok felőli oldalának második emeletén, látványos panorámát is kínálva épült föl.

A Néprajzi Múzeum, amely a Kossuth téren egy teljesen más célra emelt, több mint százéves palotában működik, új helyszínen a lehető legjobb körülményeket szeretné biztosítani dolgozóinak. Ezért volt elvárás, hogy a munkatársak által mindennapi tartózkod-

7 Kb. 90 000 kötet, 250 cím kurrens folyóirat, 1300 mikrofilm.

8 Részletesen lásd egy későbbi cikkben, amely a Néprajzi Múzeum új állandó kiállításaival foglalkozik.

9 Az állandó tárlatról részletesen lásd szintén a Néprajzi Múzeummal foglalkozó következő tanulmányban.

dásra igénybe vett terek mindegyike megfelelő természetes megvilágítással, szellőzéssel és temperálással bírjon. Ezen túl elvárás a belső terek inspiratív, barátságos és otthonos kialakítása, a közvetlen munkaterületekhez kapcsolódó kiszolgáló- és pihenőhelyiségekkel. A munkatársak kis terű irodákban önálló, egy-két fő elhelyezésére alkalmas helyiségekben dolgoznak. Az irodák teljes alapterülete az új épületben meghaladja az 1300 négyzetmétert, kényelmes és korszerű tereket biztosítva a munkatársak számára. A projekt munkák érdekében a szükséges méretű tárgyalók kialakítása elsősorban fontos. Az épületben a Néprajzi Múzeum küldetését messzemenően támogató szervezetnek, a Magyar Néprajzi Társaságnak is működik irodája és raktára is a jelenleginél nagyobb alapterületen. Szintén a főépületben a földszinten fognak működni a Magyar Antropológiai Társaságnak és a Pulszky Egyesületnek az irodái is, jelezve az intézmény küldetésének és tevékenységi hálójának komplexitását.

A korszerű múzeumépületek nemzetközi tapasztalataihoz igazodva a közönségforgalmi terek kialakítása messzemenően illeszkedik az épület adottságaihoz. Így a nagy forgalmú – s jegyvásárlás nélkül is megközelíthető – földszinti terekben fog működni a múzeumi bolt, egy könyvesbolt és komplex kulturális tér éppúgy, mint a Múcsarnok felőli oldalon az étterem és a másik oldalon az első emeleten egy terasszal kívülről is megközelíthető kávézó.

Az épület a nyitott, átlátható és demokratikus intézményi üzenetet képviselő megoldásokkal – reményeink szerint – betölti küldetését és valódi találkozási helyé válik az új helyszínen a Néprajzi Múzeum.

Összegzésként megállapíthatjuk, hogy a Néprajzi Múzeum XIX. századi princípiumok alapján létrehozott, hagyományaira büszkén tekintő, de a XXI. század kihívásainak megfelelő, napjaink társadalmát tanulmányozó és megismertető intézmény. Megvalósuló új épületei egyedülálló lehetőséget kínálnak, hogy az intézmény újrafogalmazza teljes tevékenységét, azaz gyűjtőkörét és vezérelveit, s hangsúlyos módon gyűjteményi stratégiáját. Az új térben megnyíló Néprajzi Múzeum számára a történeti örökség továbbvitele lesz az egyik fontos szerep, ami szándékaink szerint kiegészül az új kutatási és kiállítási témák és nézőpontok megfogalmazásával. A történeti kontextusban való gondolkodás kiteljesedik napjaink globális folyamatainak megértésével és bemutatásával is. Ezáltal az új Néprajzi Múzeum az eddigi eredményekre építve, azokat továbbgondolva új múzeumtípussal bővíti a magyar múzeumi intézményrendszert, amelyben a néprajzi muzeológia kezdeményező és érzékeny kontakt zónává és interkulturális központtá válik. Ez az a cél, melynek eléréséhez a korszerű és átgondolt gyűjteményezés – melynek kiváló háttere lesz az új Néprajzi Múzeum Gyűjteményi Központ – jelenti intézményünk számára a legbiztosabb alapot. Az új múzeumépületek nemzetközi téren is kiemelkedő jellemzőire építve várható, hogy példaértékű működésük ösztönzően hat majd a magyarországi múzeumok raktározási és állományvédelmi, valamint ismeretátadási, kiállítási, kutatási tevékenységére is az elkövetkező időszakban.

Kemecsi Lajos

Felhasznált irodalom. *Bajzik Zsófia–Höfnich István–Süveges Gréta–Vasáros Zsolt* (szerk.): *Liget Budapest. Országos Múzeumi Restaurálási és Raktározási Központ–Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet*, Budapest, 2016; *Kemecsi Lajos*: *Múzeum-konceptió és gyűjteményezés*. In *Múzeum – projekt – fejlesztés. Írások Cseri Miklós tiszteletére*. Szerk.: *Sári Zsolt*. Szentendre, 2017. 59–72.; *Sasvári Áron–Vasáros Zsolt*: *Liget Budapest. OMRRK Országos Múzeumi Restaurálási és Raktározási Központ–Közép-Európai Művészettörténeti Kutatóintézet*, Budapest, 2014.

TERMÉS

Isten hozta vendégeinket Hajdú-Bihar megyében!

A Bihari Hegyköz történeti demográfiája

A mai Románia nyugati határvidékén elhelyezkedő kistérség múltjának kutatása nem tanulságok nélküli feladat. Magában rejt egy nagyobb régió, az Erdély előterében lévő Partium történetének menetét is. A magyarság be- (vagy le)telepedése, a kereszténység felvétele és az államalapítás folyamata, az intézmények megszilárdulása, majd a török kori és a függetlenségi harcokhoz köthető pusztulása és részbeni felértékelődése, később a térség újra népesedése és polgárosodása, végül pedig egy új államalakulathoz való csatolása, máig ható jelenségeket hordoznak „Egyszer fent, máskor lent.” Ez a hangzatos mondat egyszerre utalhat a térség jelentőségére és az itt élő népesség demográfiai folyamataira és településszerkezetére is.

Írásom célja: megvilágítani azt, hogy egy fejlődő és több városias településsel rendelkező térség pályája (főként külső hatásra visszavezethetően) miként törik meg és indul sorvadásnak, majd hogyan vesz ismét felfelé törő lendületet.¹

HOL IS KERESSÜK A BIHARI HEGYKÖZT?

A Bihari Hegyköz az Alföld és az Erdélyi-szigethegység határán fekszik. Részletesebben: délről a Körös-vidék, nyugatról a Bihari-síkság, északról az Érmellék, keletről pedig a Rézalja övezi. A kistáj települései a Berettyó folyó középső szakaszának völgyében helyezkednek el.²

A Bihari Hegyköz – több más tájegységhez hasonlóan – azonban nem erős kontúrokkal megrajzolható kistérség. Talán a déli lehatárolása a legstabilabb, amelyet a dombság gerinc-

1 A Bihari Hegyköz történetével foglalkozó irodalom, a teljesség igénye nélkül: Bihar vármegye és Nagyvárad. Magyarország vármegyéi és városai. Szerk.: *Borovszky Samu*. Budapest, 1901; *Bunyitai Vince*: A váradi püspökség története. 1–4. kötet. Nagyvárad–Debrecen, 1883–1935; *Jakó Zsigmond*: Bihar megye a török pusztítás előtt. Budapest, 1940; *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében, 1692. Budapest, 1943; *Rácz Anita*: A középkori Bihar vármegye településeinek névrendszertani vizsgálata. (PhD-értekezés) Debrecen, 2000; *Veliky János*: A Kárpát-medence modernizációjának útja. In *Érmelléki kalauz* 1. 7–14.; *Szilágyi Ferenc*: Közigazgatás a Partiumban. A honfoglalástól napjainkig. Nagyvárad, 2013. Demográfiai adatok: A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Budapest, 1912. 280–296.; Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787). Szerk.: *Danyi Dezső–Dávid Zoltán*. Budapest, 1960; A zsidó népesség száma településenként (1840–1941). Szerk.: *Kepescs József*. Budapest, 1993. 116–122.; Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. Népszámlálási adatok 1850–1992. Szerk.: *Varga E. Árpád*. Bihar megye településeinek etnikai adatai, <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/erd2002/bhetn02.pdf>, Leöltve: 2021. 05. 25.; *Fényes Elek*: Magyar országnak, s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statistikai és geographiai tekintetben. 4. Pest, 1839. 69–96.

2 *Szilágyi Ferenc*: Bihar megye első kétnyelvű falitérképe. Debrecen, 2007; *Uő.*: Közigazgatás a Partiumban. A honfoglalástól napjainkig. Nagyvárad, 2013. 189–190. 42. ábra és 2. táblázat.

vonulata képez. Északon, az Érmelléki-dombság felé nem ennyire egyértelmű a választóvonal, hiszen az itt fekvő településeket szokás az Érmellékhez is sorolni. Bizonytalan a nyugat felőli lehatárolás is. Bihar község és a bihari földvár ugyanis nem tartozik a Hegyközhez, hanem a Bihari-sík része, de a történelmi fejlődés összefüggései miatt arról mégis nehezen választható le. Kelet felől a Gyepes-patak választja el a Rézaljától.

A MEGTELEPEDÉSTŐL A TÖRÖK HÓDÍTÁSIG

A magyarság a letelepedés első fázisában a Kárpát-medence középső térségének megszállására törekedett és ezt követően indult el – valószínűséggel már a X. század során – az ide tartó folyók völgyeinek a betelepítése. A későbbi Bihar vármegye keleti részén elsőként a Kraszna, a Berettyó és az Ér, majd pedig a Sebes-Körös mentén történt meg a letelepedés. A terület birtokbavétele fokozatosan ment végbe, s a XI. század elejére történhetett meg, hogy a magyarság védelmi vonalai a Királyhágó térségébe tolódtak ki.

A későbbi Bihari Hegyköz vidékén a magyarok által talált meglehetősen gyér népesség túlnyomó többsége török eredetű lehetett (kazár, bolgár, avar) és ettől lényegesen kevesebb számban élhettek itt szlávok. A korábbi lakosoknak a magyarságba történő gyors betagozódását egyrészt a nagy létszámkülönbségnek, másrészt pedig a magyar és itt élő törökségi népek közötti nagyfokú kulturális hasonlóságának tudhatjuk be. Elvértve találunk szláv eredetű faluneveket is a térségben, pl. Bihar, Csatár, de a településnevek és földrajzi nevek többsége magyar alapítást enged feltételezni.³ Bihar vármegye és benne a Hegyköz államalapítás kori népességéről egyértelműen kijelentjük, hogy zömében magyar lehetett. Ezt követően, a XV. századi balkáni török előrenyomulás időszakáig jelentős számú idegen népek letelepedéséről nincs tudomásunk a térségben.

Az 1400-as évek második felétől előbb délszláv népek elszórt megtelepedéséről rendelkezünk adatokkal. Jakó Zsigmond feltételezése szerint talán nekik tulajdonítható a Bihar településen található Tót utca beépítése, emellett Hodos névadásaiban találunk szlávokra utaló nyomokat.⁴ Ebben az időszakban a románság megjelenésére konkrét adatokkal nem rendelkezünk, de mivel ők ekkor még nagy számban használtak szláv neveket, nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy szlávokkal vagy románokkal találkozunk-e a forrásokban. Az 1552-es összeírásból kiindulva megállapítható, hogy a török hódítás előtt a Bihari Hegyköz lakossága 10 ezer fő körül lehetett, míg Bihar vármegye teljes népessége kb. 280 ezer főre tehető.⁵ Ezekből a számokból következtetve a Hegyköz legnagyobb településein, Csatáron és Szalárdon kb. 1000 ember élhetett.

Az ország három részre szakadásakor Bihar vármegye az Erdélyi Fejedelemség fennhatósága alá tartozott (Partium), de az erdélyi állam nyugati határának bizonytalansága nem kedvezett a térség gazdasági és társadalmi viszonyainak. A török hódítás, különösen (Nagy)Várad két alkalommal történt „gazdát cserélése” nagy megrázkódtatást jelentett a környező települések számára is. Ennek köszönhetően a XVII. század végére lecsökkent a terület népessége. Az addig virágzó falvak egy része lakatlanná vált, vagy elpusztult. Különösen a szentjobbi vár környezetében volt jelentős a pusztulás, amelynek következményeként Csanámos, Szentlázár, Sanci, Királyi, Terebes és Széplak is elnéptelenedett. Mezősi Károly elemzésére támaszkodva az 1692-es összeírás alapján a Berettyó völgyében 10 lakott

3 Jakó Zs. 1940. 25–26.; Kniezsa I. 2004; Rácz A. 2000. 6, 9–10, 11–12.

4 Jakó Zs. 1940. 70.

5 Mezősi K. 1943. 133.

és 38 lakatlan falut találunk.⁶ A Hegyköz délnyugati részén elhelyezkedő települések sorsa a váradi várral volt összekötve, ezért ezek valamivel nagyobb része vésztele az a török korszakot és a felszabadító háborúk okozta pusztítást. Ha abból indulunk ki, hogy ez a szám csak az adózó népességet jelenti, akkor a vármegye lakosságát kb. 50 ezer főre, a régiót pedig kb. 6000 főre tehetjük. A legnagyobb települések Bihar, Csátár, Szentimre és Újlak lehettek kb. 500–600 lakossal. Az egyik legjelentősebb pusztulás a térség korábbi központját, Szalárdot érte, ugyanis a mezőváros lakossága 50 fő alá csökkent a XVII. század végére.⁷ Leszögezhetjük, hogy az óriási pusztulás ellenére a hegyközi népesség túlélési/megmaradási arányai sokkal kedvezőbbek voltak a megyei adatoknál, hiszen míg Bihar vármegyében a lakosság 4,5% maradt meg, addig a Hegyközben – elsősorban a földrajzi viszonyoknak köszönhetően – 16% volt a túlélő.

AZ ÚJRA NÉPESÍTÉS

A török uralom végére, annak ellenére, hogy a népesség száma jelentősen csökkent, a magyarság a népességen belül túlnyomó többségben maradt. Ezzel szemben a falvak újbóli benépesítése nagyszámú román, jelentékeny számú szlovák és elszórtan érkező sváb lakosság részben természetes, részben pedig szervezett letelepítésével ment végbe. A Hegyköz vidékén a román betelepülés elsősorban a délkeleti (Sítervölgy, Borzik, Szalárdalmás és Kővág) és részben a keleti falvak (Farnos, Csohaj, Sárszeg, Vámosláz, Szentlázár, Királyi) nemzetiségi viszonyait alakította át. Itt román falvak láncolata jött létre. A szlovákság betelepítése ennél lényegesen kevesebb települést érintett, ezek között csak Szentjobb, Tóti, Kistótfalu, Nagytótfalu és Tóttelek említhető meg. Szentjobbra emellett kevés számú sváb telepes is érkezett.

A XVIII. század végén a Hegyközben kb. 18 ezer ember élhetett, ennek kb. 70%-a magyar, 27%-a román és 2%-a szlovák volt. Az évszázad első felében ide telepített svábok nyomait ekkor már alig találjuk a térségben. A szélesebb régióból, a szomszédos Érmellékről származó Fényes Elek 1839-ben kiadott országos statisztikai és geográfiai áttekintése egy megnövekedett népességet, ugyanakkor az előbbihez hasonló nemzetiségi arányokat rögzített. A Hegyköz népessége ekkor kb. 23 ezer fő lehetett.⁸ A XVIII. század időszakában betelepült szlovákok és svábok a XIX. század közepére többé-kevésbé betagozódtak a magyarság sorába, amit elsősorban a magyarokhoz hasonló kulturális és vallási szokásrendszerükkel hozhatunk összefüggésbe.

A XIX. század második felében, utolsó harmadában lezajló demográfiai forradalom természetesen a Hegyköz vidékén is éreztette hatását, amelynek köszönhetően tovább növekedett az itt élő népesség lélekszáma. Az 1910-es népszámlálás alkalmával – amely az utolsó demográfiai adatfelvétel volt a történelmi Magyarországon – már több mint 30 ezer fő élt itt. A nemzetiségi összetétel – a XIX. században is folytatódó román betelepülés ellenére – lényegesen nem módosult, sőt, némileg növekedett a magyarság részaránya. A népességnek kb. a 72%-át a magyarok, 23%-át pedig a románok tették ki.

A Bihari Hegyköz népességének a XX. század első felében mért arányaira és demográfiai adataira természetesen nagy hatással voltak a világháborúk és a történelmi Magyarország széthullása. Míg a XIX–XX. század fordulójának fejlődő gazdasági környezetében (vas-

6 *Uő.*: 1943. 137.

7 *Uő.*: 123, 126.

8 Fényes E. 1839. 69–96.

úthálózat kialakulása, iparosodás stb.) országos szinten páratlan társadalmi fejlődésnek is tanúi lehettünk, amelynek köszönhetően három évtized alatt a népesség megduplázódását könyvelhettük el, addig az 1910 és 1941 között eltelt ugyancsak három évtized alatt csupán 15%-os növekedés volt mérhető. Az itt élő népesség 1941-ben – az egy évvel korábbi országgyarapodást követően ismét magyar statisztikusok által – mért létszáma 34 196 fő volt, amelynek az 1910-es adatoktól csak alig eltérően kb. 69%-a a magyarság és kb. 28%-a a románság soraiból került ki.

A XXI. század első népszámlálását 2002-ben végezték el. Ennek adatai alapján a Hegyköz népessége valamivel több mint 23 500 főt számlált. Ez az adat az előzőekkel egybevetve jelentős csökkenést (>30%) mutat, és ha összehasonlítjuk a korábban rögzített adatsorokkal, akkor megállapíthatjuk, hogy a 2002-ben mért népességszám az 1880-as évek elejének népességszámával (tehát 120 évvel korábbi adatokkal!) mutat egyezőséget. A XX. század második felének népszámlálási adatait szemlélve nagy törést érzékelhetünk az 1960-as évek végétől az 1980-as évek végéig terjedő időszakban, a román szocialista iparosítás korszakában. A települési adatokat egyenként tekintve megállapíthatjuk, hogy valamennyi helység népességszáma 20–40%-kal csökkent. A Hegyköz vidékének demográfiai csökkenésével párhuzamosan a környező kisvárosokban, Székelyhídon és Érmihályfalván enyhe (kb. 10%), Margittán pedig jelentős (kb. 30%) emelkedés ment végbe a népesség számának tekintetében. Ezekétől azonban jóval intenzívebb volt Nagyvárad lakosságának a növekedése, amely az 1950-es évek végétől kezdődően – kb. 100 ezer főről 210 ezer főre növekedve – megduplázódott. A Hegyköz és a szélesen értelmezett régió demográfiai adataiból kiolvashatjuk, hogy a Berettyó-völgy népességének jelentős része a környező fejlődő városokba, de főként Nagyváradra vándorolt. A régió belüli népességkoncentráció 100 éve állandó adatai is ekkor módosultak először jelentős mértékben. A három legnagyobb (1880: Bihar, Csatár, Szalárd; 1910: Bihar, Szalárd, Szentjobb; 1941: Bihar, Szalárd, Szentjobb; 2002: Bihar, Szalárd, Tóti) és a három legkisebb (1880: Hőke, Szalárdalmás, Kővág; 1910: Hőke, Szalárdalmás, Farnos; 1941: Hőke, Farnos, Szalárdalmás; 2002: Hőke, Szalárdalmás, Kővág) település lakosságának a teljes régió belüli népességhez képest 23%-ról 30%-ra nőtt, illetőleg 3%-ról 1,7%-ra csökkent az aránya amellet, hogy minden faluban fogyatkozott a népesség száma. Ez az elmozdulás egyfelől arra utal, hogy a nagyobb településeknek a létszámcsökkenés ellenére is nagyobb a népességmegtartó erejük, másfelől pedig arra, hogy – mivel ezekben a községekben főként a románság létszáma emelkedett – sokkal jobban ki vannak téve a beköltözési migráció folyamatának. A létszámalakulásokkal együtt a térség etnikai arculata is módosult. 2002-ben a lakosság 60%-a volt magyar és 36%-a román, hivatalosan pedig kb. 4%-ot tett ki a cigányság részaránya. Ez utóbbi adat a mért kétszeresénél is nagyobb lehet a valóságban. A népességcsökkenést és a nemzetiségek adatait együttesen tekintve láthatjuk, hogy a magyarság kisebb népességszaporulatával és a térségből kifelé irányuló magasabb migrációs mutatójával szemben a románság lélekszáma csak kis mértékben csökkent. Ez azzal magyarázható, hogy a románság magasabb népességszaporulata mellett a városba telepedési számokat jelentős mértékben ellensúlyozta a távolabbról érkező újabb román migrációs hullám.⁹

Szendrei Ákos

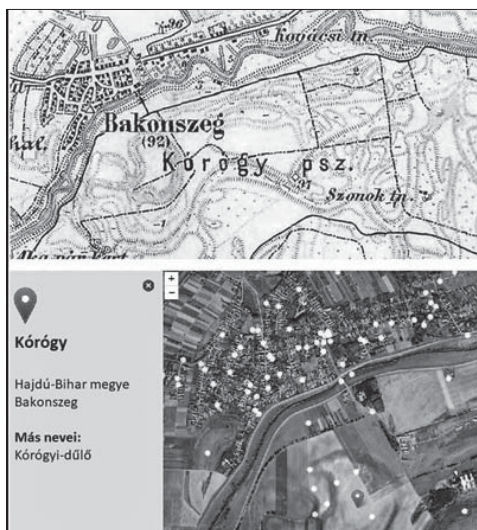
9 Uo.

A Kórógytól a Tacsillóig

Hajdú-Bihar megyei helynevek névszociológiai vizsgálata

BEVEZETÉS

A magyar helynevek – vagy más szóval földrajzi nevek – sűrűn behálózzák a Kárpát-medencét, s ezzel összefüggésben identitásformáló szereppel is bírnak, hiszen ezek minden más nyelvi elemnél erősebben jelzik a közvetlen környezetünkhöz, szülőföldünkhöz való tartozásunkat. A nevek mint többnyire a múltból ránk maradt elemek régebbi nyelvi és kulturális viszonyokat őriznek. E szerepgazdagság miatt többféle tudomány is érdeklődik irántuk, s tanulmányozásukra egy önálló tudományág, a jellegzetesen interdiszciplináris *névtudomány*, más néven *onomasztika* alakult ki. A helynevek ismeretének azonban nemcsak tudományos, hanem gyakorlati hozadéka is van. Mai életünk legkülönbözőbb területei – a globalizációval is összefüggésben – mind élenkebben tartanak igényt a nevek ismeretére és az élet különböző szinterein való használatára.¹

A bakonszegi Kórógy helynév a harmadik katonai felmérés térképén a XIX. század végén és a Magyar Nemzeti Helynévtár felületén napjainkban

helyneveit, melyek kiapadhatatlan forrásul szolgálnak a nyelv- és a történettudomány számára. A XIX. század utolsó harmadában elsősorban történészek fogták vállat a helyneveket, amikor a Kárpát-medence etnikai viszonyairól a nevek vizsgálata révén igyekeztek

A helynevek iránti tudományos érdeklődés lényegében a nyelvújítás időszakában, a nemzeti nyelv felemelésének programjával összefüggésben mutatkozott meg, amikor is a szócsoport szótárakban történő megjelentetésének feltétele a lehető legtöbb magyar helynév felgyűjtése volt. A Magyar Tudós Társaság 1837-ben pályatételt tűzött ki a két ősi tulajdonnévfajta, a személynevek és a helynevek összegyűjtésére, melynek eredményeképpen a XIX. század közepére számos eltérő értékű helynévgyűjtemény látott napvilágot. Ebből az időszakból maradandó értékűként emelkedik ki Révész Imre, a későbbi jeles egyháztörténész munkássága, aki nem csupán a helynevek összegyűjtésével foglalkozott, hanem azok történeti forrásértékére is ráirányította a korabeli tudományosság figyelmét. Révész példáját követte Pesty Frigyes történész, aki 1864-ben az akkori Magyarország valamennyi településének összes használatban lévő helynevét kívánta összegyűjteni. Vállalásának köszönhetően 63 vaskos kötet őrzi a XIX. század közepének magyarországi és erdélyi

¹ Magyar Nemzeti Helynévtár (elektronikus adatbázis). Szerk.: Hoffmann István–Tóth Valéria. A névtárról: <http://mnh.unideb.hu/nevtar.php>; Letöltés: 2021. 04. 15.

képet alkotni. A XX. század elején a néprajztudósok, elsősorban Jankó János jóvoltából formálódott tovább az élőnyelvi helynévgyűjtés módszere. Jankó olyan elvek szerint tökéletesítette gyűjtőmódszerét, melyekkel a későbbi korok kutatóinak is kiváló mintát adott.

A helynevek gyűjtésének és közzétételének tehát a magyar helynévkutatásban jól kialakult módszere van, mely lényegében a XX. század első harmadára fejlődött ki, s tudományos viták, eszmeccserék révén rögzült viszonylagosan egységes felfogássá. Ennek az eljárásnak az elméleti összegzésében, és a széles körű gyakorlati alkalmazásában Erdély nagy nyelvész tudósának, Szabó T. Attilának elvülhetetlen érdemei vannak. E módszert alkalmazták annak a nagyszabású helynévfeltáró munkának a során is, amely a múlt század utolsó harmadában országos méretet öltve, az MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozó Végh József, majd Ördög Ferenc irányításával zajlott Magyarországon. A konkrét gyűjtés megyei egységekben folyt a helyi közigazgatási, múzeumi, oktatási szervekkel együttműködve, a munka szervezeti keretét pedig a honismereti mozgalom adta. A vállalás önkéntes gyűjtők százait fogta munkára, s közülük idővel azok is kiváltak, akik a tudományterület megbízható tudású szakemberivé képezték ki magukat. A kutatók az egymással párhuzamosan zajló gyűjtőmunkák eredményeit nyomtatott formában is közreadták: 1964-től 1989-ig az ország területének mintegy a feléről jelentek meg közel azonos szemléleti alapokhoz igazodó helynévtárak. A korábban nagy lendülettel zajló helynévgyűjtő munka az 1990-es évek elején megrekedt, a rendszerváltás nyomán bekövetkezett közigazgatási és társadalmi változásoktól nyilvánvalóan nem függetlenül.²

Az új évezredben a debreceni névkutató műhely arra vállalkozott, hogy az elakadt helynévgyűjtő munkáknak új lendületet adva egy mindaddig jórészt feldolgozatlan területen, Hajdú-Bihar megyében folytatja a helynevek gyűjtését és közzétételét. A többéves kutatás eredménye a 2015-ben megjelent *Hajdú-Bihar megye helynevei 1. – A Hajdúböszörményi és a Hajdúhadházi járás helynevei* címen napvilágot látott kötetben és a *Magyar Nemzeti Helynévtár*³ honlapján egyaránt hozzáférhető. A névtár egyik közzevőjeként én magam is folytattam élőnyelvi és történeti helynévgyűjtést a megye északi részén, a Hajdúháton, emellett ugyanakkor saját régiómnak, szülőföldemnek, a Berettyó–Körös-vidéknek a vizsgálatát is kiemelten fontos feladatként tartottam számon. E kettősségből adódóan a legutóbbi években számos Hajdú-Bihar megyei településen folytattam helynévgyűjtő munkát.

A terepmunka során a nyelvhasználókkal folytatott beszélgetések óhatatlanul ráirányították a figyelmet arra a jelenségre, miszerint a különböző egyének helynévismerete között igencsak nagyfokú eltérések lehetnek. A helynévismereti vonatkozások szerteágazó, többféle kérdést felvető problematikájával tehát – korábbi kutatókhoz hasonlóan – magam is a helynévgyűjtési szituációkban találkoztam. E jelenség vizsgálatakor a névtudomány egy viszonylag új részterületének, a helynév-szociológiának az elméleti-módszertani keretrendszerére támaszkodhatunk.

HELYNÉV-SZOCIOLÓGIA

A *helynév-szociológia* – vagy más néven *szocio-onomasztika* – erősen interdiszciplináris terület: műveléséhez más tudományterületek, pl. a szociológia, antropológia, földrajz- és történettudomány, informatika stb. ismeretanyaga is szükséges. A helynév-szociológiai vizs-

2 Hoffmann István: Magyar helynévkutatás. 1958–2002. A Magyar Névarchívum Kiadványai 7. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, 2003. 10–12, 41–55.

3 Magyar Nemzeti Helynévtár, www.mnh.unideb.hu; Letöltés: 2021. 04. 15.

gálatok által feltárt eredmények nem csupán a nyelvtudományban hasznosíthatók, azok számos más tudományterület céljainak szolgálatában is állhatnak. Főbb kutatási területei közé tartozik a kisebbségi névhasználat, a névtervezés, a névkontaktológia, a névpolitika stb. mellett a helynévismeret vizsgálata is.

A névismereti vizsgálatok alkalmával a hagyományos helynévgyűjtés eredményeképpen összeállt névkorpusz ismeretének mérése településenként történik meg. A kutatók igen gyakran alkalmazzák a hólabda módszert, vagyis a hagyományos helynévgyűjtés adatközlői által javasolt egyének bevonásával mérik az egyének névismeretét. A szóbeli interjúk előtt minden esetben rögzítik az adatközlők alapvető személyi adatait, foglalkozását és etnikai, nyelvi hovatartozását. A hazai névismereti vizsgálatokban az adatközlőket négy, életkoron alapuló kategóriába szokás sorolni: 1) 20 év alatti, 2) 21–40 év közötti, 3) 41–60 év közötti és 4) 61 év fölötti korosztály.

A vizsgálatba bevont lakosok kiválasztásakor a kutatók figyelemmel vannak a nemek kiegyenlített aránya mellett a foglalkozások lehető legnagyobb mértékű sokféleségére is. A hagyományos helynévgyűjtés módszeréhez hasonlóan a helynévismereti felmérés adatközlőinek körébe igyekeznek bizonyos tekintetben hivatásos névismerőket is bevonni, így jutnak el többek között postás, vadász, gátőr foglalkozású lakosokhoz: az ő munkájukhoz bizonyos helyfajtákat jelölő helynevek ismerete a másokénál jóval meghatározóbb módon hozzátartozik. A névismereti vizsgálatok során olykor olyan adatközlőket is szokás kikérdezni, akik nem helyben születtek. A névismereti felmérések minden esetben egy félig strukturált interjúval indulnak. Én magam képzeletben a táj egy-egy szegletére navigálok adatközlőimet, s kérem, hogy sorolják fel, milyen helyek vannak arrafelé. Ezt követően kiindulópontként jelölöm meg a saját utcájukat, s arra kérem őket, hogy onnan gondolatban elindulva mutassák be a falut. Az interjúk második felében valamennyi adatközlőmet megkérdezem a felmérés során nem említett helynevekhez fűződő névismeretéről is, a kikérdezés módszerét alkalmazva. A helynévismereti felmérés harmadik szakaszát a gyűjtött anyagok rendszerezése jelenti. Ebben a munkafázisban az interjúk során Excel-álmányokba rendezett információk feldolgozása és kiértékelése történik meg.

E helyütt arra is feltétlenül szükséges kitérni, hogy a kutatók mit értenek helynévismereten. A helynév-szociológia művelői általában akkor tekintik ismertnek az adott helynevet, ha az adatközlő annak lokalizációjának, azaz pontos térbeli elhelyezkedésének ismeretét is meggyőzően igazolja.

HAJDÚ-BIHAR MEGYEI ESETTANULMÁNYOK

A továbbiakban négy Hajdú-Bihar megyei településen – Szentpéterszegen, Bakonszegen, Pródon és Bodaszőlőn – végzett helynévismereti vizsgálataim eredményeit ismertetem. Kutatásom során 2013 és 2019 között 287 fő helynévismeretét mértem: következtetéseim tehát csaknem 300 egyén helynévismeretének empirikus vizsgálatán alapulnak. A helynévismereti és helynévhasználati kutatómunka terepeként szolgáló térség történetének vázlatos ismerete szükséges feltétele a sikeres helynév-szociológiai elemzésnek, mivel a történeti körülmények kisebb vagy nagyobb közvetettséggel meghatározzák az ott élőknek a nevekhez való viszonyát is. Éppen ezért az alábbiakban az egyes települések általános jellemzésére is sort keríték.

Szentpéterszeg Hajdú-Bihar megye déli részén, a Berettyó-vidéken, a folyótól északra fekszik. Az 1111 lakost számláló, magyarok lakta falu lakosai túlnyomórészt református vallásúak. Szentpéterszeg a Berettyóújfalui járáshoz tartozik, északon Tépével, keleten Gá-

borjással, nyugaton Berettyóújfaluuval határos. Déli szomszédjától, Váncsodtól a Berettyó mint természetes határvonal választja el. Területe mintegy 2500 hektár. Szentpéterszeg – vagy ahogyan a helybeli lakosok említik, Péterszeg – megtelepedésétől kezdve napjainkig Bihar megyéhez tartozott. Noha a falu nevének első említése a XIII. századra datálható, a régészeti források tanúbizonysága alapján már a XI. században lakott falu lehetett.⁴

Bakonszeg 1186 lakost számláló falu a megye déli részén, a Nagy-Sárréten, a Berettyó folyó jobb partján; északról Földes és Hajdúszóvát, keletről Berettyóújfaluu, délről Zsáka, nyugatról Bihar-torda határolja. A település két, területi és történeti tekintetben is jól elkülönülő falurészből, a Berettyó hídjától nyugatra elterülő Bakonszegről és az ettől keletre fekvő Kovácsiból áll. A vallási és etnikai tekintetben is homogén – református vallású és magyar nemzetiségű – falu a Berettyóújfaluu járás része, területe mintegy 3500 hektár. Településszerkezete szerint a többcás sárréti falvak közé tartozik. Keskeny, szalag alakú telkei hosszanti oldalukkal érintkeznek, s jellemzően több, kisebb részre különülnek el. Népeiségszáma és területének mérete alapján Bakonszeget – ahogyan Szentpéterszeget is – a kisebb alföldi és az átlagos méretű bihari települések között tartjuk számon. Azt a történelmi vélekedést, mely szerint a történelmi Magyarország legnagyobb kiterjedésű mocsárvilága, a Nagy-Sárrét a legkorábbi időktől kedvező adottságokkal bírt az emberi megtelepedéshez, jól igazolja az a körülmény, hogy már a kora Árpád-korban 21 településnek adott otthont.⁵ A honfoglalás idején még egybefüggő mocsárvilág helyén tehát a későbbiekben a lápok, rétségek és hátaak alkalmasak voltak a megtelepedésre. Mindezt nyelvtörténelmi ismereteink is megtámogatják: noha Bakonszeg első írásos említései csak a XV. századból származnak, a határába beolvadt elpusztult településekre már Árpád-kori forrásokból is vannak adataink.

Pród mintegy 250 lakost számláló falu a Hajdúháton, amely közigazgatásilag Hajdúböszörmény része, területileg azonban a településtől északnyugati irányban 7 kilométerre fekszik. A falu történelme nem túl hosszú múltra tekint vissza: mai utcáit az 1950-es években mérték ki az elpusztult középkori település, Pród helyén, s lakosai az 1960-as évek elejétől a környező tanyákról költöztek a belterületre. A hajdúböszörményi városvezetés biztosítani kívánta számukra, hogy földjeik és egykori tanyáik közelében folytathassák gazdálkodó, állattartó életmódjukat. Az 1960-as évek közepére azonban a tévesztítésnek köszönhetően a legtöbb tanyán abbamaradt a gazdálkodás, s ez a külterületi állattartás csaknem teljes megszűnését eredményezte. Ennek ellenére a tanyákhoz vezető utak, dűlőutak, a mező-

A vizsgált települések területi elhelyezkedése

⁴ Módy György: Gáborján, Hencida és Szentpéterszeg a XVIII. századig. *Rácz Zoltán* (szerk.): Bihar falvak 1. Örökségünk. Gáborján, Hencida, Szentpéterszeg. Debrecen, Rácz Építész Iroda, 1996. 73–88.

⁵ Dám László: Bakonszeg települése és népi építészete. *Ujváry Zoltán* (szerk.): Bakonszeg történelme és néprajza. Bakonszeg, 1990. 239–288.

gazdasághoz, állattartáshoz kapcsolódó legelők, kutak, öntözőcsatornák nevei, ahogyan a tanyanevek is igen aktívan máig megmaradtak a lakosság tudatában. A középkorban önálló, a török hódoltság korában azonban elnéptelenedő falu minden bizonnyal azonos lehetett azzal a *Provod* birtokkal, melyet 1067-ben a százdi apátság kapott Péter szabolcsi főispántól.⁶

Bodaszőlő a megye északi részén fekszik, keletről Bocskai kert, délről Józsa, északnyugatról Hajdúböszörmény határolja. Az erdővel körülvett kistelepülés közigazgatásilag Hajdúböszörményhez tartozik, területileg azonban annak központjától mintegy 8 kilométerre fekszik. Az 1857 fő lakosai területi és etnikai szempontból egyaránt elkülönülnek egymástól: a magyarok a település délebbi, régebben beépített részén, a cigányok⁷ pedig az attól északra eső Lorántffy kertben élnek. Annak ellenére, hogy a cigányság szegregálódva él, a mindennapos szituációkban gyakran érintkezik a magyar közösséggel. A cigánysor infrastruktúrája a magyarok lakta részhez képest jóval gyengébb, hiszen a Lorántffy kert területén nem közművesített lakóházakban, hanem kis méretű üdülőházakban élnek a lakosok. A helybeliek szerint a falu a nevét egykori birtokosáról, Boda Jánosról kapta, a névadó személyről azonban a történeti források nem tesznek említést. A hely csupán a XVIII. század közepén tűnik fel a forrásokban, ettől az időtől említik nagy kiterjedésű erdejét *Boda-csere*, *Bodai-csere* és *Bodai-erdő* néven. Az ugyanezt az erdőt jelölő *Boda gyakra* név viszont már a XV. század végén előfordul egyetlen adattal.⁸

A vizsgált települések területi, táji-természeti szempontból két tömböt alkotnak: Pród és Bodaszőlő a megye északi részén, a Hajdúháton, az egykori Hajdú megye területén, míg Bakonszeg és Szentpéterszeg ettől délebbre, a Berettyó-Körös-vidéken, a történelmi Bihar megye területén fekszik. A két-két település azonban nem pusztán területét és természeti viszonyait tekintve különbözik egymástól. Ahogyan azt fentebb már kifejtettem, Bakonszeg és Szentpéterszeg már az Árpád-korban lakott település volt, s később sem néptelenedett el. A két északi falu története ezzel szemben jóval rövidebb múltra tekint vissza.

A HELYNÉVISMERETI VIZSGÁLATOK EREDMÉNYEI

A négy falu névismereti átlagait⁹ összehasonlítva azt találjuk, hogy a két-két település helyzete a területi, táji-természeti, történelmi és közigazgatási jellemzők mellett a helynévismeret tekintetében is eltérő. A nagy történelmi múltú, a kezdetektől lakott déli településeken, Bakonszegen és Szentpéterszegen a nyelvhasználók a településük névkincsének átlagosan legalább a felét ismerik. A felmérések ezzel szemben Pródon és Bodaszőlőn valamivel gyengébb fokú névismereti átlagokat tártak fel. A két szélső pólus közötti 15 százalékpontos eltérés jelentősnek tartható. Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a helynévismeret a település múltjával általában véve korrelál: az évszázadok óta, folytonosan lakott településeken élők feltehetően jobban ismerik az őket körülvevő helyneveket, mint a rövid múltú

6 Ehhez lásd Kovács Éva: A Százi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névtudományi Társaság Kiadványai 48. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018.

7 Minthogy a *cigány* szót mindkét helyi közösség használja, és ez a szociológiai szakirodalom által is elfogadott, én magam is így utalok erre az etnikai csoportra.

8 H. Fekete Péter: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 102. Budapest, 1959.

9 Az alább közölt százalékos adatok számításakor az adott település teljes jelenkori, azaz a hagyományos helynévgyűjtés alkalmával egybeállított helynévanyagát tekintettem 100%-nak.

településeken élő lakosok. Megfigyelésemet a más kutatási eredményekkel való összevetés is megerősíti: a Szentpéterszeggel szomszédos – a Bakonszeghez és Szentpéterszeghez hasonlóan az Árpád-kortól folytonosan lakott településen – Tépén Györffy Erzsébet helynév-szociológiai vizsgálata során azt tapasztalta, hogy a falu lakosainak névismerete átlagosan ugyancsak a település helynévanyagának több mint a felére kiterjed.¹⁰

Település	Névismereti átlag
Bakonszeg	60%
Szentpéterszeg	53%
Tépe	53%
Pród	49%
Bodaszőlő	45%

Az adatközlők összesített névismereti átlaga településenként

ÉLETKOR ÉS HELYNÉVISMERET

Az alábbi ábra az egyes generációs csoportok névismereti átlagait településenként mutatja be. Korcsoportonként előrehaladva a névismereti átlagok minden településen növekednek. A két szélső pólus – azaz az első és a negyedik nemzedéki csoport névismereti átlaga – közötti eltérések feltárása érdekes tanulságokat kínál.

Korcsoport		Bakon- szeg	Szent- péterszeg	Pród	Boda- szőlő	Súlyozott átlag
1.	20 év alattiak	36%	30%	18%	33%	27%
2.	21–40 év közöttiek	59%	44%	51%	41%	49%
3.	41–60 év közöttiek	69%	64%	55%	48%	60%
4.	61 év felettiak	78%	75%	73%	70%	75%

A generációs csoportok névismereti átlagai

A legkisebb eltérést Bodaszőlőn mérhetjük: a gyerekek és az idősek névismerete között 37 százalékpontos különbség van, ami főképpen a legidősebb korosztály alacsony névismereti átlagával magyarázható, s ez abból adódik, hogy a negyedik nemzedéki csoportba tartozó nyelvhasználóknak csaknem a harmada csupán az elmúlt években költözött a településre. A másik északi település, Pród szélső értékei között jóval nagyobb, 55 százalékpontos különbséget tapasztalhatunk. Ha a négy település gyerekekre vonatkozó névismereti átlagait összevetjük, azt találjuk, hogy ez az érték Bodaszőlőn, Bakonszegen és Szentpéterszegen a 30%-ot is meghaladja, Pródon ellenben a legifjabbak névismereti átlaga pusztán 18%. Ez utóbbi településen a gyerekek alacsony névismereti átlaga abból

10 Györffy Erzsébet: Helynév-szociológia. A Magyar Névarchívum Kiadványai 47. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. 82.

adódik, hogy – noha a megnevezett objektumok legnagyobb hányada mára már megszűnt – az egykori külterületi tanyarendszer nevei máig aktívan jelen vannak a pródi közösség tudatában. A pródi helynévrendszer nagy számban tartalmaz tehát olyan elemeket, amelyekről a gyerekek hallhattak ugyan, lokalizálni azonban nem tudják azokat, mivel soha nem látták a jelöltjüket. A bakonszegi és szentpéterszegi szélső értékek közötti különbség csaknem azonos: előbbi esetében ez 42, míg az utóbbi településen 45 százalékpontos eltérést jelent. A négy falu közül e két településen figyelhető meg a korcsoportonkénti átlagok leginkább egyenletes, mondhatni szerves növekedése, aminek a hátterében azt sejtethetjük, hogy e településeken nem kell számolnunk olyan külső körülményekkel (mint pl. Bodaszőlőn a betelepülések, Pródon a tanyarendszer felszámolása), amelyek az életkornak a helynévismerettel való szoros összefüggését jelentősen módosítanák.

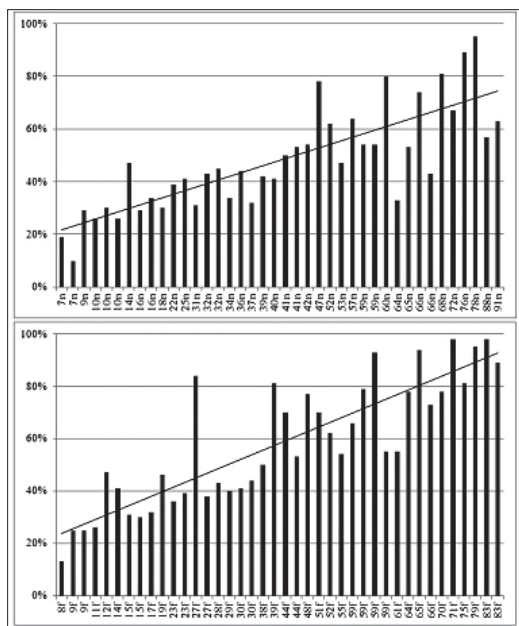
A névkincs változása kapcsán két további jelenségre is érdemes kitérnünk. Egyrészt azt látjuk, hogy noha az általános tendenciák szerint a névhasználó közösségek által birtokolt helynévállomány csökken, az egyes korcsoportok által ismert helynévkincsben ugyanakkor minimális bővülések is megfigyelhetők: az idősek is megismernek újabb neveket (pl. újabb utcaneveket), noha felejtenek is el nyilvánvalóan. Másrészről az egyéneket érintő változások fokozott lehetőségével is számolnunk kell: a névkincs-elsajátítás és -változás általános tendenciáitól az egyes nyelvhasználók helynévtanulási folyamata akár jelentősen is eltérhet. Konklúzióként tehát azt mondhatjuk, hogy a fiatalabbak már nem fogják megtanulni az idősek által birtokolt teljes helynévkincset, s a névismeret csökkenése maga után vonja az egyes települések helynévállományának csökkenését. Ezzel párhuzamosan a globalizáció hatása miatt – leginkább az újabb generációkhoz tartozó – nyelvhasználók egyéb

irányú, saját településük határán túlnyúló ún. globális helynévkincse viszont minden bizonnyal bővül.

Az életkor mellett számos további nyelven kívüli változó befolyásolhatja a helynévismeretet. Kutatómunkám során a nem és az etnikai hovatartozás névismeretre gyakorolt hatását, továbbá a foglalkozás és a helynévismeret összefüggését is vizsgáltam, s azt tapasztaltam, hogy noha e változók is korrelálnak a névismerettel, az életkorhoz képest ezek befolyásoló szerepe azonban jóval kisebb mértékű.

NEM ÉS HELYNÉVISMERET

A hagyományos helynévgyűjtések gyakorlatában általánosan elterjedt vélekedésnek számít az az elgondolás, miszerint a férfiak jóval több helynevet ismernek a nőknél. Saját kutatásaim mindezt nem támasztották alá. A Szentpéterszegen elvégzett vizsgálatok például azt mutatták, hogy a nők átlagosan a teljes névkincs 48%-át, a férfiak pedig az

A szentpéterszegi adatközlők helynévismerete (n = nő, f = férfi)

58%-át ismerik, ami azt jelenti, hogy a férfiak által ismert neveknek a háromnegyed részét a nők is tudják. A szentpéterszegi esettanulmány ugyanakkor azt is feltárta, hogy a férfiak valamivel erősebb mértékű névismerete nem a biológiai, hanem sokkal inkább a társadalmi nemük következménye. Az alábbi diagramok összevetésekor szembetűnő, hogy 64 év felett a férfiak egymáshoz viszonyított névismerete sokkal kiegyenlítettebb, s összességében nagyobb mértékű, mint a nőké. Foglalkozásukat tekintve a legidősebb férfiak körében földmunkás, kőműves, növénymérnök, növénytermesztési főágvezető, téeszdolgozó stb., míg a nők között konyhai dolgozó, takarítónő, takarékszövetkezeti dolgozó, díjbeszedő stb. adatközlők szerepelnek. Foglalkozásukból adódóan az előbbiekre rendre kijártak a határba, az utóbbiak élettere azonban főképpen a belterületre korlátozódott.

Ha azoknak a településeknek az adatait is bevonjuk a vizsgálatokba, ahol speciálisan nem állt ugyan ez az aspektus a középpontban, de férfi és női adatközlők névismeretét is mértem, akkor a következő tanulságokat fogalmazhatjuk meg. A Szentpéterszegen tapasztaltakhoz hasonló arányokat látunk a pródi felmérésben, Bakonszegen és Bodaszőlőn azonban kiegyenlített az arány, sőt, utóbbi helyen a nők névismereti átlaga valamivel meg is haladja a férfiakét. A súlyozott számítás eredményei pedig azt mutatják, hogy a lokális helynévkincsnek a nők átlagosan az 50%-át, a férfiak pedig az 54%-át ismerik.

Település	Nők	Férfiak
Szentpéterszeg	48%	58%
Bakonszeg	60%	61%
Pród	44%	53%
Bodaszőlő	47%	45%
Súlyozott átlag	50%	54%

A nemek szerinti helynévismeret

A fentieket összegezve azt állapíthatjuk meg tehát, hogy a férfiak átlagosan valóban több helynevet ismernek, azonban a két nem névismerete között nincs olyan nagyfokú eltérés, mint ahogyan azt korábban feltételezték.

ETNIKAI HOVATARTOZÁS ÉS HELYNÉVISMERET

Az etnikai hovatartozás és a névismeret összefüggéseit a bodaszőlői helynévkincs névismereti vizsgálata révén igyekeztem feltárni. Minthogy 60 év feletti cigány lakosok nem élnek a faluban, az etnikai vizsgálat értékelésekor csupán az első három nemzedéki csoport névismeretének összevetésére nyílt lehetőségem. A vizsgálatok szerint a magyarok súlyozott névismereti átlaga 44%, a cigányoké pedig 37%. A magyar és a cigány gyerekek egyaránt a helynévkincs harmadát ismerik, ám a második és harmadik nemzedéki csoportban a magyarok névismereti átlaga magasabb a cigányokénál: az eltérés mértéke 10–12 százalékpontos.

A bodaszőlői magyarság és cigányság névismeretének összevetésekor azt tapasztaltam, hogy a cigányság valamivel alacsonyabb mértékű helynévismeretét nem pusztán a területi különültségben is megjelenő etnikai eltérés okozza. A bodaszőlői közösség egy része mindössze 10–15 éve él a faluban, s ez egyértelműen kihat a helynévismeretükre is.

Abban a korcsoportban például, amelynek minden tagja tősgyökeres lakos (20 év alattiak), a két közösséghez tartozó nyelvhasználók helynévismereti szintje tulajdonképpen azonos, a további nemzedéki csoportokban ugyanakkor a cigányság névismerete a magyarokénál alacsonyabb értékeket mutat. Mindez nem független attól, hogy a bodaszőlői cigány közösség felnőtt tagjainak mindegyike betelepült lakos, míg a magyarság körében jóval alacsonyabb a betelepültek aránya. Kutatásom eredményei szerint a nem tősgyökeres magyar nyelvhasználók névismerete lényegesen nem tér el a cigányságnál megfigyelt értékektől: a betelepült lakosok névismerete tehát végső soron – etnikai hovatartozástól függetlenül – a településen töltött időnek, s ezzel összefüggésben a külterülettel való kapcsolatnak a függvénye.

FOGLALKOZÁS ÉS HELYNÉVISMERET

A foglalkozás és a helynévismeret összefüggését mind hazai, mind nemzetközi szintén már jó ideje vizsgálják a névtudósok.¹¹ E változónak a névismeretre gyakorolt hatását a múlt századbeli hagyományos helynévgyűjtések módszertani leírásai ragyogóan példázzák: az adatközlők megválasztásának szempontjai között a foglalkozás a legkorábbi időktől jelen van. Már-már axiómaként tarthatjuk számon azt a megállapítást, hogy a kis-települések határával aktív kapcsolatban lévő, pl. földműves, mezőőr, gátőr stb. foglalkozású egyének helynévismerete jóval magasabb, mint a külterületre csak alkalmanként járóké. E megállapítás érvényességét a legújabb empirikus kutatások eredményei is alátámasztják.

A két tényező koherens összefüggését az általam végzett analízisek mindegyike felszínre hozta, ezek közül azonban e helyütt csupán a két legmarkánsabb jelenséget emelem ki. Sajátos példa lehet a pródi vizsgálat egyik adatközlője: a vízügyes dolgozó az interjú során az általa ismert helynevek előhívásakor rendre a foglalkozásához kapcsolódó objektumok neveit, a vízneveket használta viszonyítási pontként, pl. „*Gazdag Pipó-tanya, hát az itt van a Kadarcs mellett*”, „*Kati-tanya, az meg a Kánígyes mellett volt, ha jól tudom*”, „*Lázár-tanya a Vidi-zugban a Keleti mellett*”.

Ugyancsak jól példázza a foglalkozás névismeretre gyakorolt hatását a szentpéterszegi esettanulmány: a férfiak foglalkozásukból adódóan kiterjedtebb helynévismeretre tehetek szert a nőknél. A névismeret mértékét tehát az adatközlők életvitele, foglalkozása – vagyis végső soron a társadalmi neme – határozta meg. A foglalkozás mint az egyének névismeretére ható kritérium semmiképpen sem önmagában vizsgálendő tehát: a bel- és külterületen töltött idő, a nem, az etnikai hovatartozás mind-mind olyan szempontok, amelyek szoros összefüggést mutatnak ezzel a tényezővel.

ÖSSZEZÉS

Úgy vélem, a fenti szempontok felvillantása világosan rámutatott arra, hogy a bennünket körülvevő helynevek ismeretét számos nyelvi és nyelven kívüli tényező befolyásolhatja. Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy a helynevek ismeretének, ezzel együtt pedig lét-

¹¹ Lásd például *Pitkänen, Ritva Liisa*: The nomenclatures of a farmer and a fisherman: occupation as the decisive factor. In *Nicolaisen, Wilhelm F. H.* (szerk.): Proceedings of the 19th International Congress of Onomastic Sciences. Aberdeen, August 4–11, 1996. Aberdeen, Department of English, University of Aberdeen, 1998. 277–284.

rehozásának és használatának végső oka az ember kommunikációs szükséglete. Az ember nem a térbeli tájékozódást megkönnyítendő tanulja meg és használja az őt körülvevő objektumok neveit, hanem alkalmazásukkal annak a lehetőségét teremti meg magának, hogy az egyes helyeket megnevezze.¹² Mindebből egyúttal az is következik, hogy az egyének helynévismeretére az általuk megélt kommunikációs helyzetek vannak a legjelentősebb ráhatással.

E. Nagy Katalin

„Keserves Dög-halált botsáta Városunkra...”

Az 1742. évi debreceni pestispátens

BEVEZETŐ MEGJEGYZÉSEK

Az 1739-től dühöngő nagy pestisjárvány második hullámának idején, 1742. december 30-án a debreceni városi tanács kiadott egy nyomtatott pátentet, amely egyrészt megismételte a központi, a Helytartótanács által előírt rendszabályokat, másrészt pedig sajátos, református teológiai magyarázatot fűzött hozzájuk.¹ Ezt a magyarázatot feltehetőleg a város egyik lelkésze készítette, hiszen, amint az alábbiakban olvashatjuk, a prédikációs irodalom műfaji hagyományaihoz híven először értelmezte tárgyát, magát a pestisjárványt, számba vette kialakulásának – mind spirituális, mind társadalmi – okait, majd sorra vette az ezekkel szemben felhozható/felhozott ellenérveket. A dokumentum keletkezésének mikrokontextusából tudjuk, hogy a megcáfolt ellenérvek egy, a járvány alatt kitört városi felkelés résztvevőinek a szájából hangzottak el, de beleilleszkedtek egy jóval korábbi, többek között Komáromi Csipkés György (1628–1678) által képviselt betegségértelmezés kereteibe is. Ezeket a szemmel láthatólag egy szigorúbb, puritán értelmezésben gyökerező ellenérveket a pestispátens pontról pontra tárgyalta, és rámutatott helytelen voltukra.

A járvány alatti vesztégzár-rendelkezések és az élelemelosztás nehézségei nyomán kitört debreceni lázadásról többször írtam korábbi tanulmányaimban, elemeztem annak mentalitástörténeti hátterét.² Az 1742. decemberi pestispátens – amelyre még az 1990-es

12 Hoffmann István–Rác Anita–Tóth Valéria: Régi magyar helynévadás. A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai. Budapest, Gondolat Kiadó, 2018. 101.

1 HBmL, IV. A. 1011/e. 1.d. Pestispátens. 1742. december 30.

2 Rövidebb, ismeretterjesztő formában (lábjegyzetek és szakirodalom nélkül) megjelent: *Kristóf Ildikó*: Pestis Pestise. Járvány és lázadás Debrecenben, 1739–1742. *Rubicon* 1990. 6. 20–23. Újraközölve: *Sz. Kristóf Ildikó*: A Pestis Pestise. Járvány és lázadás Debrecenben. *Rubicon* 2020. 5. 26–31. Hosszabban, lábjegyzetekkel és szakirodalommal ellátva, angol nyelven: *Kristóf Ildikó*: „The Plague of the Plagues”. *Epidemic and Riot in Debrecen in 1739/42. The Third Finnish-Hungarian Symposium on Ethnology in Konnevesi* 20–25. 8. 1989. Vol. I. *Historical Sources, Ethnos – Toimite*. 8. 1991. 1. 64–77. Hosszabban, lábjegyzetekkel és szakirodalommal ellátva, magyar nyelven: *Sz. Kristóf Ildikó*: „Sír a Lélek benne, hogy nem temethet úgy, mint régen.” *Pestis és lázadás Debrecenben. 1739–1742. Sárospataki Füzetek* 24. 1. 2020. 17–29.

évek elején végzett levéltári feltárásaim során bukkantam Debrecenben, a Hajdú-Bihar Megyei Levéltárban – kitűnő forrásnak bizonyult a korabeli református gondolkodás rétegzettségének a megragadásához. Társadalmi és kultúrtörténeti tanulságaival sokat foglalkoztam, magát a pátent azonban mindeddig nem közöltem. Ezt igyekszem most pótolni.

Ebben a rövid bevezetőben néhány magyarázó gondolatot fűzök a pátensben foglalt teológiai-társadalmi vita mibenlétéhez. Az alábbiakban vázoltakat legbővebben a *Sárospataki Füzetek*ben legutóbb megjelent tanulmányomban fejtettem ki.³ A járvány értelmezésében, mint az olvasó látni fogja, a pátens a jó két évszázados protestáns hagyományt követi. A pestist – ahogyan lényegében bármely betegséget – Isten büntetésének tekinti, akinek a haragját az emberek bűnei váltják ki. A szöveg az újszövetségi fügefá hosszasan idézett példáján érzékelteti Isten haragját, ám ugyanakkor kegyelmességét is.

A pátens gyakorta emleget ún. *külső és belső* eszközöket, azaz gyógymódokat. A protestáns egyházak régóta kétféle gyógyítási-védekezési módot írtak elő betegségek esetére: egy belsőnek tekintett, bűnbánatra alapozott, lelkiismereti gyógymódot, és egy külsőnek tekintett, orvosságokat magában foglaló kezelést. A vesztegár-rendelkezések és a városi felkelés mikrokontextusának ismeretében jól látszik, hogy a szabálysértők és a lázadók elsősorban a pestis elleni védekezés terén voltak más véleményen. Míg a hivatalos, a városi tanács által is képviselt és propagált álláspont szerint *mindkét* gyógyítási-védekezési módot használnia kellett volna Debrecen népének – „*Melly két rendbéli eszközöket maga az Idvezítő UR-is egybe-kötött, Vigyázatok, úgymond, és imádkoztatok, hogy késértetbe (: a' minéműek a' betegségek-is :) ne jussatok [...]*” – figyelmeztet a pátens –, a vesztegár megsértői és a felkelés résztvevői más véleményen voltak. Nem ismerték el egyrészt, hogy a „*külső eszközökkel való élés is hasznos és szükséges*”, másrészt pedig olyan „*eszközöket*” – azaz gyógymódokat – alkalmaztak, amelyeket Debrecen város és az ország régóta tiltott: ún. „*bűbájosok*” gyógymódjait vették igénybe.

Mint arra korábban többször rámutattam, számos megfelelés található a debreceni lázadóknak a pestispátensben felsorakoztatott érvei és Komáromi Csipkés György XVII. század közepéről dokumentálható puritán betegségfelfogásának egyes aspektusai között. A pátens szerint a szabályszegők és lázadók – nem csak szegényebb földművesek és cigányok, de mesteremberek, sőt, olykor tanácsosok is – megvetették a doktorok orvosságait. Komáromi Csipkés szerint semmi hasznuk sincs az efféle „*külső*” orvosságoknak, hiszen „*Contra vim mortis non est medicamen in hortis*” („*A halál ereje ellen nincs orvosság a kertekben*”).⁴ A lázadók tagadták, hogy a pestis fertőző volna. Komáromi Csipkés szerint a pestis önmagában nem ragályos, hiszen „*A bölcs és megvizsgálhatatlan tanácsú Isten ragasztja ahhoz, akihez ragasztani akarja [...] minden külső ok és alkalmatosság nélkül.*”⁵ És így tovább.

A kutatásaim során áttekintett református nyomtatványokban és levéltári iratokban ugyanakkor semmilyen magyarázatot nem találtam arra, hogy *miért* fogható meg még az 1740-es években is egy, az 1660-as években tanított és népszerűsített betegségértelmezés Debrecenben – többek között az itt közölt pestispátens soraiban –, s miért válik aztán a lázadók és szabályszegők magatartását alátámasztó, s a városi tanács előtt igazolni kívánó érvrendszerrel. Arra jutottam, s ma is úgy gondolom, hogy még mindig túl keveset tudunk

3 Sz. Kristóf: „Sír a Lélek benne, hogy nem temethet úgy, mint régen.”

4 Komáromi Csipkés György: Pestis pestise. Debrecen. 1664, 63.

5 Komáromi Csipkés i. m. 45, 50.

a népi protestáns tudatformákról, mentalitásrétegekről ahhoz, hogy biztosan válaszolni tudjunk erre a kérdésre. Az bizonyos, hogy az általam vizsgált iratok – köztük e pestispátens – tanúsága szerint a debreceni városi tanács az 1730-as/1740-es években nagyon is tudatában volt annak, hogy egy (vagy több?) eltérő felfogással, rétegmentalitással kell megküzdenie. Minden bizonnyal ezért vette igénybe a lelkészek tekintélyét is, hogy megértesse a város népével: a „külső” eszközöket is magukban foglaló pestisintézkedéseket nem a „lelkek esméreti” ellenében, hanem annak megfelelően hozták.

A debreceni pestispátens egyik legnagyobb jelentőségét abban láthatjuk, hogy a betegségekkel kapcsolatos református vélekedéseket a maguk sokszínűségében, rétegzettségében tárja elénk.

A pátens másik fontos pontja szerint „*a népnek elvette Isten az eszét, hogy az értetleneknek és büjös-bájjosoknak tanácsát inkább kövessék, és azoknak inkább engedjenek, mint okossággal és tudománnyal ékeskedőknek*”. A kora újkori debreceni és Bihar megyei boszorkányhit és boszorkányüldözés társadalmi háttérével kapcsolatos vizsgálataim arra mutattak, hogy „büjös-bájjosok” megnevezéssel a pestispátens a népi gyógyítás helyi képviselőire utalt.⁶ A pestisjárvány alatt, 1739. augusztusától 1743. decemberéig a debreceni tanács legkevesebb huszonegy (!) büntetőpert folytatott le „ördögös gyógyítással”, „boszorkánysággal”, jövendöléssel, és ún. táltos-tudománnyal vádolt helyi lakosok – elsősorban ún. „Orvos Asszonyok” – ellen.⁷ Az „illegitim gyógyítás” – kuruzslás, gyógynövények, imádságok, és különféle mágikus eszközök alkalmazása – vádjával bíróság elé került asszonyok – gyógyítók és bábák – ellenében a tanács a hivatalos, legális orvoslás képviselőinek, a városi orvosoknak és borbélyoknak a hatáskörét és kiváltságait védelmezte.⁸

A debreceni pestispátens igen értékes kultúrtörténeti forrásunk. Azon túl, hogy egy egészségügyi krízishelyzeten keresztül betekintést nyújt a város XVIII. századi hétköznapi életébe és gondolkodásába, magában foglal olyan társadalom- és mentalitástörténeti szálakat is, amelyek a lokalitás és a csoportszerveződés, a hatalom és az ellenállás, az érzelmek és a rítusok, a tapasztalat és az emlékezet, a vallásos diskurzus és a „kétség” megnyilvánulási formáihoz is elvezetik a figyelmes érdeklődőt.

Az itt olvasható szövegekölzés a debreceni pestispátens kinyomtatott változatán alapul, levéltári jelzetét lásd alant. (Kézzel írott változatát lásd HBmL, IV. A. 1011/a. 37. köt. [1742], 375–382.) Átírásom formai szempontból betűhíven igyekszik visszaadni az eredeti szöveget, egyetlen változtatással. Az eredeti nyomtatvány az „o” és az „u” magánhangzókon mind a rövid, mind a hosszú ékezeteket egy föléjük szedett kis „e” betűvel jelöli. Ezt a szövegekölzésben a mai használatnak és helyesírásnak megfelelően írtam át. Ettől eltekintve mindenfajta jel (apostrof, kötőjel, kettősponttal ellátott zárójel) használata, a kapitálisok, a központozás, valamint a szövegtagolás az eredeti, nyomtatott szöveget követi. A szöveg végén az aláírásban található rövidítéseket szögletes zárójelbe téve feloldottam.

Sz. Kristóf Ildikó

6 Kristóf Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”. A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttére a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyében. Debrecen, 1998.

7 HBmL, IV. A. 1011/a. 35–38. köt.

8 Kristóf: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem.” 215–216, 92–114. sz. Lásd még az 5. fejezetet: „Minden nyavalyátokért emberre vettek”. A boszorkány vádaskodás társadalmi háttére. Uo. 114–185, különösen 143–162.

Pestispátens, Debrecen, 1742. december 30.

(Nyomtatvány, Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen: HBmL, IV. A. 1011/I. 1. d)

Midőn a' Mindenható ISTENnek Várasunk körül való gondviselését ugyan valójában meg-gondoljuk, az ő útait és ítéletit ditsőitenünk és meg-igazítanunk, magunkat pedig és útainkat méltán kelletik kárhoztatnunk; mert ugyan-is szemünk előtt nyilván vagyon, mi módon ő Felsége a' felsőbb esztendőkbén, egy felől bennünket a' maga áldásával, békeséggel, egészséggel, termékenységgel, és egyéb jótéteményivel, mint jó Atya életünk' meg-jobbítására magához édesgetvén, más felől pedig, avagy tsak a' közelebb el-folyt 30. Esztendőknék forgása alatt, sújtól ostorival, szőleink, és földjeink terméketlenségével, drágasággal, kétszeri példás tűzbéli romlásunkkal, marha döggel, az életnek keresetinek meg-nehezítésével és egyéb gonoszokkal, de még ezekben-is közben-közben Atyaiképen engedett pihenésekkel meg-látogatván, és rettentvén, a' közben a szíves meg-térésre szokott bűneinknek el-hagyására, ugyan ösztönözött volna, mi pedig bűneinkből nemhogy ki-tértünk volna, sőt inkább jobban-jobban azokban el-merültünk, végezetre tsapásit ellenünk meg-súlyosítván, hogy a' régiebbeket el-hallgassuk, avagy tsak az említett 30. Esztendő alatt, nevezetesen először 1709-dik, az után 1739-dik Esztendőben keserves Dög-halált botsáta Várasunkra, melly miatt az elsőben többen tiz-ezernél, a' másodikban pedig valamivel nyóltz-ezeren fellyül közzülünk el-húllottanak: Melly felől való emlékezet ha meg-könyvezés nélkül alig lehet-is, mindazáltal annál illőbb emlékeznünk, hogy Isten' ítéletiről meg-emlekezni, ő Felsége útainak meg-igazítására, nekünk pedig meg-aláztatásunkra, és meg-jobbulásunkra igen ditséretes dolog; de sokat azokról szólni annyival szükségtelegebb, hogy még sokan életben vagynak közöttünk, a' kik e' szörnyű tsapás-ban ki-múltt szerelmeseiken keseregvén, a' köny-húllatástól: sokan Isten' jóvoltából, kínos ágyokból meg-gyógyulván, a' rajtok által-ment fájdalmaktól: az épségben és egészségben meg-maradtak pedig, a' halálnak rettegetől alig pihentenek-meg, midőn Istenünk ő Felsége a' maga utánunk való várákoszásának újjobban véget vetvén, amaz Évangéliomban⁹ említett és próbára a' Gazdától három Esztendőre meg-hagyott terméketlen Füge-fának példája szerint, ezen harmadik Esztendőnek végezetin, a' Pestisnek ostorával Várasunkban már egy-néhány háznál ellenünk újjobban fel-lobbant haragját ki-jelentette, és azzal szemeink előtt nyilvánvalóvá tette, hogy meg-térésünkkel meg nem elégedett, hanem annál, a' mit eddig mütattunk, tőlünk jobbat és tökéletesebbet kíván: Mellyre vajha mindnyájan fel-serkentetvén, magunkat a' szíves bűnön való bánatra, igaz meg-térésre, szokott bűneinknek el-hagyására, és Istenhez 's Felebarátunkhoz való szeretetre, és a' buzgó könyörgésre adnánk, és ezeket mint Isten' haragjának el-fordítására szükséges legelső és belső eszközöket elől-vén, azután a' külső vigyázást-is egyaránt-való szorgalmatossággal ezekhez kötvén, e' tsapás alól hova hamarább-való meg-szabadulásra törekednénk. Melly két rendbéli eszközöket maga az Idvezítő UR-is egybe-kötött, Vigyázatok, úgymond, és imádkozatok, hogy késértetbe¹⁰ (: a' minéműek a' betegségek-is :) ne jussatok. És azért méltán szánakozni és tsudálkozni kell, miképen találtathatik ezen Várasban tsak-egy ember-is, a' ki az Idvezítő Urnak illy' világos mondásával, és mind Nemzetségünkben, mind az Idegen-Országokban Vallásunkat követő sok ezer tudós Tanítóknak és Doktoroknak, Várasunkban-is étellel és

9 Évangéliomban = evangéliumban/szentírásban.

10 Késértet = kísértés.

tudománnyal ékeskedő Prédikátorinknak sokszori intésével, és a Váras-Népének javáért, és meg-maradásáért igazán törekedő Magistrátusnak¹¹ rendelésével, úgy a Királyi Felségnek ki-adott Parantsolativál, és ezen Várasnak, avagy tsak a bé-zárás miatt-is következhető ki-mondhatatlan romlásával (: a mint most-is holmi Tzigányoknak ím-ide, ám-oda, és Kapros Andrásnak most-is Pestisben lévő Helységbe Szent-Imrére való járása miatt meg-esett :) keveset gondolván, alattomban és titkosan a Bé-zártt és Pestises-Helyekre ki-menni, a Pestisessel társalkodni, és ezen Várasban-is a Bé-Zártt Házbeliekhez járni, vagy a Bé-zárttak az Egészségesek közé ki-jöni semminek tartották, mellyet ugyan sokan azután még halálos ágyokban-is meg-bántanak, magokat vádolván, hogy bár tsak ide, vagy ám-oda ne mentenek volna, de későn, és magok, sőt az egész Váras kárával tanúlták-meg, hogy a könyörgéssel a külső eszközökkel-való élés-is hasznos és szükséges lett volna: mert bizonyos az Istennek beszédéből, hogy a kik azon kívül, a mellyet Isten rendelt, más eszközzel élnek, avagy a rendelt eszközöket, mellyekkel élhettek volna, meg-útálják, Isten késértőknek mondattanak. És ha valakiknek ez eránt még valamely kétségek lehetne, és Istennek a mostani Pestis terjesztésében szokott útait elméjekre nem vehették, a Magistratus által a magok lelkekesméretire kényszerítettnek, hogy valakik most, avagy ez előtt harmadik esztendővel Pestisbe estenek, és még életben vagynak, vizsgálják-meg magokban ugyan valóban, és meg-tapasztalják, hogy Isten a Pestist különbben reájok nem adta, hanem Pestiseknek társalkodása által, és az az oka, hogy a mostani természetszerűen való Pestis a midőn valamely Országba, vagy Városba, vagy Faluba esik, egyszersmind őket el-nem borítja, hanem lassan-lassan terjed és nevelkedik, a mint a társalkodás vagyon, nem olly formán, mint az Isten Beszédében meg-iratott, tsudálatos és természet felett való Pestisek, mint Egyiptomban egy éjtszaka az egész Országot, de ott-is tsak az embereknek és barmoknak első szülötteit, Dávid idejében harmadnap alatt az egész Sidóságot, jóllehet úgy látszik, ott-is tsak a fegyver-fogható Férfiakat, Sénahérib taborát-is egy éjjel el-borították. Az bizonyos, és a kik Históriait nem tudnak, kérdjék-meg az Öreg-embereket, a kik Országunkban már három Pestist értenek, meg-tapasztalják, hogy a Pestis itt Országunkban soha nem támadott, sem nem a Felső-Országokról jött, hanem mindenkor Török-Ország felől felénk és hozzánk bellyebb-bellyebb terjedett, a melly Országban egy részében ugyan szokott és szüntelenváló-képen, hol jobban, hol kevesebbé uralkodik. Némellyek ugyan még a jó lelkű emberek közzül-is láttatnak ahoz ragaszkodni, hogy a Sz. Írás szavai szerént, Isten ember életének határt vetett, mellyet senki által nem hághat, és azért a Pestisben minden őrizkedést meg-vetnek; de mivel Isten az ember életének határát magánál titokban tartja, és embernek meg-nem jelentette, azt pedig meg-jelentette, sőt ugyan parantsolta, miképen kellessék életünket, mint földi javaink között leg-drágább jószágunkat, minden veszedelem, sőt a halál ellen-is, a mennyire lehet, külső eszközök által-is az Urnak félelmében őriznünk, ezt kell azért követnünk, nem az Isten el-rejtett akaratját vizsgálunk. Haszontalan ki-fogások némellyeknek, hogyha a Pestis olly dögletes volna, ők ennyi s ám-annyi Pestisemek között forgottak, ágyokba feküdtek, még-is hozzájuk nem ragadott, de ezek-is meg-tudják, hogy a dolgot nem jól vésszik-fel, mert bizonyos az, hogy egy ragadó nyavalya sinszen, a melly mindenkor mindenekre ragadjon, de a nyavalyáknak ragadósága ugyan tsak meg-áll erejében: hanem mivel tapasztalt dolog, hogy ezen ítélete Istennek azokat illette, a kik a Pestisessel társalkodtanak, házaikba bé-mentenek, vagy ruhájokhoz nyúltanak, s azokba öltözködtenek, ellenbe pedig a kik Istennek igazgatásából őrizkedtenek, annyival inkább ha Pestises helyekről ki-menvén, magokat jó-idején félre-vették,

11 Magistratus = városi tanács.

egységben és életben maradtanak, melyet mindazonáltal ők-is Istennek köszönhetnek, hogy ő nékiek ilyen elmét adott, és a' Pestisesek társaságától, 's az által a' Pestistől meg-öltalmaztata: mert ugyan-is a' Sz. Írás minékünk elég példát szolgáltat, sőt ugyan nyilván beszédekkel bizonyítja, hogy a'kiket Isten veszedelemben akar ejteni, azoknak elsőben eszeket tanácsokat el-vészi, az engedetlenségben bűnökért meg-hagyja, hogy az értetleneknek, es bűjös-bájósoknak tanácsát inkább kövessék, és azoknak inkább engedjenek, mint okossággal, és tudománnyal ékeskedőknek, vagy Elöl-járóiknak, a' kiknek Isten' parantsolatja szerént, minden szabados dolgokban lelkek-esméreti szerént engedni tartoznak.

Azokáért illy' tsalhatatlan okokra ha még-is találatnának valakik, kik a' Pestisnek dögleletességét, és abban való külső őrizkedésnek hasznát elméjekre nem vehetnék, ugyantsak mivel a' Felső-Hatalmasságnak minden Lélek engedelmeskedni tartozik, ezen Szabad Királyi DEBRECZEN Városa Magistratusa e' Patens erejével a' Királyi Felsőnek és a' Felsőbbeknek kemény Parantsolatja szerént újobban hagyja és hirdetteti, és mindeneket Magistratusi kötelessége szerént arra int, hogy tartsák-meg e' következőket:

Először. Hogy valakinek házánál az egész Városban, akár Egyháziak, akár Világiak, akár Clastromok¹² avagy Szerzetesek, Lakosok vagy Jövevények légyenek, valami gyanús Beteg találatnék, azt a' Tizház-Gazdáknak, avagy a' Városbéli Commissariusoknak¹³ meg-jelentsék, azt el-ne titkolják, és az alatt-is, míg a' visitatio¹⁴ lészen, senkit házokból ki, vagy oda-bé ne botsássanak, és a' kik azon házban vagynak, akár Egészesek, akár Betegek légyenek, az Istentől rendeltetett orvosságokkal éljenek, melly orvosságok a' Patikában bőven készítették, és szenvedhető árron adatnak.

Másodszor. Ha a' visitatio után, vagy azon kívül-is, bizonyosnak találatik, hogy a' Beteg Pestisbéli nyavalyában vagyon, a' Házbéliek ahoz alkalmaztassák magokat, mind a' tartózkodás, mind a' temetés és Contumacia¹⁵ eránt, a' mint a' Pestinentialis Commissariusoktól¹⁶ bővebben meg-értik.

Harmadszor. Hogyha pedig valaki magát vakmerőségből ez ellen szegezni mérészené, és a' Város további romlásával, és hosszas bé-zároltatásával nem gondolna, hanem némely déb-dáb haszonért, vagy egy Beteg, avagy Halott-látásért, a' Bé-zártt Házból engedelem nélkül ki-jőne, vagy oda valakit engedelem nélkül botsátana, ha a' Pestisnek el-múlása után kedvetlen dolog esik rajta, magának tulajdonítsa.

Negyedszer. Valamint már ez előtt-is meg-tiltatott, most-is a' tilalom meg-újttatik, hogy a' Kereszteltető-Szülék közzül senki a' Kereszt-Anyával együtt négy Kománál többet hívatni ne mérészeljen, a' Bábák-is avagy Bába-Tzompók¹⁷ hívni ne mérészeljenek: melly ellen ha valaki vétene, a' vétkes Kereszteltető Atya, vagy Anya, és hívogató Bába-Tzompó, két hétig való arestummal,¹⁸ a' Bábák pedig hivataloknak meg fosztásával büntettetnek.

Datum DEBRECINI, Die 30. X[decem]bris 1742.

Ex Commissione A[mplissimi] Senatús Et El[ectae] Jur[atae] Communitatis.

Per I[oannem] Pándi Ordin[arium] Notar[ium] m[anu] p[ro]pria

12 Clastrom = kolostor, rendház.

13 Commissarius = megbízott, tisztviselő.

14 Visitatio = szemle.

15 Contumaci/contumacia = vesztégzár.

16 Pestinentialis/pestilentialis commissarius = járványügyi megbízott, tisztviselő.

17 Bába Tzompó/bába compó = bába segítője, leány vagy asszony.

18 Arestum = börtönbüntetés, elzárás.

Cíviskarakter a debreceni belváros építészetében

Mindent megmenteni nem lehet, de törekednünk kell rá – vonatkozik ez a mondás az építészetre, azon belül pedig Debrecen archaikus cívís építészetének még fennmaradt hírmondóira is. A kutatás, rendszerezés és archiválás ugyan még csak a kezdetén tart, a legfőbb célunk jelen esetben annak feltárása kell legyen, hogy milyen történeti, építészeti jellegzetességek maradtak ránk Debrecen városában. *Cíviskarakter* – gyakran hangoztatják kutatók, építészek, helytörténészek, vagy a sajtó munkatársai, ha azonban meg kellene fogalmaznunk egzaktan, mit is takar ez az építészetben, akkor már nem is olyan egyszerű a feladat.¹

MIT TAKAR AZ A BIZONYOS CÍVISKARAKTER?

Először is nélkülözhetetlen maga a *cívís* szó értelmezése. A latin eredetű kifejezés jelentése polgár, vagyis polgárjoggal rendelkező személy az ókori Rómában. Nincs ez másképpen a „*kálvinista Róma*”-ban sem, ahol az 1538-ban alapított Református Kollégiumnak köszönhetően meghatározó volt a latin műveltség, s ezáltal a cívís szó is gyökeret verhetett, s ez a kifejezés idővel már egy egész életmódot takart!²

A Debrecenben élők a városhoz tartozó külbirtokoknak, pusztáknak, az állattartásnak, kézműiparnak, valamint kereskedőinek köszönhetően – akik a világot járták Nürnberggtől a Baltikumon át egészen Isztambulig – módos embereknek számítottak, büszkéek voltak arra, hogy adófizetők, saját házas ingatlannal, a hozzá tartozó külső telekkel, esetleg egy-egy tanyával is rendelkeztek, ugyanakkor a Hortobágyra kihajtott, igen komoly jószágállománnyal is bírtak.³ Ez a tulajdonviszony, valamint a refor-

A Debreceni Református Kollégium az 1802-es tűzvész előtt (Sápi Lajos: *Debrecen település-és építéstörténete*. Debrecen, 1972. 133.)

1 Megjegyzés: a most megjelenő cikk előadás formájában elsőként 2018. V. 18-án hangzott el a Debreceni Városvédő és -szépítő Egyesület összejövetelén. Bővebb terjedelemben e témában lásd: *Horváth Péter*: *Cíviskarakter Debrecen építészetében*. In *Civisporta* II. évfolyam 2. szám. Szerk.: *Dr. Horváth Péter–Balogh László*. Debrecen, 2018. 183–230, https://civisporta.hu/hp_publicaciok.html; Az oldal utolsó megtekintése: 2021. III. 22.

2 *Kocsis Elemér* (főszerk.): *A Debreceni Református Kollégium története*. Budapest, 1988. 11. A fogalom meghatározás tekintetében lásd még: <https://meszotar.hu/keres-civis>; valamint <https://meszotar.hu/keres-civitas>; Az oldal utolsó megtekintése: 2021. III. 9.

3 *Bajkó Mátyás–Balogh István–Gyimesi Sándor*: *Debrecen története*. II. In *Benda Kálmán–Rácz István* (szerk.): *Debrecen, 1981, továbbá: Debrecen története*. I. Szerk.: *Szendrey István*. Debrecen, 1984, valamint <https://www.hbmo.hu/ertektar/Ertekoldal.aspx?ertekazon=36>; Az oldal utolsó megtekintése: 2021. XI. 28.

mátus hitben való meggyőződés az itt élőknek olyan önérzetes tartást adott, amelyet mindezek összessége alakított ki az idők során.⁴

A büszke cívis mentalitás, az a bizonyos *cíviskarakter* azonban hogyan jelenhetett meg az építészetben? Hogy mutatkozhat meg a *cívisjelleg* egy házban? A válasz talán az életmóddal hozható összefüggésbe, tehát mindazt tartalmaznia kell, amit maga a cívis életforma diktált. Ez pedig nem egy szót, nem egy funkciót és nem is egy korszakot takar.

MIT TEKINTSÜNK CÍVISHÁZNAK? – A CÍVISHÁZAKRÓL ÁLTALÁBAN

Amennyiben Debrecen országos, vagy akár helyi védettséggű épületeinek lajstromját vesszük alapul, megállapítható, hogy a legarchaikusabb fésűfogas telekelrendezésű réteg mutatható ki a legkevésbé.⁵ Nem azért, mert olyan kevés maradt fenn belőle – bár nyilván ez is egy befolyásoló tényező –, hanem mert ezek az ingatlanok jellemzően egyszerűbb kivitelűek, kevésbé díszesek, puritánabbak és legtöbbször meglehetősen rurális képet őriztek meg.

A védett állományból az tűnik ki, hogy elsősorban azokat tekintik cíviskarakterrel bíró épületeknek, amelyek hézagosan vagy teljesen zárt sorú beépítményben valósultak meg, vagyis az ingatlan homlokzati rendszere, s így a mögötte elhelyezkedő főtömb is utcával párhuzamosan helyezkedik el, és maga az utcafront stukkódíszítéssel ellátott, hogy azért az esztétikai igényeknek is eleget tegyen. A szépség azonban relatív fogalom, hiszen mindenkinek más és más jelent, s nincs ez másként az építészetben sem. A védett és védendő cívis lakóépület-állomány jellemzői tehát: zárt sorú, stukkóval díszített, személyes megítélés szerint szépen kialakított, díszes, mindezek mellett pedig eleget tesz a cívis életmód valamennyi velejárójának.

A jelenleg álló és rekonstruálható stukkódíszes házak klasszicizáló-romantizáló, eklektikus homlokzatkialakításának java része azonban a kiegyezés után valósult meg, vagyis általában minél díszesebb egy épület, annál inkább biztos, hogy mindaz, ami a szemünk elé tárul a zárkózott cívisek lakóházaiból, az jobbra a XIX. század utolsó harmadában keletkezhetett. Ennek oka pedig az, hogy ezt a korszakot egy gazdasági fellendülés jellemezte, ami éppen a millennium idején teljesedett ki.

Viszonylag sok olyan cívisház maradt fenn, amely díszes homlokzattal készült, java részük pedig – az eddigi kutatások alapján – az 1880–1890-es évekre datálható. Ennek a korszaknak az építészeti jellege azonban csakis addig volt képes megjelenni, amíg volt rá anyagi forrás. A gazdasági világválság, Trianon, az I. és a II. világháború idején viszont már nem jellemző, hogy magánemberek akkora pénzállománnyal rendelkezzenek, minél díszesebb épületet emeltesse. Az építészeti kedv, s így maga a fellendülés korszaka az 1867-es kiegyezéssel vehette kezdetét, az 1896-os millenniumi korszakkal érthette el csúcspontját, kifutása pedig a kései 1920–1930-as évekre keltezhető, ezáltal pedig relatíve nem igazán tekinthetőek „réginek”, továbbá ebből a korszakból hasonló képet mutatnak más városok épületeivel.

A díszítésnél alkalmazott típusstukkók Debrecen számos épületénél előfordulhatnak. Jó példa erre, hogy ugyanazok az elemek megtalálhatóak több homlokzaton a városban. Ide sorolhatjuk az Arany János utca 34., a Bajcsy-Zsilinszky utca 51., a Rákóczi utca 21.,

4 Balogh István: A cívisek társadalmá. Debrecen, 1946, továbbá Balogh István: A cívisek világa. Budapest, 1973.

5 Gellér Ferenc: Debrecen műemléki Katasztere 1987, továbbá Helyi egyedi védelem alá tartozó elemek: DMJV. 45/2017. (XII. 14.) Önkormányzati rendelet, módosítva 13/2020. (IV. 30.) önkormányzati rendelettel. Hatályos 2020. V. 1-től

65., a Garai utca 28. számú házat – amelyek közül csak az elsőként és az utolsóként említett ingatlanok nem élveznek helyi védeltséget. Tehát három, szinte azonos díszítésű épület is megóvandó értéket képvisel, miközben a legrégebb, rurálisabb képet magukon viselő házak nem, vagy legalábbis mindezen ingatlanállomány, amely még áll, kevésbé jelenik meg műemléki katasztereinkben. Ez pedig azt jelenti, hogy aránytalanságok mutathatók ki a védetté nyilvánításban. Mi lehet az oka? Valószínű éppen a túlradó dekorativitás, hiszen a szépség fogalmát az épületek esetében nagyjából az emberek számára éppen a stukkódíszítettség jelenti.

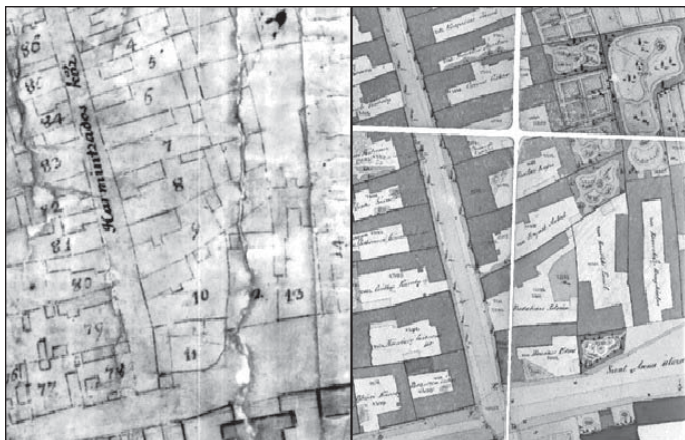

A Rákóczi utca 21., 65., a Bajcsy-Zsilinszky Endre utca 51., a Darabos utca 52. és a Garai utca 28. számú ingatlanok stukkói (A szerző felvételei, 2021)

MI ALAPJÁN HATÁROZZUK MEG A CÍVISHÁZ FOGALMÁT?

A DvT. 34-es jelzetű, a XVIII. század második felére keltezhető, valamint a DvK. 24-es, 1872-es datálású atlaszokat egymáshoz viszonyítva megállapítható, hogy utóbbin a Batthyány utcán javarészt már zárt sorú beépítés látható. Mindössze egyetlen olyan ház, a Batthyány utca 24. számú őrizte meg archaikus fésűfogas telekelrendezésű voltát, amely nagyjából változatlan formában maradt fent, így megtartotta a városra korábban jellemző arculatát. Az utca többi, megmaradt épülete azonban már egyértelműen a XIX. század során általánossá vált jelleget tükrözi. Következésképpen a telekelrendezésük alapján nem mondhatjuk ki egy épületre hogy „Ez egy cívisház”, mivel önmagában ez nem elégséges. Változás következett be a századok során, a cívis azonban ettől még cívis maradt.

Több korszakot átívelve megállapítható tehát, hogy

A mai Batthyány utca – egykor Harminczados köz – részlete a XVIII. század második felére keltezhető, és az 1872-es térképeken (Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára – a továbbiakban MNL. HBML. – DvT. 34. és DvK. 24. jelzetű térképei)

Csokonai Vitéz Mihály lakhelye, a mai Darabos utca 19. számú ház (Gondy Károly és Egey István felvétele nyomán készített metszet, közli: Csokonai-emplény. Szerk. s kiadja: Hamar László. Debrecen, 2013)

Diószegi Sámuelnek Debrecen főbírájának és első postamesterének lakóháza, a mai Széchenyi utca 6. számú épület (Debrecen Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala – továbbiakban DMJV. PH. Főépítész Iroda, Építészeti chívum fotótára. Az Országos Műemléki Felügyelet – a továbbiakban OMF – vizsgálata, 1962)

egy igazi archaikus címisház a legrégebbi, még kézzel fogható építészeti rétegünket tekintve általában fésűfogas telekelrendezésű, utcára merőlegesen álló formában valósult meg, majd a XVIII. század végére, valamint a XIX. század elejére, az 1802-es, illetve 1811-es tűzvészek után egyre inkább előtérbe került az utcával párhuzamos építkezés.

Eleinte a kapubeálló túlnyomórészt még nem volt fedett, majd egyre inkább a teljesen zárt sorú beépítési mód vált általánossá, ahol már a kapuzat feletti részt is padozattal látták el. A telekelrendezés alapján történő besorolás tehát a cíviskarakter megállapításának szempontjából önmagában nem releváns, azonban nagyon jó korjelzőként funkcionál. Számtalan példa található a városban, ahol az épület archaikus jellege az átépítések, toldások során eltűnt, a felmérések azonban bizonyítják, hogy a nagy utcafronti zárt sorú tömbök mögött sok esetben megtalálhatók az eredeti fésűfogas telekelrendezésű építészeti megoldásra utaló momentumok. Jó példa erre a Darabos utca 19. szám alatti Csokonai-ház: nincs meg már a fakerítés, a koporsófedeles kisajtó, mindaz, ami a legarchaikusabb képet mutatná, amit még a költő láthatott, de az épület rajza és tervtári dokumentációja fennmaradt, s az elvégzett felmérések azt mutatják, hogy

az 1882–1912 között kialakított zárt sorú utcafront mögött megmaradt a fésűfogas ház pincéje és hátsó traktusának külső falazata. A Széchenyi u. 6. szám alatti Diószegi-ház az 1600-as végén már biztosan állt. Utcai kerítését téglából rakták, tehát gazdag cívisek lakhatták. Átalakítások nyomait viseli a tetőgerinc, amely oromzat nélkül az utcával párhuzamosan fut. A Simonffy-ház a Széchenyi u. 10. szám alatt most jellegzetesen zárt sorú épület, amelybe ebben az esetben is befoglalták a korábbi fésűfogas telekelrendezésű házat, a kapuzat feletti tér rész viszont még nincs beépítve. Ugyanez már nem mondható el a Széchenyi u. 4. számú lelkész-

lakról, ahol szintén áll még az utcára merőleges korábbi tömb, viszont a toldást már úgy képezték ki, hogy a kapubejáró felett végig padlás található. Az épületek legarchaikusabb jegyei tehát eltűntek az évszázadok során, az építészeti dokumentumok, térképek, rajzok, fotók, sőt, sok esetben még a korábbi házak fragmentumai is fennmaradtak, amelyek alapján legalább részint megidézhető, rekonstruálható az eredeti, vagy legalábbis a korábbi állapot.

KORSTÍLUSOK ÉS CÍVISKARAKTEREK

Megörököltünk cívisházakat a XVIII–XIX. századból, de még a XX. század első felében is létrejöhettek azt a bizonyos *cíviskaraktert* magukon viselő ingatlanok. A több évszázadon átívelő kortörténetnek köszönhetően viszont az épületek több periódus stílusjegyeit is hordozhatják. Ilyen például a XVII–XVIII. századra, valamint a XIX. század első felére átnyúló puritán copf-barokk, a XIX. század első felére keltezhető klasszicista stílus – elég, ha csak a Nagytemplomra gondolunk –, továbbhaladva az időben, a XIX. század második felében kivirágzó romantikus historizáló–eklektikus, klaszszicizáló–romantizáló stíluskaavalkád, amelyekből a legtöbb található a cívisvárosban. Emellett az úgynevezett neo-stílusok és még a szecesszió jegyei is egyaránt fellelhetők a debreceni lakóépületeken.

Tehát önmagában az építészeti stílus alapján sem lehet tehát kimondani egy ingatlanról, hogy tipikus, jellegzetes cívisház. A kérdés továbbra is az, hogy akkor mégis mi alapján határozzuk meg annak fogalmát azon túl, hogy az Debrecenben található?

CÍVIS ÉLETMÓD – CÍVISHÁZ – CÍVISKARAKTER

Egy debreceni ingatlan akkor cíviskarakterű, ha az épület magán viseli azoknak a korszakoknak a lenyomatát, amelyekben a cívis életmód létezett. Joggal vetődhet fel a kérdés: mégis meddig létezett? Cíviseknek valljuk magunkat ma is, bár az életmódunk már régen nem az, amit a fogalom eredetileg takart.

Simonffy Sámuelnek, Debrecen főbírájának lakóháza, a mai Széchenyi utca 10. számú épület, valamint a Széchenyi utca 4. számú lelkészlak (DMJV. PH. Főépítészeti Iroda, Építészeti Archívum fotótára, az OMF vizsgálata, 1951, 1962)

A Bajcsy-Zsilinszky utca 42. számú copf stílusú módos cívisház, az utolsó XVIII. századi íves oromzatú épület a belvárosban
(DMJV. PH. Főépítészeti Iroda, Építészeti Archívum fotótára, az OMF vizsgálata, 1951)

Ugyanakkor töredékeiben még a XX. század második felében is fennmaradtak a civis lét bizonyos elemei. Mindaddig tehát, amíg magáévá tudta tenni a város kézműves–kereskedő–gazdálkodó, úgymond „*paraszt-polgári*” lakossága mindazt a társadalmi hatást, ami őt érte oly módon, hogy attól az életmód radikálisan visszavonhatatlanul nem változott meg, addig fennmaradt a civis lét.

Az életmód felbomlása azonban már az utolsó nagy virágzás, vagyis az 1867-es kiegyezés és az 1896-os millennium idejétől fogva erősebb változásoknak volt kitéve a modernizációnak köszönhetően. Mindezt követte az I. világháború megrázkódtatása, majd a trianoni békediktátum miatt elcsatolt érmelléki borvidékkel

való aktívabb kapcsolat megtörése, amely az addig folytatott életmódra radikális hatással volt. Majd a nagy gazdasági világválság és a II világháború, végezetül pedig a szocializmus, a tervgazdaság, az iparosítás, majd a fogyasztói társadalom begyűrűzése semmisítette meg mindazt, ami a civis életmód még túlélő szegmense volt.

A Rákosi-korban gyakorlatilag megszűnt az a hagyományos lokális kultúra és társadalmi berendezkedés, amely évszázadokon át működött. A folyamat záró időpontja talán 1952-re datálható: ekkor csatolták el ugyanis Debrecentől hortobágyi területeit, végképp megváltoztatva az addigi életmódhoz köthető területi egységet is. Ennek „köszönhetően” tehát az életmód már csak töredékeiben őrizhetett meg valamit a civisek egykori világából.

CÍVISKARAKTER: NÉPI ÉPÍTÉSZET VAGY URBÁNUS ARCHITEKTÚRA

Rurális, vagy urbánus környezetnek kell-e tekintenünk mindazt, amit civiskarakterrel aposztrofálunk? Mindkettő igaz lehet, hiszen a hivatalos meghatározás is parasztpolgári, így benne van a városi lét lenyomata, de tartalmazza a népies, paraszti társadalom képét is. Debrecenben azonban ez a két kategória az épületek tekintetében jellemzően élesen elkülönül egymástól, ugyanis a rurális környezet a város architektúra-históriájában zömében

A XVIII. századi és azt megelőző korok jellegét magán viselő Batthyány utca 24. és 26. számú házak (A szerző felvétele, 2018)

az utcára merőleges állású házakat jelenti, a kialakult történeti struktúrát pedig csak néhol törte meg egy-egy zárt sorú földszintes, vagy még ritkábban egyemeletes épület. Jó példa erre a XVIII. századi jelleget magán viselő Batthyány utca 24. és 26. számú ingatlanok tömbelhelyezkedése.

Az urbánus környezet Debrecenben inkább az utcával párhuzamosan álló földszintes, vagy egyemeletes házak sorával valósult meg, az idő előrehaladtával pedig a homlokzatok mind díszesebbek lettek, vertikális irányban megnyúlt a párkánymagasság, majd a tömbök szintszámai is megemelkedtek. Mindezek azonban jellemzően csak az 1802-es, valamint 1811-es tűzvészek után válhattak általánosan elterjedtté. A ma álló debreceni épületállomány alapján maga a cíviskarakter is több különálló korszakra és szegmensre osztható.

1. „Cíviskó”-k és archaikus cívisházak

Jellemzőjük, hogy védettségüket tekintve a legelhanyagoltabbak, általában utcára merőleges állásúak, földszintesek, zömében XVIII. századi, vagy azt megelőző korokból, valószínűleg 1802 előttről származnak, továbbá rurális, falusi képet mutatnak.

Elég csak Robert Townson angol utazó 1793-ban tett megállapítására gondolnunk, miszerint Debrecen „[...]bár városi ranggal és városi kiváltságokkal rendelkezik, inkább falunak tekinthető a település s mint ilyen, a legnagyobb egész Európában. Ha viszont városnak tekintjük, írja, akkor az egyik legrosszabb, még ha lakói nem is a legszegényebbek. Sövénykerítés veszi körül, a városkapuk olyanok, mint Angliában a kerítéskapuk a mezőn, amiket benőtt a túske és a szeder. Beszámolója szerint a házak néhány kivételtől eltekintve egyszintesek, szalmatetősek, oromzatuk az utcára néz. Az utcák nincsenek kiköveztve, ehelyett a legforgalmasabbak közül néhányban gerendákat fektetnek le a gyalogosok számára. [...]”⁶

Gondot jelent azonban, hogy ezekről az épületekről rendelkezünk a legkevesebb információval, jellemzően papírra vetett tervek nélkül valósultak meg, továbbá úgy újították fel, vagy alakították át azokat, hogy nem, vagy csak szórványosan maradt fent dokumentáció. Ezek a cívisházak a debreceni építészet legtűnékenyebb rétegei, és ha csupán a szűk belvárost nézzük, ez mintegy 90 még fennmaradt házat jelent. Példa erre a XVII–XVIII. századi vagy talán még ennél is régebbi elemeket magában foglaló, egykor íves, barokk oromzatos, Rákóczi utca 13. számú archaikus cívisház, amely immáron nem áll. Bontása előtt azonban még sikerült felmérni, sőt, az építőanyag jellegzetes elemeiből

A Rákóczi utca 13. számú archaikus, fésűfogas telekelrendezésű basacívis, avagy nagygazda ház 1920-ban (A. W. Cutler felvétele, Hamilton, F. H. (ed.): Hungary. In Peoples of All Nations. Vol 4. Logos, Press 1920. [2633–2668.] 2669.)

6 Kókény Andrea: Robert Townson utazásai Magyarországon. Aetas XXVIII. évf. 3. sz. [119–140.] 136–137.

is mentettük, ami menthető.⁷ A ház állapotát tekintve: katasztrofális körülmények között pusztult, az 1970–1980-as évek óta nem, vagy csak ritkán lakták 2016-os megsemmisüléséig.

Szerencsére 1920-ban amerikai antropológusok jártak Magyarországon, akik fényképezőgéppükkel megörökítették, amit arra érdemesnek találtak. Három képet ismerünk a sorozatból, ami Debrecenben készült, és az egyiken a Rákóczi utcán zajló piaci forgatag látható, ahol a szóban forgó ház oromzata látszik. Ennek köszönhetően tudhatjuk, milyen volt az épület korábbi struktúrája, ugyanis más rajzolt, vagy írásos emlék minderről nem maradt ránk.

2. Hézagosan zárt-, illetve zárt sorú, puritán kivitelű cívisházak

Védettségüket tekintve már elfogadottabbak, jellemzően utcával párhuzamos állásúak. Puritánabb, letisztultabb jellegű épületekről beszélhetünk, megváltoztatták a korábbi térhasználatot, telekstruktúrát és formát. Zömében a XIX. század első felétől terjedtek

el. Jó példa erre a Szent Anna u. 29. számú ingatlan, amely a XVIII. század végén, vagy a XIX. század elején épülhetett. Érdekessége, hogy nem egy, hanem két cívisház, amiket összetoldottak. Jól látható mind a mai napig az egykori kapuzat helye, amit beépítettek.

A Szent Anna utca 29. számú puritán zárt sorú cívisház (<https://www.google.hu/maps/@47.52666,21.633301,172a,35y,270h,39.44t/data=!3m1!1e3> 2014; A letöltés ideje: 2018. XI. 29.)

Mindezek ellenére ma a köznyelv éppen ezeket a „*cifra cívisház*”-akat nevezi meg leginkább, ha cívisharakterről van szó. Nem véletlenül, hiszen ebből van a legtöbb valamint időben ez áll legközelebb a jelenkorhoz. Jó példa erre a Bajcsy-Zsilinszky utca 33. számú ingatlan, amely 1899-ben valósult meg, és magán hordozza mindazt az attribútumot, amit általánosságban ma cívisharakternek gondolnak.

3. „Cifra cívisházak”

Ezek a tömbök már jól dokumentáltak, többségük védettséget is élvez. Urbánus jelleget mutatnak, utcával párhuzamos állású, stukkódíszes házak, zömében a XIX. század második feléből, nagyobb számú megjelenésük pedig az 1880–1890-es évekre datálható. Ezeknél a tömböknél ismétlődnek a stukkók egyéb, más városokban is fellelhető típusmintái, bár nyilvánvalóan vannak közöttük egyedi jellegűek is.

⁷ Megjegyzés: a szóban forgó ingatlan az 1760-as évekre egyébként nagyjából már elnyerte szinte teljes formáját, csak a tornác utcafronti és hátsó toldaléka készült később, feltehetően azonban még a XVIII. század során. A ház bejárásakor felfedeztük, hogy befoglaltak egy, az utca irányába előkerttel rendelkező, alapincézett, kétszotatú teret is, amely minimum az 1700-as évek első feléből, de valószínűbb, hogy az 1600-as évekből származott, mindazonáltal nem zárható ki a korábbi keltezés sem.

LÉPTÉKVÁLTÁSBAN A VÁROS

Debrecen és lakosai több mint 200 éve küzdenek azért – az idő előrehaladtával egyre sikeresebben –, hogy a település leküzdje mezővárosi, rurális jellegét. A léptékváltás nem újkeletű jelenség, a város folyamatosan változik. Zoltai Lajos helytörténész Debrecen múltjának kutatója volt. Munkájának köszönhető, hogy rajzain több épületet megörökített. Grafikáin látható például a Tanító utca 6. szám egykori fakerítéses, nádfedeles háza, de emellett dokumentálta az egykori Zápolya, jelenleg Lőrinc pap utcán korábban található alacsony, nádfedeles épületet is, amelyek 1904-ben még álltak. Ugyanebben az időben viszont már megépültek a Piac utca 59. és 61. számú két-, vagy háromemeletes bérpaloták, illetve a szintúgy kétemeletes Piac utca 81. számú épület is, amelyet 1905-ben emeltek.

Külön érdekesség, hogy figyelemre méltó részletekre rábukkanhatunk olyan házakban/házakon is, amelyek első ránézésre nem igazán érdemesek a védelemre. Megoldást jelenthet ilyen esetekben, ha nem egy teljes ingatlant, hanem annak bizonyos részleteit védjük, legjobb esetben helyben megőrizve magát az értéket. Ha azonban elbontanak egy elöregedett, szerkezetileg sérült házat, ki lehet, sőt, ki kell emelni és máshol megőrizni, talán később méltó körülmények között bemutatni azokat az elemeket, amelyek karakteres, archaikus címvis építészetünk mementói! Ehhez azonban szükséges és elengedhetetlen a fellelhető régi épületállomány felmérése és átfogó ismerete.

Egy-egy épület dokumentálása több szempontból is hasznosnak tekinthető: változik a városról alkotott mentális kép, gazdagodik a tudás és ismeretanyag, végül, de nem utolsósorban mindaz az érték, ami eredeti helyén már nem megőrizhető, legalább dokumentum formájában, a XXI. század technikai vívmányainak alkalmazásával virtuálisan fennmaradhat.

Talán egyszer megvalósulhatna a *Civis skanzen*. Ki más őrizné meg rajtunk kívül épített örökségünket, múltunkat, ha nem mi magunk? A Sóstói Múzeumfal a Nyírség, Szabolcs, Szatmár és Bereg népi építészetét mutatja be, az Ópusztaszeri skanzen a dél-alföldi gyűjtőterületet öleli fel. Az M3 Archeopark népi építményei a Hortobágy és Hajdúság térségét örökítik meg, a Hajdúböszörményi tájházak ugyanakkor saját településük hajdani karakterét idézik fel. Az archaikus címvis házak egykori jellegét helyettünk nem fogja átmente-

A Bajcsy-Zsilinszky Endre utca 33. számú, díszes zártosú címvis ház (A szerző felvételei, 2018)

Zoltai Lajos 1904-es rajza a Zápolya – ma Lőrinc pap – utcában álló egykori nádfedelees házról, illetve a Piac utca 59. és 61. számú emeletes tömbök ugyanebből az időből (DMJV. PH. Főépítészeti Iroda, Építészeti Archívum fotótára. A rajzot a Déri Múzeum őrzi)

ni és/vagy megidézni senki más! Pedig akár az eredetivel megegyező állapotában is megidézhetőek újraépíthetőek lehetnének a papíron és digitális lenyomatban megőrzött, átmentett épületek, de részint még azok is, amelyek egyelőre még állnak.⁸

Meg lehet-e a városban helyben őrizni és archaizáló rekonstrukcióval helyreállítani az egykori cívis életmódot bemutató házakat? Más településeken vannak jó és követendő példák, mint például a szegedi Napsugaras tájház, a gyulai Ladics-ház, vagy a budafoki barlanglakás. Olyan élethűen mutatják be egy-egy házban az egykor ott élők mindennapjait, hogy a látogató várja, mikor nyílik ki az ajtó, és lép be a tulajdonos, hogy körbekalauzolon bennünket. Debrecen városában is van két-három olyan XVIII. századi cívisház, amelyek kulturális célokat szolgálnak, ilyen a Tímárház, vagy a Medgyessy Ferenc Emlékmúzeum, amely valamikor az 1760-as évek

előtt épülhetett több ütemben nyerve el formavilágát, vagy éppen a Batthyány utca 24. számú épület, amely napjainkban várja jobb sorsát.

Joggal vetődik fel a kérdés: nem lehetne legalább egy XVIII. századi ingatlant kijelölni, és megpróbálni bemutatni a Déri Múzeumban megőrzött és átörökített bútorok, berendezési tárgyak segítségével, hogy milyen is lehetett egykor egy igazi debreceni archaikus cívisház? Talán álomnak tűnik és oly távoli jövőképek a Cívis skanzen. Lesz-e egyszer Debrecenben ilyen, még ha csak néhány házzal is, ami akár egészen a XX. század fordulójáig bemutatná akár koronként, akár néprétegenként, módos cívisgazdák épületeitől egészen a kis, szegényes viskókig, az egykori életmódot? És folytatva a kérdések sorát: megvalósul-e valaha a cívis építészeti enyészettől megmentett darabjainak otthon adó állandó kiállítása?

⁸ Megjegyzés: a skanzenépületek kivitelezésekor napjainkban jobbra már nem szokták az eredeti ingatlan egész anyagát beszállítani, csak az épőbb, jellegzetes elemeket emelik be az archaikus formában kivitelezett, rekonstruált házba

ÖSSZEGZÉS

Az, hogy mi határozza meg egy épületnél, valóban cíviskarakterrel valósult-e meg, önmagában nem állapítható meg sem az építészeti stílusjegyek, sem a funkció, sem az alkalmazott díszítés, sem pedig a benne egykor élők habitusa, foglalkozása alapján. Talán mindezek összessége, az úgynevezett cívis mentalitás és életvitel az, ami meghatározó. Egy dolog biztos: olyan értéket képviselnek a legkorábbi archaikus cívisházak városunkban, amelyek mindenképpen megmentésre méltóak! A munka folytatásaként a XXI. század technikai vívmányainak felhasználásával egy elektronikus adatbázist hoztunk létre, amely az építészeti archívum, a levéltár és múzeum adatainak feltárásával folyamatosan bővül, s reméljük, hogy egyszer napvilágot láthat egy építéstörténeti kiállítás is.⁹ Egy jövőbeli Cívis skanzen megteremtése lehet a távlati cél, hiszen létrehozható lehetne egy valós cívis múzeumegyüttes, ahol a berendezett épületek segítségével bárki megismerkedhetne elődeink életkörülményeivel.

Összességében: nem attól válik valami kulturális értéké, mert az helyi vagy országos védettséggel bír, sokkal inkább fordított a helyzet. Bizonyos épületeket azért kellene még napjainkban is – jobbra az utolsó órában – helyi vagy országos védettségre felterjeszteni, mert önmagában mindezek nélkül is kulturális, történelmi lenyomatai a cívisek világának, s ezáltal ékességei a városnak, így tehát önmagukban hordozzák a maradandó, megőrzésre méltó meritumot.

Horváth Péter

Az 1944. június 2-ai debreceni bombatámadás károkozása a helyi tömegközlekedésben

Az amerikai légierő (United States Army Air Forces, USAAF) 1944. június 2-án számos magyarországi város és közlekedési csomópont ellen indított elsöprő erejű támadást. A légi hadsereg kötelékébe tartozó bombázók ezen a napon több kelet-magyarországi célpont mellett Debrecen vasútállomását és műhelytelepét is támadták. Ennek következtében az akkor kb. 125 ezer fős lakossággal¹ rendelkező várost hatalmas károk érték, az ipari és közlekedési létesítmények közül a debreceni közlekedési vállalat károsodása volt a legjelentősebb. A cég történetéről már korábban is több publikáció jelent meg, azonban azok a légitámadásról kevés tényről közöltek, pedig arról kutatható források állnak rendelkezésre.

Jelen tanulmányomban ezeket a levéltári forrásokat használtam fel. Céлом a városi közlekedési vállalatok vonalhálózatának és telephelyeinek a rövid bemutatása, ezek mellett

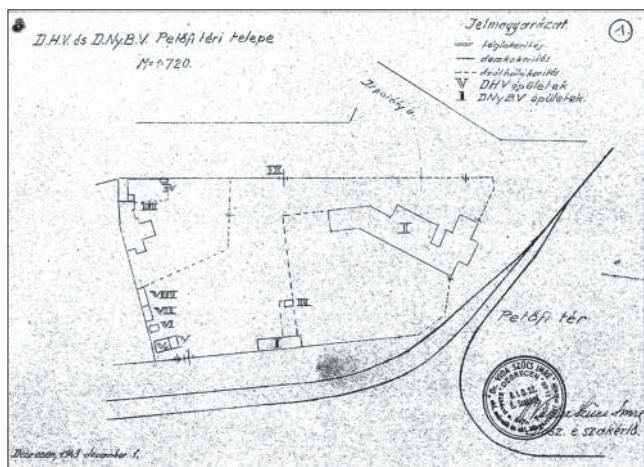
⁹ Lásd: <https://civisporta.hu/civep/index.php>; Az oldal utolsó megtekintése: 2021. III. 29.

¹ Az 1941. évi népszámlálás szerint Debrecen 125 933 lakossal rendelkezett. Az 1941. évi népszámlálás. Budapest, 1947. 4*.

kiemelt figyelmet fordítok a vállalatok tulajdonában lévő ingatlanok, eszközök és berendezések 1944. június 2-án elszenvedett katasztrófális mértékű kárainak a feltárására. Végül pedig a bombázás utóhatásait és a közlekedés újraindításának lépéseit is tárgyalom.

A DEBRECENI TÖMEGKÖZLEKEDÉS FEJLŐDÉSE ÉS A VÁLLALATOK TELEPHELYEI

Debrecenben a villamos elődjének tekinthető, gőzüzemű személyszállítás 1884. október 2-án kezdődött meg. A személyszállítást a Debreceni Helyi Vasút Részvénytársaság (továbbiakban DHV) végezte. A tényleges villamosközlekedés – az országban hatodikként – 1911.

A DHV és a DNYBV közös, Petőfi téren állt igazgatósági épületének helyszínrajza (MNL-OL, Z 1624)

március 16-án indult el. A szerteágazó villamosvonalakról² a szerelvények – miután rácsatlakoztak a Nagyállomás és a Nagyerdő között közlekedő fővonalra – a Késes utcán³ keresztül jutottak el a Salétrom utcai kocsiszínbe. A DHV ezen a telepen megosztotta a Debrecen–Nyírbátori Vasút Részvénytársaság (továbbiakban DNYBV) létesítményeivel. Ez a vasúttársaság a Nagyállomásról indította szerelvényeit, melyek a Salétrom és Nyugati utcák érintésével a Debrecen–Vásártér⁴ állomást útba ejtve haladtak tovább Nyulason át Hajdúsámson, majd Nyírbátor irányába. Szerelvényeik személyszállításra és teherszállításra is alkalmasak voltak.

Az előbbi két vállalatnak nemcsak a telephelye volt közös, hanem az igazgatósági épülete is. A két cég székhelye ugyanis nem a telepen, hanem attól távolabb, a Petőfi tér 14. szám alatt volt. Ez a kétszintes épület, mely egyebek közt lakást, kapcsolótáblát, jegypénztárt és irodákat is magában foglalt, a hozzá tartozó gazdasági építményekkel együtt a Nagyállomás felvételi épülete előtt állt. A székház szomszédja a légitámadásban később megsemmisült Ispotály-templom⁵ volt.

2 A városban bár 11 viszonylat közlekedett, ám azok négy vonalon osztoztak meg különböző helyeken létesített végállomásokkal. A fővonal a Pályaudvartól a Klinikáig volt használatban, a Hatvan utcai vonal a Nagytemplom elől indult a Nyulas irányába, a Csapó utcai vonal a Csapó utca elejéről a Köztemető felé, míg a Kossuth utcai vonal a Kossuth utcától a Vágóhíd irányába közlekedett. Debreceni Közlekedési Vállalat, Művezetői kézikönyv.

3 A Késes utca napjainkban már nem létezik. Egykor az Erzsébet és Ispotály utcák között helyezkedett el, mindkét oldalán kis méretű telkekkel. Az 1944-es szövetséges légitámadások gyakorlatilag megsemmisítették, helyén az 1960-as évek városrendezésekor lakótelepet létesítettek. A remízbe gördülő villamosok napjainkban az egykori utcával párhuzamos Ispotály utcán közlekednek.

4 Ma a Segner téri társasházak vannak az egykori állomás helyén.

5 A Debrecenért 1944. június 2-i légitámadás kárhelyeiről készített fényképfelvételek közül talán a legismertebb ezt a templomot ábrázolja félig hiányzó tornyával.

A napi közlekedés lebonyolításához használt telep a Nagyállomás felvételi épületétől légvonalban kb. 700 méter távolságra helyezkedett el. Ez nem volt véletlen, hiszen a korszak városrendezési elveinek megfelelően az ipari és egyéb gazdasági létesítményeket igyekeztek a város köldökzsinórjának tekintett vasúttól nem túl nagy távolságra telepíteni.⁶ A közlekedési vállalat épületeinek napjainkban is helyet adó telek szorosan beékelődött a Hajlított Bútorgyár mellé, míg észak felől a Szoboszlói úton lévő egykori Salétrom laktanya határolta. A másik két irányból családi házas lakóövezetek – keletről a Salétrom utca, nyugati irányból a Keleti sor – ölelték körbe a telephelyet.

A LÉGITÁMADÁS⁷

1944. június 2-án reggel, öt perccel nyolc óra előtt beérkeztek a jelentések az első bombázókötelékekről a budapesti légvédelmi központba. 8 óra 7 perckor a magyar rádió megszakította adását és felhívta a lakosság figyelmét az ellenséges repülők berepülésére. Ezt követően a légoltalmi körzetekben fokozatosan légiriadót rendeltek el. A rádióadás megszakítása után öt perccel a szegedi, 8 óra 15 perckor a földvári, 8 óra 16 perckor a budapesti és a szolnoki körzeteket riasztották. Nem sokkal ezután riasztották a Duna–Tisza-közén lévő többi és a tiszántúli körzeteket is.

Debrecen fölé érve, 8 óra 46 perckor kezdte meg a bombázást az amerikai 5. bombázó wing (ezred) első hulláma. A légiriadó és a bombázás között eltelt időt a Debrecen város légoltalmi parancsnoka által készített jelentés⁸ 24 percre teszi. Ez azt jelenti, hogy a légiriadót nem a jelentésben közölt 8 óra 30 perckor, hanem 8 óra 22 perckor rendelték el. A légiriadó végét jeltő sziréna viszont majd csak 10 óra 42 perckor szólalt meg. Ebből következően az egymás után, déli irányból érkező bombázókötelékek 1 óra 56 percen keresztül támadták Debrecent. Az észak felé áthaladó amerikai kötélekek által ledobott bombaszőnyeg a gépek haladási irányában „gördült le”, ennek következtében a célpontként kijelölt Nagyállomás területétől északra elhelyezkedő városrészek is a támadás áldozatává váltak.

A KÖZLEKEDÉSI VÁLLALATOK ÁLTAL ELSZENVEDETT KÁROK

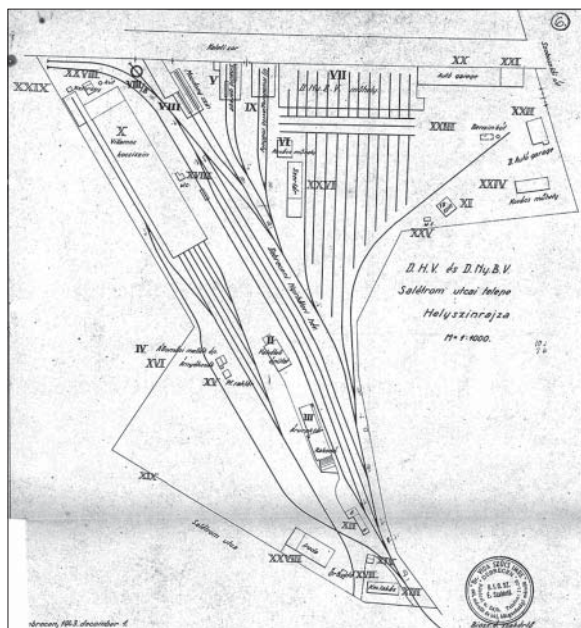
A Petőfi tér nyugati oldalán álló DHV–DNYBV közös igazgatósági épület nem élte túl ezt a napot. A székház főhomlokzatát egy bomba az épület alapjáig lerombolta, s a robbanás az épület alatti óvóhelyet is használhatatlanná tette. A megmaradó épületrész falai összerepedeztek, ezenkívül a mennyezetben szintén repedések keletkeztek. A tetőzet és a nyílászárók ugyancsak súlyosan megrongálódtak a felrobbanó bombák által keltett lökeshullámtól és a repeszdaraboktól. Az épületben történt kár mértéke elérte a 80%-ot, összege 220 800 pen-

6 Debrecen város korabeli térképét szemlélve látható, hogy néhány malmot és az alapanyag-lelőhelyekhez települt téglagyárakat leszámítva a város északi kétharmadán nem találunk fontosabb ipari üzemet. A város gyakorlatilag teljes ipari struktúrája a vasútállomást is magában foglaló alsó egyharmadon létesült.

7 A Debrecen városát ért első amerikai légitámadás repüléstörténetét a rendelkezésre álló források felhasználásával napjainkra sikerült feltárni. A Francic hadműveletek nyitányaként végrehajtott bevetésről lásd bővebben: *Horváth Attila*: Magyarország amerikai bombázása a II. világháborúban. A Debrecen elleni első amerikai légitámadás 1944. június 2. Debrecen, Licium-Art, 2014. A témához további adalékokkal szolgál Oláh András Pál történész Szolnok elleni légitámadásról és a szövetséges légi felderítésről szóló tanulmányai. Pl. *Oláh András Pál*: Újabb adalékok a Szolnok elleni 1944. június 2-i amerikai légitámadás történetéhez. Zounuk 28. A Magyar Nemzeti Levéltár Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltára Évkönyve. Szolnok, 2014; *Oláh András Pál*: A Földközi-tengeri Szövetséges Légierő Magyarországra vonatkozó felderítése, valamint a szövetséges légitámadások általános fotókiértékelése a II. világháború idején. *Belkedere Meridionale* 30. évf. 1. sz. 146–168.

8 Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára (továbbiakban: MNL–HBML) IV.B 1406/e. 153/1944.

gőre rúgott. Az épülettől keleti irányban 15 méterre négy bomba csapódott be, déli falától 4–5 méterre egy bomba esett le. A keletkező bombatölcsérek átmérője nagyjából 15 méter volt, mélységét 5–6 méterre becsülték. Az épület udvarának a délnyugati sarkában lévő pálya-fenntartási bódéra egy bomba hullott, amelytől az rommá vált. A telken lévő gazdasági építmények közül mindegyiket kisebb-nagyobb károk érték, közülük mindössze egy baromfiól maradt sértetlen. Az altiszti lakóépület szintén légnyomáskárt szenvedett, melynek következményeképpen tetőcserepei szétszóródtak, üvegezése összetört, falazata megrepedt, vakolata sok helyen leomlott. Az irodahelyiségekben lévő ingóságok közül a telefonkészülékek és a hozzájuk csatlakoztatott kapcsolótáblák is megsemmisültek. A forgalmi irodában a nyírбатыori vasút táviró-berendezései teljes egészében tönkrementek. Az összesített kár 243 572 pengő⁹ tett ki.⁹

A DHV és a DNYBV által közösen használt Salétrom utcai telep helyszínrajza
(Az I–IX közötti római számok a DNYBV által használt épületeket jelölik, a X–XXX közötti római számok pedig a DHV létesítményeit mutatják; MNL–OL, Z 1624)

álló őrbódében és a pályafenntartási raktárban. Ezekon túl egy, az épület mellett felrobant bombától súlyosan megrongálódott a létraszín, illetve a vele összeépített tornyos szín. Hasonló károk keletkeztek a Salétrom utcára néző üzletigazgatósági irodaépületben, melynek falazata összeroppedezett, nyílászárói kimozdultak a helyükről.

A közösen használt telep nyugati irányba eső részén ennél is nagyobb volt a rombolás. A DHV épületei közül többszörös telitalálat következtében megsemmisült a villamoskocsiszín, melynek romjai ráadásul ki is égtek. A romok maguk alá temettek több villamoskocsit, valamint az összes bent lévő eszközt. A tűz pusztítása olyan mértékű volt, hogy a másnap készült szövetséges felderítő felvételen ez volt az egyetlen épület, amely még mindig sűrű

9 Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban: MNL–OL) Z 1624 38. tétel. A megmaradt épületek és épületrészek sorsa a harmadik amerikai légitámadáskor, 1944. szeptember 21-én teljességgel be. Ekkor a telken lévő összes építmény, beleértve az igazgatósági épület maradványait is, teljes egészében a földel lettek egyenlők. Az üzletigazgatóság megmaradt berendezéseivel a Széchenyi utca 13. szám alá költözött. Az igazgatóság egyéb eszközei a Csapó utca 24. számú ingatlanba lettek áthelyezve, ez utóbbi helyen működött egybekölt az újra megnyitott jegypénztár is.

füstöt eresztve lángolt.¹⁰ A romok alatt pusztult el a bent futó teljes vá-
gányzat, a tisztító- és szerelőakna is.
Épségben maradt viszont a kiegészítő víztorony,
bár annak a későbbiekben nem sok
hasznát vehették, mert a telep teljes
vízvezeték-hálózata megsemmisült.
A vízhiány miatt nem indult meg a
keletkezett tüzek oltása, ami nagy-
ban hozzájárult a kocsiszín leégé-
séhez. A tűzoltást a szomszédban
lévő Hajlított Bútorgyár udvaráról
vételezett vízzel, illetve a bombatöl-
csérekben feltörő és összegyűlő ta-
lajvízzel tudták megkezdeni.

A Keleti sor és Szoboszlói út sar-
kánál lévő I-es számú autóbuszgar-
ázs és garázmesteri lak kisebb kárt
szenvedett. A II-es számú autóbusz-
garázs falazata azonban már jelen-
tős mértékben megsérült és abban
tetőfedési kár is keletkezett. Csak a
vakszerencsének köszönhető, hogy a II-es garázs előtt lévő üzemanyagraktár nem robbant
fel, bár közvetlen közelébe több bomba is becsapódott, a telitalálat a kutat mégis elkerülte.
Ennek köszönhetően a környezetében lévő lakóházak minden bizonnyal egy sokkal komolyabb
tűzvészttől menekültek meg. A mellette álló autóbuszraktár és kovácsműhely közel
90%-os kárt szenvedett. Ugyanilyen mértékű kár érte a faraktárt is, melynek falazatát a
törmelék oldalirányban megnyomta. A telep közepén álló szertárepület nyugati fala beom-
lott, a többi pedig erősen összeroppedezett.¹¹

A DNYBV épületei közül csak kismértékben rongálódott a telep Salétrom utca felé eső
részében álló várócsarnok, a felvételi épület és az állomási melléképület. Ezzel szemben az
ugyanitt fekvő áruraktár nyugati vége egy telitalálat következtében összeomlott. A telep-
hely felső, a Keleti sor felé eső részén lévő sínautóbuszgarázsban 70%-os kár keletkezett a
közeli bombabecsapódások miatt, amelyek nagy mértékű falbedőlést okoztak, a mennye-
zet összeroppedezett, a tetőzetnek pedig több mint a fele odaveszett. A közelében lévő ko-
vácsműhely szintén telitalálat következtében elpusztult. Több bombatalálatot kapott a ko-
csijavító műhely, emiatt háromnegyede rommá vált. A bombarobbanások következtében
az épület középső része összeomlott, két szárnya pedig súlyosan megromlásra került. Hason-
lóan több bomba találta el a mozdonytér is, amely egyben a mozdonyok fűtőháza is volt.
Az épület teljes egészében összedőlt, majd a romokat a keletkező tűz pusztította tovább.
A fűtőház melletti fordítókörön és a vízdaru kis sérülésekkel megúsza a bombatámadást.
Nem így a mozdonyjavító műhely, amelyet szintén több bomba talált telibe. Az épület az
előzőekhez hasonlóan szintén romokban hevert.

*A DHV és a DNYBV közös, Petőfi téren állt
igazgatósági épületének maradványai
1944. június 2-án (Magángyűjtemény)*

10 National Archives Reference Number 342-FH-3A05453-A52245AC.

11 MNL-OL Z 1624 38. tétel.

A két közlekedési vállalat személyi állománya is súlyos veszteségeket szenvedett. A DHV három dolgozóját veszttette el, a DNYBV alkalmazottai közül öten haltak meg szolgálati helyükön a légitámadás alatt.

Az elhunytakon kívül öt férfi és egy női dolgozó súlyosan, egy további férfi alkalmazott könnyebben megsebesült, akiket kórházba szállítottak.

A DHV-telepen a gördülőállományban is nagy volt az anyagi kár. Öt villamos-motorkocsi, egy közúti mozdony, egy sínautóbusz, két villamospótkocsi teljesen elpusztult, meg rongálódott, de javítható maradt két villamos-motorkocsi, két pótkocsi és két sínautóbusz. Ezt a két sínautóbuszt sem állították a későbbiekben helyre, így a bombatámadás véget vetett a debreceni sínautóbuszok rövid életének. Kisebb mértékben rongálódott meg négy motorkocsi és négy pótkocsi, ezeknél az ablakok és a kocsik oldalai sérültek meg. A DNYBV járműállományából öt mozdony, két személykocsi, egy fedett teherkocsi és két tartálykocsi pusztult el. Megsérült hét személykocsi, három poggyászkocsi, kilenc fedett teherkocsi, tíz tartálykocsi, négy sínautóbusz, egy motorkocsi és két pótkocsi.

A telepen 2800 folyóméter vágányzat ment tönkre, emellett jelentősen megrongálódott továbbá a város területén 750 méter hosszban a pálya és 1600 méter hosszban a felsővezeték-rendszer. A pályatest a Ferenc József úton (a mai Piac utcán) a Vármegyeháza előtt és a Petőfi téren két telitalálatot kapott, a Hunyadi és a Késes utcákon lévő vágányhálózatra szintén több bomba csapódott be, sok helyen épületek omlottak a sínekre. Ezeknek a romoknak az eltakarítása, kiváltképpen a két utóbbi helyen több napi munkába került. A Késes utcai áldatlan állapotokról június 19-én készült jelentés még mindig az új vágányok lefektetésének nehézségéről számolt be.¹² A bombatámadás által okozott súlyos helyzetet szemléltetvén a katasztrófális károkat elszenvedő Hunyadi utcán olyan sok időbe telt a kárfelszámolás, hogy a villamosforgalom a teljes vonalon csak július 6-án (a légitámadás után több mint egy hónappal) indult újra. A közte eltelt időszakban a Nagyerdő felé a villamosok ingajáratban az Arany Bika Szállodától a Hunyadi utcáig vitték az utasokat. A Hunyadi utcán újra meginduló villamosoknak azonban még heteken át tartó jelentős sebességkorlátozást rendeltek el, mert az általuk keltett rezgés a még álló épületmaradványokon esetleges omlást idézhetett volna elő.

Előre látható volt, hogy a korlátozottan beszerezhető építőanyagok, és az erőforrások hiánya miatt a Salétrom utcai telepen szükséges helyreállítási munkálatok csak nehezen fognak megkezdődni, illetve befejeződni. A Magyar Királyi Hadiipari Bombakárügyi Bizottság (HABOB) 1944. augusztus 3-án lezajlott tárgyalásán csak a kocsijavító műhely, a kovácműhely, a fűtőház, az áruraktár és a sínautóbuszgarázs újjáépítését, míg a villamos kocsisín alapterületének mindössze 20%-ának helyreállítását engedélyezte.¹³ Az ehhez szükséges alapanyagokat a bizottság ki is utalta a vállalatok részére azzal a megkötéssel, hogy a faanyagot az ekkor Magyarországhoz tartozó Észak-Erdély területéről szerzik majd be, és annak Debrecenbe szállítását a saját szállítóképességük igénybevételével oldják meg. Az engedélyezett munkálatok el is kezdődtek, ám más megoldást kellett találnia a vállalatnak, hogy a zavartalan üzem hosszabb távon fenn tudja tartani.¹⁴ A leginkább kézenfekvő megoldásnak a károkat nem szenvedett északi városrész igénybevétele kínálkozott.

12 MNL-HBML XI.105/a 38. cs.

13 A DHV néhány épületet megpróbált önerőből helyreállítani vagy használható állapotba hozni. Ezek közül a szertárépület helyreállításáról maradt fent adat. A telephely területére a következő, 1944. szeptember 1-i amerikai légitámadás során újra hullott néhány bomba, ami súlyosan megrongálta a szertárépületet. Ezt követően az újabb helyreállításra már nem volt kapacitás.

14 MNL-HBML XI.105/a 38. cs.

EPILÓGUS

A légitámadás után a kisszámú még használható eszközt, a távol eső – nagyerdei – Vigadó megállóhely mellé költöztették, hogy védve legyen a további rombolástól. A műhelyépületet a Vigadó melletti csónakázó csónakházában alakították ki. A Nagyerdő fának természetes védelme 1944. szeptember 15-ig tartott ki, amikor is az első szovjet éjszakai légitámadás alkalmával telitalálatot kapott az új műhelyépület és a környezetében lévő több más, ideiglenes jelleggel kialakított szolgálati építmény is. Ezekkel az elszennvedett károkkal leállt Debrecenben a villamos és helyi vasút közlekedése. Bár a fővonalon a villamosközlekedés 1944. november 27-én, a mellékvonalakon 1944. december 9-én újra megindult, azonban a szénhiány miatt a megbízható áramellátásról szó sem lehetett. Az áram hiánya miatt pedig gyakori járatkimaradások hátráltatták a folyamatos üzemet. A DNyBV szerelvényei 1945. január 3-án tudtak újraindulni, ami már jelentősen segítette a napi utasforgalom lebonyolítását. A folyamatos áramellátást Debrecen város világítási vállalata csak 1947 őszétől tudta biztosítani. A villamos- és helyi vasút közlekedésének tragikus sorsára az 1944. június 2-i amerikai légitámadás volt a legnagyobb kihatással. Ezt követően a villamosközlekedést csak évekkel később, alapjaiból újjáépítve sikerült újra elindítani.¹⁵

Horváth Attila

MELLÉKLET

Név	Foglalkozás
Kerekes István	Kocsivizsgáló lakatos
Molnár Erzsébet	Takarítónő
Czura Ábel	Villamoskalauz
Kiss Elek	Villamoskalauz
Reményik Erzsébet	Villamoskalauz
Gulácsi Miklós	Kovács segéd
Rácsai Sándor	Pályamunkás
Hamza József	Előmunkás

1. táblázat *A DHV és DNyBV telepein 1944. június 2-án szolgálatteljesítés közben meghalt alkalmazottak névsora*
(Debreceni Köztemető, 1944-es temetőfőkönyv)

15 *Beretvás Károly–Gara Kálmán: A múltra épült jövő. Debrecen, DKV Debreceni Közlekedési Zrt., 2014. 51.*

A viszonylat száma	Indulás helye	Végállomás
1	Pályaudvar	Klinikák-Egyetem körforgalom
1A	Pályaudvar	Bika Szálloda
2	Pályaudvar	Nagyerdei fürdő
4	Városháza	Közvágóhíd
4A	Városháza	Attila tér*
5	Bika Szálloda	Baromvásártér
5A	Bika Szálloda	Hortobágy malom
6	Bika Szálloda	Tüzlaktanya
6A	Bika Szálloda	Apafi utca
7	Bika Szálloda	Köztemető
12	Bika Szálloda	Pallag Gazdasági Akadémia

* Sportesemények alkalmával a járat végállomása a Vágóhid utcai DVSC-pálya volt (Balogh–Gara–Végh 2011. 363.)

2. táblázat *Debrecen város villamoshálózata 1944 márciusában*
(Balogh László–Gara Kálmán–Végh Dezső: Debreceni villamoskalauz.
Az első száz év története. Debrecen, Uro-path Kiadó, 2011.)

I	Igazgatósági épület	V	Pályafenntartási bódé
II	Tyúkól	V/a	Pályafenntartási bódé
III	Altiszti lakóépület	VI	Pályafenntartási bódé
III/a	Deszskabódé	VII	Pályafenntartási bódé
III/b	Raktárhelyiség	VIII	Szénraktár
IV	Tyúkól	IX	Kerítések-kapuk

3. táblázat *A Petőfi téri igazgatósági épület telkén lévő épületek*
az 1. ábrán látható számkódokkal

I	Várócsarnok (a 2. ábrán nincs jelölve)	VII	Kocsijavító műhely
II	Felvételi épület	VIII	Fűtőház
III	Áruraktár	VIII/a	Fordítókörong
IV	Állomási melléképület	VIII/b	Vízdaru
V	Sínautógarázs	IX	Mozdonyjavító műhely
VI	Kovácsműhely		

4. táblázat *A DNYBV kezelésében lévő épületek a Salétrom utcán*
(A 2. ábrán látható számkódok feloldása)

X	Villamos kocsiszín	XXI	Garázmesteri lakás
XI	Faraktár	XXII	2-es számú garázs
XII	Létraszín	XXIII	Benzinkút
XII/a	Tornyos szín	XXIV	Raktár és kovácsműhely
XIII	Kocsimesteri lakóépület	XXV	Árnyékszék
XIV	Sertés- és tyúkól	XXVI	Szertárépület
XV	Pályafenntartási raktár	XXVI/a	Félszer
XVI	Árnyékszék	XXVII	Víztorony (a képen XXVIII)
XVII	Portás őrbódé	XXVII/a	Féleresz (a 2. ábrán nincs jelölve)
XVIII	Árnyékszék	XXVIII	Üzletigazgatói iroda
XIX	Kerítések	XXIX	Deszskabódé
XX	1-es számú garázs	XXX	Szerszámbódé (a 2. ábrán nincs jelölve)

5. táblázat A DHV kezelésében lévő épületek a Salétrom utcán
(A 2. ábrán látható számkódok feloldása)

A kár leírása	Mennyiség	Pályaszám
Elpusztult mozdony	1 darab	5092
Elpusztult motorkocsi	5 darab	2, 5, 16, 17, 22
Elpusztult pótkocsi	2 darab	102, 107
Súlyosan megrongálódott motorkocsi	2 darab	19, 24
Tönkrement sínautóbusz	1 darab	354
Súlyosan megrongálódott sínautóbusz	2 darab	353, 355
Kismértékben sérült, javítandó motorkocsi	4 darab	8, 9, 18, 21
Kismértékben sérült, javítandó pótkocsi	3 darab	106, 122, 123
Fővonalon tönkrement pályatest	205 folyóméter	
A Késes utcai vágányon tönkrement pályatest	94 folyóméter	
A Kossuth utcai vonalon tönkrement pályatest	60 folyóméter	
Pályatest a Salétrom utcai telepen	488 folyóméter	
Tönkrement felső vezeték	1600 folyóméter	

6. táblázat A Debreceni Helyi Vasút Rt. (DHV) által elszennvedett gördülőanyag-, pálya- és felsővezetékára a Debrecen ellen végrehajtott első légitámadás során
(MNL–HBML XI.105/a 38. cs.)

A kár leírása	Mennyiség	Pályaszám
Elpusztult vonali vasúti mozdony (377-es típus)	3 darab	101, 103, 104
Elpusztult közúti vasúti mozdony	2 darab	2, 3
Elpusztult személykocsi („AB” és „C” típusú)	1-1 darab	2, 53
Elpusztult fedett teherkocsi („G” típusú)	1 darab	303
Elpusztult tartálykocsi („R” típusú)	2 darab	502299, 503308
Megsérült személykocsi („AB” és „C” típusú)	7 darab	1, 51, 52, 54, 55, 56, 57
Megsérült poggyászkocsi („DF” típusú)	3 darab	101, 102, 103
Megsérült fedett teherkocsi („G”) típusú	9 darab	17, 18, 21, 36, 47, 56, 301, 308, 575
Megsérült tartálykocsi („R” típusú)	10 darab	502868, 502880, 551674, 502857, 502557, 502238, 502858, 502698, 502300, 502853
Megsérült sínautóbusz	4 darab	M1, M2, M3, M4
Megsérült motorkocsi	1 darab	M11
Megsérült pótkocsi („CD”) típusú	2 darab	21, 22
Tönkrement pályatest	2800 folyóméter	

7. táblázat A Debreceni–Nyírbátor Helyiérdekű Vasút (DNyBV) elszenvedett gördülőanyag-, pálya- és felsővezeték kára a Debrecen ellen végrehajtott első légitámadás során (MNL–HBML XI.105/a 38. cs.)

Kár csoport	A kár mértéke pengőben
A DHV teljes ingatlanára	829 252
A DHV teljes üzemi berendezésére	403 425
A DHV vasúti pályatesten keletkezett károk	111 000
A villamos felsővezeték-rendszerben keletkezett károk	18 000
A DHV gördülőanyagában keletkezett károk	1 079 000
A DNyBV teljes ingatlanára	1 176 154
A DNyBV teljes üzemi berendezésére	Nincs adat
A DNyBV vasúti pályatestén keletkezett károk	104 640
A DNyBV gördülőanyagában keletkezett károk	1 060 700
ÖSSZESEN	4 782 171

8. táblázat A Salétrom utcai telepet ért károk mértéke 1944-es pengő árfolyamon (MNL–OL, Z 1624)

Hatvani István, a debreceni polihisztor professzor életútja

„Mindjárt hivatalom kezdetén azt a törvényt szabtam magam elé,
hogy semmit se fogadjak el vaktában vagy elsielve, és semmit se
erőltessenek rá tanítványaimra, amit a hosszabb elmélkedés vagy
szigorúbb megvizsgálás igaznak és bizonyosnak nem mutat.”

(Hatvani István: *Introductio*)

2018. november 21-én volt Hatvani István, a Debreceni Református Kollégium neves professzora születésének 300. évfordulója. Az évforduló alkalmából a kollégiumban a professzor életét, munkásságát méltató előadások hangzottak el, a korát, tanítási módszerét felidéző kémiai és fizikai kísérletek bemutatására került sor, és gazdag életútját végigkísérő kiállítás nyílt. Jelen dolgozat célja is az, hogy e kivételes tehetségű teológus, filozófus, matematikus, fizikus, csillagász, kémikus, orvos, a kor legmodernebb fizikai és kémiai kísérleteivel a diákságot lenyűgöző tanár, valláspolitikával foglalkozó közéleti személyiség példaértékű munkásságát, életpályáját közelebb hozzuk a ma emberéhez.

Hatvani István életútjának hiteles megrajzolása szempontjából tudománytörténeti jelentőségű, hogy Lósy-Schmidt Ede (1879–1948) műépítész, technikatörténész az 1920-as években Hatvani egyik leszármazottjánál megtalálta a professzor saját kézzel írt 32 oldalnyi terjedelmű önéletrajzát. Lósy-Schmidt erre támaszkodva írta meg a mind ez idáig legészletesebb és leghitelesebb életrajzi művet *Hatvani István élete és művei* címmel.¹

Ahhoz, hogy a ma embere ezt az életművet még jobban megismerje, e tanulmány szerzője latin szakos kollégákkal és a Református Hittudományi Akadémia közreműködésével a közeljövőben egy olyan könyvet kíván megjelentetni, amely Hatvaninak magyar fordításban tartalmazza azokat a latin nyelvű munkáit, amelyek eddig magyarul még sohasem jelentek meg.

ŐSEI, GYERMEKÉVEI ÉS IFJÚSÁGA

Hatvani István, a Debreceni Református Kollégium neves professzora 1718. november 21-én a Gömör és Kishont megyei Rimaszombatban született. Felmenőiről hiteles adatokat magának Hatvaninak az önéletrajzából tudhatunk.² Nagyszülei a XVII. század végén a híres ecsedi várban éltek. Az 1634-ben nemesi rangra emelt Hatvani Mihály³ fia, Hatvani András, Hatvani professzor nagyapja ebben a várban teljesített szolgálatot. Vitézségéről messze földön híres volt. Ebben a várban született 1680 körül Hatvani Gergely, Hatvani professzor édesapja is. Hatvani Gergely a könyvkötészetet tanulta ki Debrecenben, és Rimaszombatban telepedett le és alapított családot.³

Hatvani Gergely és Mester Judit házasságából öt gyermek született. Erzsébet, aki röviddel születése után meghalt, István, a későbbi professzor, Mária, Mihály, aki ugyancsak

1 *Lósy-Schmidt Ede*: Hatvani István élete és művei. 1718–1786. I. rész. Debrecen, 1931.

2 Hatvani István önéletrajza (latin nyelven). MTA Kézirattár, Ms 10.378/a.

3 *Forgon Mihály*: Gömör-Kishont vármegye nemes családjai. Kolozsvár, 1909. 284.

deák, majd városi tanácsnok lett Debrecenben, és végül Hatvani György, akinek a sorsáról nincs adatunk. Az elsőszülött leánygyermekük halála fölött érzett fájdalomukban szülei Hatvani Istvánt papi pályára szánták. Ezért apja már iskolás kora előtt otthon elkezdte elemi ismeretekre tanítani.

Az amúgy tehetséges fiúnak azonban kezdetben igen gyenge volt az emlékezőtehetsége. A feladott, kívülről megtanulandó leckéket nehezen tudta emlékezetébe vésni. Ezért sokszor kapott verést eleinte apjától, majd az iskolában a tanítóitól (praeceptoraitól). Már-már azon gondolkodott, hogy e fogyatékosága miatt más pályát választ, de édesanyja biztatására, rábeszélésére mégiscsak megbirkózott e kezdeti nehézségekkel és tovább tanult.

A 6 éves Hatvani Istvánt az apja a rimaszombati helvét hitvallású latin iskolába íratta be. Az ekkoriban még gyengébb emlékezőtehetségűnek számító Hatvaninak a gépies memorizálásra épülő, lélekromboló feladatok nagy nehézséget okoztak. Sérelmezte az osztálytanítók, praeceptorok szigorú bánásmódját, kegyetlen fenytési módszereit is. Gyermekkorában törekeny, gyenge szervezetét sokféle betegség támadta meg. Iskolás korában ezek is erősen hátráltatták a tanulásban. Ilyen betegségei voltak a súlyos hólyagos himlő, kanyaró, rekeszizom gyulladás, malária, bőrbetegség, rüh, kiütések, gennyes fekély, tályog a jobb combján. Hatvani ezek miatt azon kezdett gondolkodni, hogy abba kellene hagyni a jelenlegi tanulmányait és az orvosi pályát kellene választania.

Losoncon járva észrevette, hogy az ottani gimnáziumnak jóval magasabb a képzési színvonala. Ezért szülei tiltakozása ellenére 16 éves korában átiratkozott a Losonci Református Gimnáziumba. Ennek az iskolának a rektorprofesszora 1731-ben a kiválóan képzett, nagy műveltségű Kármán András lett. A professzor személye és példája meghatározó volt Hatvani további szellemi fejlődésében.

Tovább akart tanulni. A terve az volt, hogy tanulmányait idővel a Debreceni Református Kollégiumban folytja. Szüleinek igen szűkös volt az anyagi helyzete, s nem látta biztosított-nak, hogy a tógátus diákok számára előírt zsinóros köpönyeg, bokáig érő kapcsos dolmány, süveg és egyéb tartozékok megvásárlásához szükséges pénzt Losoncon megkeresse. Ezért 18 évesen Kecskeméten, a következő évben pedig Komáromban fogadta el a tanítói (praeceptor) állást.

Amikor anyagi helyzete lehetővé tette, 1738-ban, 20 éves korában Debrecenbe utazott felvételi vizsgázni. Hatvanit az elsőrendű jelöltek közé vették fel. A nagy túljelentkezés miatt azonban csak egy év múlva jutott neki hely a kollégiumban. Újabb fordulat Hatvani életében, hogy 1739 májusában Debrecenben kiütött a pestisjárvány, amelynek egy év alatt közel 9000 debreceni lakos esett áldozatául. A várost zár alá helyezték, oda belépni nem lehetett. Emiatt, a felvételi vizsgától számítva, három év telt el, mire Hatvani tógátus deák lehetett a Debreceni Református Kollégiumban.

A DEBRECENI DEÁK

Hatvani 1741-ben, immár elég idősen, 23 évesen kezdhette meg tanulmányait a Debreceni Református Kollégiumban. Amennyire gyermekkorában gyenge volt az emlékezőtehetsége, felnőttkorára hihetetlen magas szintre fejlesztette a memorizáló képességét. Mivel lelkeszi pályára készült, a latin mellett folytatta a görög, majd a héber nyelv tanulását is. A következő évben már a latin ékesszólás nyilvános előadójává (publicus praesésévé) nevezik ki. Több mint 150 deák iratkozott be hozzá, akiket latin nyelvű fejtegetések, levelek, beszédek kidolgozására tanított. Domokos Márton főbíró is rábízta Lajos fia tanítását, majd még más előkelő polgárok is fiaik magántanárnak kérték fel. Közben a nagyhírű Maróthi

professzor matematika és Piskárkosi Szilágyi Sámuel fizika előadásait hallgatta. Utóbbi két professzor volt a legnagyobb hatással Hatvani szakmai és szellemi fejlődésére.

Példás előmenetelére tekintettel a kollégium vezetése tisztségek egész sorával tüntette ki. A szónokok és a logikát tanuló osztály „*nagydiák tanító*”-jává, az iskolaszék tagjává, esküdt diákjává, a szent teológia praesesévé⁴ választották. Több mint 30 teológus és több mint 70 szónok deák volt a keze alatt.

Hatvani Istvánnak az volt a terve, hogy tanulmányait külföldi egyetemeken folytatja. Terve megvalósításában segítette, hogy a tanítói munkájával közel 300 rhénes forintot⁵ tudott összegyűjteni. Nem csatlakozott a további támogatókban sem. A református egyház, a kollégium, Debrecen városa, több vármegye és magánszemélyek adománya⁶ révén összesen 500 rajnai forint állt rendelkezésére, hogy elindulhasson külföldre.

KÜLFÖLDI TANULMÁNYAI

Hatvani kitűnő bizonyítványával a kezében 1745. októberében 27 évesen távozott a debreceni kollégiumból. Úti célja Svájc, a Bázeli Egyetem volt. A Debrecentől Bázelig tartó útvjáról magyar nyelvű életrajztöredékében számolt be részletesen.⁷ Utazása igen változatos volt, amit útleírása érzékletesen ad vissza. Lóháton, kocsin, postakocsikon, hajókon, gyalog, olykor kalandos eseteket átélve 1746. május havában jutott el a híres svájci egyetem-városba.

Hatvani két éves külföldi tanulmányútja valóságos bravúr volt, egy teológia és egy orvosi diplomát és mindkét tudományágból külön-külön doktori címet is szerzett. Kétségtelen, hogy ki kellett használni az időt, mert csak két esztendőre volt elegendő az anyagi támogatása, de szinte hihetetlen mennyiségű tudományos ismertetést a legmagasabb szinten, amelyet a vele foglalkozó tanárok is csodálattal figyeltek.

Fél év bázeli tartózkodása után, 1747. januárjában, 28 éves korában papi vizsgára jelentkezett. 1747. május 12-én letett sikeres szigorlat és a prédikáció után ünnepélyes keretek között pappá szentelték. 1747. június 17-én benyújtotta a teológiai doktori értekezését is. Értekezésének címe: *Animadversiones theologico-criticae*⁸ (Teológia-kritikai megfontolások). A disszertáció megvédése után ünnepélyesen teológiai doktorrá avatták.

A második szemeszterben, a teológiai tanulmányi közben beiratkozott az orvosi fakultásra is. A papi képzés mellett ezt a másik biztos kenyeret adó hivatást választotta. Annak érdekében, hogy a leghatékonyabban és leggyorsabban haladhasson az orvosi tanulmányában, magántanárt választott. Ez a megoldás valóban nagy segítséget jelentett Hatvaninak, mert az oszteológiát, fizioológiát, patológiát, terápiát, az akut és krónikus betegségekről szóló tananyagot kivételes emlékezőtehetségének köszönhetően alig 15 hónap alatt sajátította

4 Praesesnek nevezték a felsőbb tanfolyamokban a professorok mellett működő kisegítő tanerőket.

5 A rhénes forint, rajnai forint eredetileg Rajna menti választófejedelmek által veretett aranypénz volt. Közép-Európában a XVI–XIX. században használták a 60 krajcárt érő német (osztrák) ezüstforint megnevezésére.

6 Hatvani külföldi útját támogató intézmények és személyek: Debrecen város tanácsa 30 (+ teljes felszerelés hátsó részére), Debreceni egyházközség 50, a kollégiumi iskolaszék 25 (+ segélyként 30), a losonci egyházközség 12 körmőci arany, Szabolcs vármegye 15, Nógrád vármegye 30, Rádai Gedeon 4, Gyürki István 2, Darvas József 1, Kántor Gábor 1, Losonci László 1, Vajda László 1, özv. báró Bossányi Krisztina 1 rajnai forint.

7 *Milesz Béla*: Hatvani István emlékjegyzeteiből. Vasárnapi Újság 1872. 233. és 246. Hatvani Bázellebe érkezésének útvonala: Debrecen – Rimaszombat – Losonc – Komárom – Győr – Pozsony – Bécs – Linz – Passau – Vilshof – Straubing – Regensburg – Augsburg – Memmingen – Landau – Rorschach – Konstanca – Schaffhausen – Laufenburg – Bazel.

8 *Hathvani, Stephanus*: *Animadversiones theologico-criticae*. Museum Helveticum. Particula VIII. Turici, 1748. 575–625.

el. Kiváló tanárai jóvoltából számos boncoláson is részt vett. Egyik professzora magával vitte a bázeli közkórházba és a magánbetegeihez is. A legkülönbözőbb betegségek felismerésében és gyógykezelésében igen rövid idő alatt széles körű gyakorlati tapasztalatra tett szert.

1748. márciusában orvosi szigorlatra jelentkezett. Benyújtotta és megvédte orvosdoktori értekezését is.⁹ 1748. április 9-én tette le az orvosi esküt és orvosdoktorrá avatták.

A debreceni református egyház Hatvaninak már pappá avatását követően felajánlotta a Református Kollégiumban a Matematika, Filozófia és Kísérleti Fizika Tanszéket. Hatvani azonban úgy érezte, hogy csak akkor fogadhatja el a Matematika Tanszék vezetését, ha kellően felkészült ebből a tudományterületből is. Ezért az 1747. év második felétől Bázelen a világhírű matematikusok, Johann Bernoulli (1667–1748), majd fia, Daniel Bernoulli (1700–1782) előadásait hallgatta.

Hatvani az orvosi diploma megszerzése után Bázeltől 1748. április 20-án indult el Hollandiába. Leidenben mindenekelőtt a Newton-tanítvány Pieter van Musschenbroek (1692–1761) fizika-, orvos-, filozófia- és matematikaprofesszor nyilvános és magánelőadásait látogatta és részt vett a kísérletek bemutatásán is. Hallgatta Johannes Lulofs (1711–1768) csillagászt, fizikust, matematikust, Hieronymus David Gaub (1705–1780) orvos, vegyész kémiai előadásait.

Az András-templom és a Verestorony Hatvani korában, Zoltai Lajos festménye (Debreceni Református Kollégium)

Hatvani kiváló képességeit és szaktudását Bazelben és Leidenben is hamar felismerték. Több egyetem, így a heidelbergi, a marburgi és a leideni is felajánlotta, hogy professzori állást biztosít számára. Hatvani azonban megmaradt régi elhatározása mellett, hogy visszatér Debrecenbe, mert, ahogy egy helyen írta: „Jobban szeretem gyászos helyzetben levő egyházamat és a csekély jövedelmű tanári hivatalt hazámban, mint Hollandia virágzó szabadságát és dúsgazdag tanári fizetését.” Hatvani Leidenből 1748. augusztus végén indult haza. 1748. december 24-én érkezett meg Debrecenbe.

A DEBRECENI PROFESSZOR

Hatvani István professzori beiktatására és székfoglaló előadására 1749. január 17-én került sor. Az előadásának címe: *De matheseos utilitate in theologia ac in physica necessitate* (A matematikának a teológiában való hasznáról, és a fizikában való szükségességéről).¹⁰ Ebben arra mutatott rá, hogy az összes közül a matematika a legezszaktabb tudomány. A matematika következtetéseiben sosem téved, ezért kell az alapelveit, módszereit mindenekelőtt megismerni, hogy ezek se-

⁹ *Hathvani, Stephanus*: Dissertatio inauguralis physico-medica de aestimatione morborum ex facie. Basiliae, 1748.

¹⁰ *Hathvani, Stephanus*: Oratio inauguralis de matheseos utilitate, in qua ostenditur. Museum Helveticum. Particula XX. Turici, 1751. 531–557.

gítségével az igazságokat könnyebben megtaláljuk, és tévedés nélkül újabb igazságokhoz jussunk el. Ez a tudomány óvja meg a teológust is a hibás következtetéstől. Igazából jó lelkész is csak az lesz, aki ért a matematikához is.

Azt, hogy Hatvani milyen tárgyakat, milyen terjedelemben tanított és milyen forrás-munkákat használt fel az előadásaihoz, azt az önéletrajzából tudhatjuk meg. Az előadásainak szellemét hitvallása vezette: „*Mindjárt hivatalom kezdetén azt a törvényt szabtam magam elé, hogy semmit se fogadjak el vaktában vagy elsietve, és semmit se erőltessen rá tanítványaimra, amit a hosszabb elmélkedés vagy szigorúbb megvizsgálás igaznak és bizonyosnak nem mutat.*”

A kísérleti fizika előadásai messze földön híresek, látványosak és igen látogatottak voltak. Különösen az akkor legkorszerűbbnek számító elektromos készülékekkel végzett kísérletei ejtették ámulatba a hallgatókat. A fizika előadások fő tématerületei: Mechanika, Hidrosztatika, Kémia, Orvosi fiziológia, Növénytan, Földrajz, Csillagászat. Fontos kiemelni, hogy Magyarországon Hatvani tanított először kémiát. Filozófia előadásainak főbb fejezetei: Filozófiai alapelvek, Teológia naturalis, Természetjog, Ontológia, Etika, Fiziko-teológia. A matematikai előadásainak újszerűségét pedig az adta, hogy hazánkban ő tanított először valószínűség-számítást és matematikai statisztikát.

A mai ember számára eléggé rejtve marad Hatvani István irodalmi munkásságának a tartalma, mert munkáinak túlnyomó részét latin nyelven és külföldön, főleg Svájcban publikálta. Szerencsére nem túl régen, 1990-ben Tóth Péter lefordította fő művét az *Introductio ad principia philosophiae solidioris* (Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe) című könyvét.¹¹ A könyv a kor legmodernebb filozófiai és matematikai nézeteit tartalmazza. A függelékben Hatvani egy különleges kísérletet ismertet, amely szerint ő maga csillagászati módszerrel egész pontosan meghatározta Debrecen város „*pólus magasságát*” azaz földrajzi szélességét.

Ugyanebben az évben, 1757-ben, egy valláspolitikai értekezést¹² is megjelentetett, amely a fejedelmeknek a polgárok lelkiismeretével és vallásával kapcsolatos jogairól szól. Mind orvosi, mind pedig kémiai szempontból igen fontos 230 oldalas könyvet írt, amely a váradi gyógyvizek fizikai, kémiai és orvosi vizsgálatáról szól.¹³ A 340 oldal terjedelmű *Úri vacsorára megtanító könyvecskében*¹⁴ elemzi az úrvacsorának a református szer-tartásban betöltött teológiai jelentőségét.

A 36 éves Hatvani István portréja, Weiss János nagyszebeni festőművész alkotása (Keresztúry Dezső: Híres magyar könyvtárak. Bp., 1982. 121.)

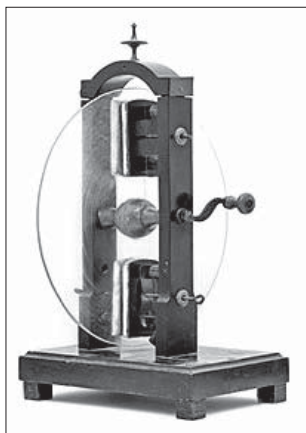
11 *Hathvani, Stephanus*: *Introductio ad principia philosophiae solidioris*. Debrecen, 1757. Bevezetés a szilárdabb filozófia alapelveibe. Ford.: *Tóth Péter*. Budapest, 1990.

12 *Hathvani, Stephanus*: *Commentatio de Jure Summorum Imperantium in Conscientiam et Religionum Civium commentationi, adversus L. A. Muratorium*. Basiliae, 1757.

13 *Hathvani, Stephanus*: *Thermae Varadienses, examini physico et medico subjectae item de illorum usu salutari, simul cum observationibus medicis, nec non de sale medio in iis contento. Cuius occasione dissertatio inseritur, de natura salium nominatim vero de salibus qui circa Debrecinum collegiuntur nitro nostri temporis et veterum, seu nitro idest alcalino fossili vet saponario Debrecinensi*. Viennae, 1777.

14 *Hathvani István*: *Az úri szent vacsorára megtanító könyvecske*. Basel, 1760.

Hatvaninak 1785-ben megjelent könyve¹⁵ azt tárgyalja, hogy a Ratio Educationis bevezetése után a különböző felekezeti iskolák tantervének megalkotásánál szükség van a vallási elvek eltéréseit figyelembe venni. Ez a könyv összefügg oktatáspolitikai munkásságával is. A Bécsben és Pozsonyban folyó tárgyalásokon mindig Domokos Lajos főbíró, az egyház részéről pedig Hatvani István vett részt. Közérdekű munkásságáért Bihar vármegye Hatvani Istvánt táblabírájává választotta.

Hatvani István „electrica machiná”-ja (Természet Világa 2015. 4. sz. 153.)

Nyomatott könyvein kívül cikkei is jelentek meg külföldi folyóiratokban. Közli például az 1769. évi üstökös pályájának kiszámítását, az 1770 januárjában észlelt északi fény leírását. Ezért ismerték meg nevét és általa a Debreceni Református Kollégiumot is az angol, francia, olasz, svájci, német és szentpétervári kutatók.¹⁶

Hatvanira professzori kinevezésétől fogva sok és fárasztó közfeladatot is bízta. A kollégium már 1749-ben köztanítók működésének felügyeletével bízta meg. Kinevezték a kollégiumi nagy könyvtár igazgatójának. Szakfelügyelője lett a deáktanároknak, ellenőriznie kellett a tanítási módszereiket, a deákok dolgozatait, felsőbb osztályba történő előléptetésük feltételeit. 1763-ban megválasztották az egyháztanács jegyzőjének is. Nemcsak mint tanárra, hanem mint lelkészre is igényt tartott az egyház. Jó egyházi szónok volt és szívesen prédikált a református gyülekezetnek.

1752-ben a kormány megtiltotta, hogy a kollégiumi tanárok illetményét a város fizesse. Ezért az egyháztanács elhatározta, hogy külföldi protestáns egyházakhoz fordul segélyért. E segélykérő levelek megfogalmazásával a széles körű külföldi kapcsolatokkal rendelkező Hatvani Istvánt bízta meg. Működése e téren is igen eredményes volt, mert több országból (Angliából, Belgiumból,

Hollandiából, Svájcból) jelentős összegek érkeztek a kollégium számára.

HATVANI, AZ ORVOS

Nemcsak lelki atyja volt a deákságnak, hanem mint szakavatott, kiváló orvos kezébe vette a kollégium egészségügyének megszervezését és irányítását. Hatvani nevéhez fűződik a főiskolai deákkórház megszervezése. Létrehozott egy betegpénztárt, amelyből az ápolási költségeket, a gyógyszerek árát fedezték, és beteg tanulók segélyezését tették lehetővé. Később az ő kezdeményezésére a kollégium egy külön kórházi alapot hozott létre betegszobák berendezésére és ápolószemélyzet fenntartására.

Tanári, lelkési, irodalmi munkássága mellett igen kiterjedt orvosi magángyakorlatot is folytatott. Debrecenben több orvos is volt, de a súlyosabb esetekhez mégis mindig őt hívták. Még külföldről is voltak páciensei, még főnemesek is felkeresték gyógyulás céljából. Orvosi működésével jelentős vagyont tett szert. Mint a legnagyobb gyakorlattal rendelkező orvost a kormány Debrecen város és Bihar vármegye gyógyszerterárai felügyelőjévé nevezte ki.

¹⁵ *Hathvani, Stephanus*: Modesta disquisitio, num in philosophia, eadem doctrinae capita tractari, et sic eadem philosophia, quoad omnes eius partes, in scholis, gymnasiis, et academiis Romano-Catholicis, Augustanis, ac Reformatis; salua religione doceri possit? [Bécs], 1785.

¹⁶ *Jakucs István-Barna Péter*: Hatvani István. Fizikai Szemle 7. évf. 1957. 1. sz. 3–10.

TANÍTVÁNYAI

Hatvani az ifjúság lelkes vezetője volt. Tanítványait gondos nevelésben részesítette, fáradhatatlan igyekezettel tanította. Közel négy évtizeden keresztül működött professzorként a Debreceni Református Kollégiumban, tanárokat, papokat, mérnököket és orvosokat nevelt. Büszke volt tanári hivatására. „*Sohasem vadásztam mások dicséretére, megelegedve azzal, hogy olyan tanítványokat nevelhessek, akik ma dicséretesen forognak különböző egyetemeken, gimnáziumokban és egyházakban*” – vallotta. Bátran állíthatjuk, hosszú tanári pályája alatt kora hazai értelmiségének jelentős részére volt hatással, sokan tőle nyerték természettudományos ismereteiket, filozófiai világgépüket. Neves tanítványai voltak például: Újfalusi Ferenc a természettudós-lelkész, Pálóczi Horváth Ádám, Péczeli József, Tessedik Sámuel, Sárvári Pál, Ercsei Dániel, Cseh-Szombati József, Csapó József, Pethe Ferenc, Fazekas Mihály. Hatvani kiemelkedő, európai hatású, eredeti tehetségű tanítványa volt Csernák László (1742–1816), aki a *Cribum Arithmeticum* című művével Gauss elismerését is kivívta. Kiemelhető továbbá még Weszprémi István (1723-1799) is, aki külföldi tanulmányai után visszatérve Debrecen város orvosa és orvos-történésze lett. Hatvani tanítványairól Fehér Katalin nagyszerű könyvéből szerezhetünk részletes ismereteket.¹⁷

CSALÁDJA

Hatvani István, miután hazaérkezett külföldi tanulmányútjáról, megismerkedett Csatóry Máriával, Csatóry István városi szenátor és Fodor Mária lányával. Máriát 1749. április 30-án jegyezte el és július 30-án esküdtek meg. Boldog, harmonikus házasságukból tíz gyermek született. Sajnos a korabeli nagyszámú csecsemőhalál miatt közülük csak négy gyermek, Mária, Julianna, Pál és István érte meg a felnőttkort.¹⁸

Hatvani igen jó családapa volt. Leányait férjhez adta, fiait gondos nevelésben részesítette. Orvosi gyakorlatával, idővel szép vagyona tett szert. Vagyonát növelte azzal is, hogy több földtulajdonos neki adta zálogba a földjeit. Egy idő után Hatvani Monostorpályi határában közel 150 hold földön gazdálkodhatott.¹⁹

HATVANI SÉRELMEI

1778-ban tiszti keresetet indított a kormány a debreceni kollégium tanárai, köztük Hatvani István ellen, mert ajánlólevelet írtak alá egy diáknak, aki adományokat gyűjtött a kollégium számára, amit 1759 óta a kormány tiltott a református egyház számára.

1780 körül megindult egy harc az egyházkormányzatban a református egyház és a főiskola világi főurai között. A világi hatalomnak az egyházi ügyekbe történő beleszólásának egyik fontos intézkedése volt a kollégiumban új tanterv (*Ordo studiorum*) bevezetése, amelyet 1781-ben Domokos Lajos főbíró dolgozott ki. Hatvani és tanártársai tiltakozása ellenére az egyházkerület a tantervet, annak sok hibás szabályzása ellenére 1782-ben elfogadta. Hatvani ezt a döntést a tanári karra és magára nézve is sértőnek, megalázónak tartotta.

17 *Fehér Katalin*: Hatvani István és tanítványai. Budapest, 2002.

18 *Magyary-Kossa Gyula*: Adatok Hatvani István életéhez. Orvostörténeti Közlemények 19. köt. 1960. 5–12. Kötetben: Magyar orvosi emlékek. 5. köt. Bp., 1995. 37–41.

19 *Rácz István*: Hatvani István vagyona és társadalmi előjogai. Agrártörténeti Szemle 34. évf. 1992. 1–4. 253–277.

Idősebb korában, az egyháztanácsban a világi és papi képviselők között folyó harc során ő, mint meggyőződéses lelkész a papi párt oldalára állt. Emiatt számára megalázó mellőzéseket kellett elszenvednie a város világi vezetése részéről. Ezért 37 évig lelkiismeretesen végzett tanári munkájáról lemondott, 1786 februárjában nyugalomba vonult. A jól megérdemelt nyugalmat azonban nem sokáig élvezhette. 1786. november 16-án epebajban halt meg.

A HATVANI ÖRDÖNGÖSSÉGÉRŐL SZÁRNYRA KELT MONDÁK

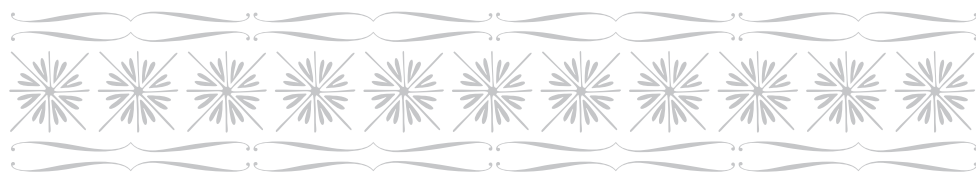
Hatvani hazánkban az elsők között volt, aki a fizikát látványos kísérletekkel szemléltette. Abban a korban eleve misztikus jelenség volt például az elektromosság. A professzor hatalmas villámokat tudott gerjeszteni a tanteremben. Kitűnő kísérleteivel annyira hatott a különben is eleven képzelőerővel bíró, kedélyes fiatalságra, hogy ezek készek voltak szerezni tanárukat, mint misztikus alakot az utókor előtt is emlékeztetéssé tenni. E mondák ma ismert első kézirat változata 1796-ból származik.²⁰

*Hatvani István szobra a Debreceni Egyetem főépülete előtt, Varga Imre alkotása
(Fortepan, adományozó: Ády)*

retett tanárukat, mint misztikus alakot az utókor előtt is emlékeztetéssé tenni. E mondák ma ismert első kézirat változata 1796-ból származik.²⁰ A diákság körében kezdetben kézirat formában terjedtek e varázstörténetek. Ezek annyira népszerűek voltak, hogy többet közülük Jókai Mór is újraírt *A magyar Faust*²¹ címmel. Mikszáth Kálmán is elbeszélést írt a mondákból *A magyar ördög*²² cím alatt. Arany János pedig balladai hangvétellű, 24 versszakból álló verset költött *Hatvani* címmel az egyik legismertebb mondából.

Posta József

²⁰ *Hatvani életéből fennmaradt töredékek.* Debreceni Déri Múzeum. Ltsz.: Szap. 1907. 377.

²¹ *Jókai Mór: A magyar Faust és más elbeszélések.* Budapest, 1896.

²² *Mikszáth Kálmán: A magyar ördög.* 1884. Mikszáth összes művei. Elbeszélések 35. köt. Budapest, 1965. 190–204.

Jókai Mór, Arany János és Hatvani professzor „*electrica machiná*”-ja

Jegyzetek Posta József cikkéhez

1. Posta József fentebb olvasható cikkéből – egyebek mellett – megtudhatjuk, hogy a Debreceni Református Kollégium nevezetes professzora, az intézményben 1749-től 1786-ig tanító Hatvani István kísérletekkel illusztrált fizikai előadásai „*híresek*”, „*látványosak*” és „*igen látogatottak*” voltak, különösen az elektromossággal kapcsolatos órái gyakoroltak nagy hatást a diákokra, akik kéziratos formában terjesztett „*varázstörténet*”-ekben mint „*misztikus alak*”-ot ábrázolták tanárukat.

Az említett dolgozatról kiderül az is, hogy Hatvani professzor – mások mellett – irodalmunk olyan nagyjait is alkotásra ihlette, mint Jókai Mór és Arany János.

2. Hatvani Istvánt, vagyis a „*magyar Faust*”-ot¹ diákjai természetfeletti tulajdonságokkal ruházták fel. Szerintük birtokában volt „*a szellemek fölötti uralkodás titkait*” tartalmazó könyvnek, valamint egy varázsserejű kőnek és bűvös gyűrűt viselt a kisujján stb. Az „*ördögös*” és „*tudákos*” hírbe hozott tanárról szóló történeteket a hallgatók nemcsak kitálatták, hanem le is írták, a „*Hatvani-mondakör*” történetei több változatban és példányban megőrződtek. A Hatvaniról fennmaradt töredékek 13 történetet, valamint egy „*Előljáró*” és egy „*Hátuljáró beszéd*”-et tartalmaznak. „*A magyar folklórban külön mondakört alkotnak a Hatvani-történetek. [...] A 20. századra a természetfeletti képességekkel rendelkező, különböző varázslatokra képes tudós Hatvani professzor nevét immár típusokban és motívumokban gazdag elbeszélőhagyomány őrizte, a szépirodalomban és a folklórban egyaránt.*”²

Hatvani professzor nem volt babonás, ahogy egyik életrajzírója megfogalmazta: „*[...] Hatvani nem foglalkozott sem mágiával, sem asztrológiával [...]. Alkémista sem volt. Babonában sem szenvedett, sem fiatalabb, sem idősebb korában, amire számos bizonyítékunk van.*”³

Ha ez így volt, akkor miért tüntették őt fel „*ördögös*”-nek „*tudákos*”-nak? Életrajzírói erre is megadják a választ, például Lósy-Schmidt Ede ezt a hallgatóságot ámulatba ejtő „*mutatvány*”-ainak (pl. fizikai és kémia kísérleteinek) és az általa eredményesen gyakorolt „*csodás*” és „*elhíresült*” gyógymódoknak tulajdonítja.⁴ Főleg az akkor Magyarországon egyedülálló fizikai kísérletei ejtették ámulatba a hallgatóságot.⁵ A professzor „*ördögösség*”-ének alapjául elsősorban elektrosztatikai kísérletei szolgáltak.⁶

1 Hatvanit először 1855-ben Arany nevezte „*Faust*”-nak, majd 1871-ben Jókai illetve első alkalommal „*magyar Faust*”-ként. Landgraf Ildikó: A „magyar Faust” nyomában. Arany János Hatvani című versének folklorisztikai vonatkozásai. Ethno-Lore – A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve 35. [195–222.] 209.

2 Landgraf I. i. m. 196, 207. A Hatvaniról szóló történetek a magyar történetimonda-katalógusban: P 161–170. Magyar Faustok. P 163. 1–22. Hatvani professzor (Hatvani István). Magyar Zoltán: A magyar történeti mondák katalógusa. Típus- és motívumindex. IIb. Hősök, történelmi személyek. I. Nemzeti hősök. Kairosz Kiadó, Budapest, 2018. 300–307.

3 Lósy-Schmidt Ede: Hatvani István élete és művei 1718–1786. I. rész. Studium Könyvkiadó, R.-T., Debrecen, 1931. 183.

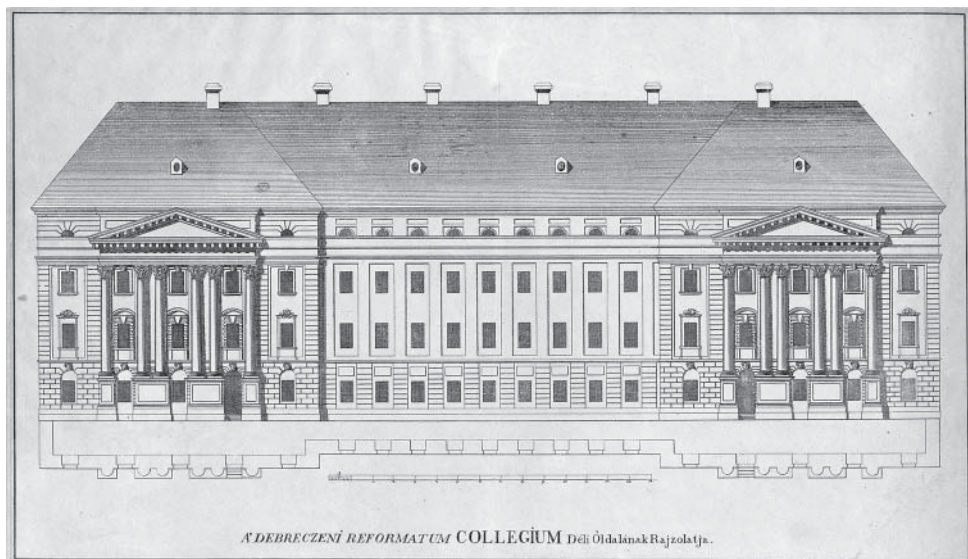
4 Lósy-Schmidt E. i. m. 155.

5 Szilágyi István: A Hatvani-monda. Vasárnapi Ujság XIX. 1872. 14. sz. [170–171, 182–183.] 154.

6 Gáborjáni Szabó Botond–Lovas Rezső: Tudományos zarándoklatok a változó időben. Hatvani István és Szalay Sándor példája. Természet Világa CXLVI. 2015. [152–155.] 152.

„Az egész Hatvani-mondakör, véleményem szerint, nem egyéb, mint paródiája a német Faustnak, mellyel a magyar reformatio a vakhitű babonának megtorlást akart adni” – írta Jókai Mór⁷ és az irodalomtörténet-írás is így vélekedik a Hatvani-töredékekről: „A babona, a paraszti hiszékenység ellen indított támadásnak kell felfognunk” és ezek nem egyebek, „mint az ugrató tréfára mindig kész diáksereg” anekdotázásai, a babonás hiedelmek kifigurázásai.⁸

A debreceni protestáns diákok babonáság elleni küzdelmében tehát kitűnő főszereplőnek kínálkozott a látványos, titokzatos kísérleteket bemutató, de egyébként egyáltalán nem babonás professzor személye.

A Debreceni Református Kollégium, rézkarc a XIX. század első feléből
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: T.218)

3. Hatvani az elektromosságról szóló híres és a kollégiumban úttörő⁹ előadásait az ún, „*electrica machiná*”-val (dörzselektromos géppel) mutatta be, amelyből az idők folyamán kettőt is vásárolt a kollégium számára, az egyiket 1749-ben Bécsben, a másikat 1776-ban budai olasz kereskedőktől.¹⁰

7 Jókai Mór: A magyar Faust. (Néprege). In Föld felett és víz alatt. Regénykéek. JMÖM. L. Révai Testvérek, Budapest, 1896. 66.

8 Például Bán Imre-Julow Viktor: Debreceni diákirodalom a felvilágosodás korában. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964. 13.

9 Lósy-Schmist E. i. m. 90.

10 Pap Károly: A „magyar Faust” életrajzához. Irodalomtörténeti Közlemények XXVI. 1916. 4. [452–467.] 466.; Csendes József: Reáliák tanítása a 400 éves debreceni református Kollégiumban. Theologiai Szemle XIV. 1938. 3. [183–208.] 198.; Jakucs István–Barna Péter: Hatvani István (1718–1786). Fizikai Szemle VII. 1957. 1. [3–9.] 7.; Takács Béla: A „magyar Faust”. Hatvani István. Élet és Tudomány XXXV. 1981. [19–20.] 20.; Gáborjáni Szabó B.–Lovas R. i. m. 153. Az 1749-ben vásárolt gép fotográfiája: Jakucs I.–Barna P. i. m. 5.; Gáborjáni Szabó B.–Lovas R. i. m. 153.; az 1776-ban beszerzett masina képe: Jakucs I.–Barna P. i. m. 9.; Takács B. i. m. 20.; Posta József fentebb olvasható cikkében.

Az 1776-ban beszerzett gépet és működését így írta le Takács Béla:

„Maga az áramfejlesztő egy 20x40 cm nagyságú falapon áll; ebből nyúlik fel 65 cm magasra a kettős tartó lécz, s köztük helyezkedik el a 41 cm átmérőjű üvegkorong, amelyhez alul és felül kétoldalt foncsorozott bőrrel bevont lapok csatlakoznak. E lapokat rugók szorítják az üvegkoronghoz. A korong forgató karral hozható mozgásba. A dörzsléssel keletkező villamos töltést közvetlenül az üvegkorongról gyűjthették össze leydeni palacban vagy egyéb kondenzátorban.”¹¹

4. Jókai Mór 1852-től kezdve több művet írt a legendás Hatvani professzorról, illetve a róla szóló írásait többször megjelentette.¹² A *lőcsei fehér asszony* című, először 1885-ben megjelent regényében szerepel egy „*electrica machina*” és orvosi használata is, amint segítségével kísérletet tesznek az ájulást tettető főszereplő, Korponay Jánosné Géczy Julianna (Jókainál: „*Ghéczy Juliánna*”) magához térítésére:

„Doktor Cornides ezalatt odafenn minden tudományát kimerítette, hogy az alvó úraszszonyt életre keltse, természetesen eredmény nélkül.

Tanúi voltak a sikertelen kísérleteknek többen a házkutatást végzett polgárok közül, akikhez csatlakozott később Fabriczius is.

A bíró, amint Belleville lovagot a drabantjai elnyomták, visszasietett Korponayné hálószobájába, nehogy távollétében az asszonyt valaki, az egyetértő szövetséges társai közül a történetekről értesítse.

Ezalatt Wencezlauz is előkerült a villamos géppel.

Megcsinálták az ember-láncot. A doktor fogta az egyik kezét az alvónak. Platzinger polgár a másikat, a többiek egymásét. Wencezlauz hajtotta az üvegkereket. A doktor hozzányúlt a jobb kezével az ördögös gép villansűrítő részfejéhez; valamennyien mind elordították magukat, olyanformát érezve, mintha a könyökük sajgó erére kaptak volna egy botütést. Csak az asszonyság nem nyitotta fel a száját.

– Még erősebb elektricitást kell összegyűjteni! – mondá a tudós ezermester, s Wencezlauz úrfi újra hozzáfogott nagy igyekezettel hajtani a gépet, aközben kandi tekintettel pislogva az alvó tündérre, kinek nem volt módja az éji öltöny fodrait helyreigazítani, mik az ébresztési kísérletek alatt félrecsúsztak.

De mielőtt másodszor is megrázhatta volna a doktor a szép alvó tagjait az aprópénzre felváltott mennykövel, berontott az ajtón a hazaérkezett férj, kísérve Belleville lovagtól.

Mikor meglátta ezt a sok hívatlan, szájatató férfit a felesége nyoszolyája körül, magát az asszonyát pedig élettelen heverve a párnáin, csakugyan azt hitte, hogy feleségét tortúrázzák. Hozzá a doktor alakja, a villamos gép s az azt hajtó hóhérlegény.

Éktelen dühbe jött, széttaszította az útjában állókat, s a legjobban keze ügyébe eső Wencezlauz nyakát megragadva ordítá:

– Mit csináltok ti itt? Beste lélek fia!

11 Takács B. i. m. 20.

12 Jókai Mór: Egy magyar bűvész a múlt századból. Országos Nagy Naptár az 1853. évre. Szerkeszté: Jókai Mór. Emich Gusztáv, Pest, 14–18.; *Uő.*: Egy magyar bűvész a mult századból. In A magyar nép adomái. Heckenast Gusztáv, Pest, 1856. 27–42.; *Uő.*: A magyar Faust. Népmonda. Hatvani István debreczeni professorról. Jókai Mórtól. (Olvastott 1871. febr. 12-én). A Kisfaludy-Társaság Évlapjai, Új folyam VI. 1871. 140–163.; *Uő.*: A magyar Faust. Hatvani István. In Föld felett és víz alatt. Regénykék. Athenaeum, Budapest, 1872. 79–108.; *Uő.*: Debrecen. In Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képben. VII. Magyarország. II. Magyar Királyi Államnyomda, Budapest, 1891. 303–304.; Jókai M. i. m. 1896. 44–66.; *Uő.*: Magyarhon szépségei. (Üti- és tájrajzok a XIX. századi Magyarországról). Magvető Kiadó, Budapest, 1956. 134–135.; *Uő.*: Egy magyar bűvész a múlt századból. In Az önkényuralom adomái. I. 1850–1858. Sajtó alá rendezte: Sándor István. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 67–75. Legújabb elemzés Jókai e műveiről: Landgraf I. i. m. 214–217.

Doktor Cordines, felismerve a kapitányt, két mankójára emelkedék, fejét a vállai között csaknem elvesztve, kenetteljes hangon mondá:

– Moderálja magát kegyelmed, kapitány uram. *Physicum experimentum* produkáltatik, *electrica machinával contra soporem artemisialem*.

Korponay a doktort félretolta maga elől, Wenczelauzt odalökte a villamos gépre, s azal az ágyhoz rohant; kezeit az alvó feje alá tette, s magához emelte; szemeit, ajkait sorba megsókolta, nevérol szólítá: »Juliánnám! Juliskám, galambocskám! Én vagyok itt! Ébredj fel!«

És ecce! A gonosz tetanusznak egyszerre vége szakadt. A nyak nem volt megmerevedve többé; szépen meghajlott; a szempillák felnyíltak, az öklök, amik görcsösen szoríták be a hüvelykujjakat, lágyan széjjelváltak; az ajkak mosolyogtak; szavakat rebegtek.¹³

Nem tudjuk, hogy az említett gyógymódot honnan ismerte Jókai, de az „*electrica machinával*”-val való találkozása Hatvani Istvánhoz vezethető vissza. A közvetítő a professzor Zay Sámuel nevű jeles tanítványa volt.

Zay Sámuel 1753-ban született Komáromban. A helyi népiskola elvégzése után, 1768 és 1780 között a Debreceni Református Kollégiumban tanult (közben, 1771-től 1773-ig Karca-gon tanítóskodott). 1783-ban felvételt nyert a Budai Egyetem Orvostudományi Karára, ahol (az időközben Pestre költözött tanintézményben) 1788-ban végzett. Ezt követően két évig magánprakszist folytatott Komáromban, majd 1790 és 1794 között Kecskemét tisztiorvosa volt. Ezután haláláig (1812) Tatán élt és mint tisztiorvos Komárom vármegye Tatai és Gesztési járása egészségügyi feladatait látta el. A harmadik magyar nyelvű ásványtan¹⁴ és egy fontos orvosi könyv¹⁵ megalkotása fűződik a nevéhez.¹⁶

A későbbi orvost és természettudóst Debrecenben Hatvani is tanította. Ő volt az a diák, akit 1778-ban törvényileg tiltott adománygyűjtő úton Bars vármegyében lefogtak és öt hónapig börtönben tartottak,¹⁷ amiért – ahogy fentebb Posta József is írja – a kollégium tanárai, köztük Hatvani, mint a diák megbízólevelének aláírói ellen tiszti keresetet indítottak.

Zay Hatvani fizikaóráin megismerte az „*electrica machina*” működését, talán orvosként maga is alkalmazta és fontosnak tartotta, hogy azt mások is megismerjék. Ugyanis egy ilyen, „*conductor*”-ral (elektros vezetővel) és két „*fegyveres üveg*”-gel (a berendezés azon része, ahol a feszültség indukálódik) ellátott,¹⁸ „*nagyszabású*” gépet adományozott a (rév) komáromi református gimnáziumnak,¹⁹ amelyben 1831-től (két év kivételével) 1841-ig Jókai tanult.²⁰ A későbbi „*nagy magyar mesemondó*” itt ismerhette meg a később *A lőcsi fehér asszonyban* szerepeltetett masinát, ha áttételesen is (Zay Sámuel közvetítésével) Hatvani Istvánnak köszönhetően.

13 Jókai Mór *A lőcsi fehér asszony*, 1885; <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-osszes-muvei-1/a-locsei-feher-asszony-309D2/xiv-fejezet-a-csalhatatlan-panacaea-30E5F/>. (Utolsó letöltés: 2021. 05. 26.) A jelenetet idézi Veress Zoltán: *Jókai természettudománya*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1976. 234.

14 Zay Sámuel: *Magyar mineralógia avagy az ásványokról való tudomány...* Szerzői kiadás, Komárom, 1791.

15 Zay Sámuel: *Falusi orvos pap...* Wéber Simon Péter, Pozsony, 1810.

16 Részletesebben lásd *Hála József–Németh Tibor–Terbócs Attila*: Zay Sámuel élete és munkássága. Földtani Közlöny CXXVIII. 1998. 4. 629–646.

17 *Hála J.–Németh T.–Terbócs A. i. m.* 630–631.

18 *Katona Mihály*: *A' Föld mathematica leírása a' Világ' alkotmányával együtt*. Weinmüllerné, Rév-Komáromban, 1814. XX.

19 *Szekeres Mihály*: *A révkomáromi ref. iskola multja*. Sárospataki Füzetek VIII. 1864. [567–582.] 574–575.; *Szendrey Imre*: *A rév-komáromi ev. ref. főiskola története (1606–1898)*. Ev. Ref. Egyház, Komárom, 1898. 18.

20 *Nagy Miklós*: *Jókai Mór alkotásai és vallomásai tükrében*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1975. 255.

5. Arany János 1855-ben egy 24 (4 soros) versszakból álló költeményt írt *Hatvani* címmel, amelyben a diákkéziratok ötödik paragrafusát, az éjféli prelekción (előadást, felolvasást) dolgozta fel, a harmadik és a kilencedik paragrafusra vonatkozó utalással.²¹ A versben a csodákat művelő, lólábú, suhogó köpenyt viselő képzeletbeli tanár egy kitalált előadását írta le, amelynek végén a diákok szent énekeket énekelnek, mire eltűnik a képzelet szülte és megjelenik az igazi Hatvani. A versben a szerző bemutatta a professzor különös eszközeit, bűvös tárgyait is:

„Ott serpenyő, ott szerteséjjel
Kisebb-nagyobb szelence, tégely,
Üvegcső, lombik és retorta...
Tán a – majd megmondám ki hordta!

Mellettük egy nagyobb állvány,
Fából csinált rezes nagy bálvány,
Üvegtányérral, mint malomkő:
S ha hozzáérsz, megüt a mennykő.”²²

A versben az „*electrica machina*” tehát „rezes nagy bálvány”-ként szerepel. A „megüt a mennykő” itt azt jelenti, hogy ’megráz az áram’. Ugyanis a villám mint ’légköri elektromos kisülés’ *mennykő* elnevezése régen az elektromosságot is jelentette.²³

S hogy Arany hol ismerhette meg a masinát? A Debreceni Református Kollégiumban, ahol 1833-tól 1836-ig (rövid megszakítással, ugyanis 1834–1835-ben Kisújszálláson tanítóskodott) tanult, fizikát az első évfolyam második félévében Sasvári Pál tanár úrtól.²⁴

Ott találkozott az „*electrica machiná*”-val, de nem Hatvani Istvánéval, hanem egy másik készülékkel. Nagy költőnk Hatvaniról írva nem az általa használt gépet említette versében, hanem azt, amelyet ő is láthatott működés közben a kollégiumban:

„[...] a kollégium épen az ő diáksága ideje táján (1831) jutott »egy nagy electromi machinához, mely egy öl hosszú és félöl széles padon álló, négy láb tartja, hozzá tartozó készülékkel«, amint Sasvári prof. leírja. Erre ráillik a »nagy bálvány« kifejezés is. Sajnos, hogy ez ma már nincs a főiskola birtokában.”²⁵

Hatvani professzor két masinája viszont, régi szép idők emlékeként, még ma is megvan a kollégium fizikatörténeti gyűjteményében!²⁶

Hála József

21 A műről és annak folklorisztikai vonatkozásairól részletesen lásd: *Landgraf I.* i. m.

22 Arany János költeményei. I–II. Helikon [Budapest], 1999. I. 311–315., az idézet: 313.

23 Lásd például Varga Márton könyvének *A mennykő matéria* című fejezetét (Varga Márton: A Gyönyörű Természet Tudománya. I–II. Tichy Ny., Nagy Váradon, 1808. II. 118–194.).

24 Voinovich Géza: Arany János életrajza 1817–1849. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1929. 28, 34, 37, 38, 41.

25 Pap K. i. m. 466.

26 *Gaal Botond*: A természettudományok oktatása és művelése a kollégiumban. In *Barcza József* (szerk.): A Debreceni Református Kollégium története. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1988. 606.

Bak Zoltán, a szűrszabómester

A népművészeti örökség számos olyan tárgyat, díszítési technikát, formát foglal magában, amelyek a magyarság önazonosságának a népi kultúrában gyökerező alkotórészei. A *szűr*, főleg az úgynevezett *cifraszűr* zsúfolt, ám dekoratív minatvilága, színrendje, társadalmi státuszszerepe miatt a nemzeti szimbólumaink meghatározó elemévé emelkedett. A szűr szó jelentése kettős tartalommal bír. Elsősorban magát az anyagot, a szűrposztót jelentette, rackajuh szőréből készült durva vízhatlan anyag. Festetlen. Színét a természet szolgáltatta, a juhok szőrének a színe. Ez alapján lehetett barna, szürke, fekete és fehér. A szűrposztóról már a középkorból is találtak feljegyzést, amikor a szűr szó a szürke posztót is jelentette. A magyar nyelvben a kifejezés a viseleti darabot, a szűrposztóból készült kabátfélét is jelenti. E ruhaféléről a XVI. században tesznek említést először.¹

A szűr alapanyaga tehát gyapjú szűrposztó. A megszőtt gyapjúanyagot úgynevezett kalólmalmokban kallózással, más szóval ványolással készítették, majd keretre feszítették és úgy szárították, miáltal a posztó vízhatlanná, sűrűvé és keménnyé vált.²

A szűrt több darabból állítják össze, úgymint: *elej*, *oldal*, *gallér*, *álló gallér* vagy *nyak*, *ujja* és *alja*. A nagy négyszögletes gallér két alsó, lelógó sarkát egy-egy korong, a *csücskő* díszíti. Az oldalrészre több darabból (háromból) is állhat: *oldal* (a legalsó rész), *aszaj* (a középső, gyakran a szűr–cifraszűr leggazdagabban díszített része) és a *pálha* (ami a hónaljrése a ruhának).³

Ezt a ruhadarabot panyókára vették fel, a vállukra terítették, a kezüket nem dugták be az ujjába. Az ujját gyakran *befenekezték*, tulajdonosa tárolásra használta. Az elején található csattal rögzítették magukon.

A szűr fajtái az alábbiak. *Nyakas szűr* (négyszögletes gallérja fölé kis álló gallér került); *nyakatlan szűr*, más néven *magyaros szűr* (az eleje kihajtós, dupla); *szecces szűr* (az eleje nem ér össze, dupla és kihajtós); *köpönyegszűr* (dunántúli juhászok viselete); *kerekgallérú szűr* (felülthető hosszú ujjá van, néha bevarrták, de fenekes ujjúra nem készítik); *fenekes ujjú szűr* (pásztorok, gulyások és kondások hordták, már eleve befenekelt ujjal készítik a szűrszabók); *váltóba varrott szűr* (vásári eladásra készült szűrnek volt a neve); *csillagos szűr* (az elejére hímzett csillagokról kapta a nevét a matyóknál); *szürkabát* (kabátszerű, elől öszszegombolható); *bundára való szűr*.⁴

A szűröket a XIX. század elején kezdték díszíteni. Az első díszítmények színes posztócsíkok voltak, majd egyre gazdagabban, egyre nagyobb felületre rátét vagy hímzés került, amit a köznyelv cifraszűrként ismer.⁵

A cifraszűr jellegzetes magyar viselet, a magyarlakta területek ruhadarabja, ami első sorban a parasztság és a pásztorok körében volt kedvelt, melyet a felsőbb társadalmi osztályok illetlenül díszesnek és finomnak ítélték, ezért készítését és viselését 1870 körül betiltották.⁶

1 Gáborján Alice: Népviseletek. I. A szűr. Budapest, 1977. 3–4.

2 <http://www.neprajz.hu/cifraszur/html/alapanyag.html> (2016. 02. 26.)

3 Gáborján Alice: Szűr. In *Ortutay Gyula* (főszerk.): Magyar néprajzi lexikon. V. Budapest, 1982. [127–129.] 127.

4 Gáborján A. 1982. 127–129.

5 Gáborján A. 1977. 6.

6 Gáborján A. 1977. 7.

Győrffy István a cifraszűröket, díszítésük alapján négy csoportra osztotta: alföldi (kunsági, debrecen–hajdúsági, békési, bihari), erdélyi, felföldi (matyó, egri), dunántúli (somo gyi, veszprémi, bakonyi).⁷

A technológia szerint lehetett: hímzett, rátétes és vegyes.⁸

A Hajdú-Bihar megyei születésű, jelenleg Legyesbényén alkotó Bak Zoltán a *rátétes szűrök* készítésének a mestere.

Balmazújvároson egy gazdálkodó paraszti családban látta meg a napvilágot 1962-ben. Tanulmányait a debreceni Lilla téri általános iskolában kezdte, majd ugyanott a KLTE Gyakorló Gimnáziumban, később a nyíregyházi Tanítóképző Főiskola testnevelés–földrajz szakán folytatta. Aki ismeri, tudja, hogy sok minden érdekli. Kielégítve sokrétű tudásvágyát, a megszerzett tanári diploma mellé elvégezte a Faipari Technikumot, és mindezek mellett a kézművesség is az élete része volt.

A szűrrátéttel fiatal korában, 1974-ben ismerkedett meg az általános iskolai évei alatt, a debreceni Úttörőház kézműves szakkörében. A kíváncsiság és az alkotás öröme volt az, ami először megragadta és már gyerekként is marasztalta ennél a népi díszítőművészeti ágánál, kézműves tevékenységnél. Édesapja kárpitos volt, édesanyja varrónőként dolgozott, így a szerszámok nem voltak ismeretlenek, a kézművesség természetes volt számára.

Tehetsége már az általános iskolai évei alatt szembe tűnt tanítójának, Mészáros Gyulánénak, akit a mai napig az egyetlen mesterének vall. Ő volt az, aki a két szakköri év alatt megmutatta az alapokat, rávezette az alkotás örömére. Ezt követően teljesen autodidakta módon képezte magát. Belemerült a szűrkészítés múltjába. Szinte minden szakirodalmat elolvasott. Az Alföld múzeumait végigjárva kereste a mintáikat, a már kész szűrökről lenézte a fortélyokat, minden megjelenő, témába vágó újságcikket beszerzett és megőrizte. „Bibliája” a Győrffy István által írt, *A cifraszűr* című könyv, amely a mai napig segíti a munkáját.

A gimnáziumi évek alatt tovább készítette a rátétes szűröket. Folyamatosan, saját erejéből bővítette tudását. Az idő teltével egyre tökéletesedett technikai szakértelme, jártassága. A főiskolai évek alatt kapcsolatba került a nyíregyházi Díszítőművészeti Stúdióval és annak vezetőjével, dr. Puskásné Oláh Júliával, akinek a mai napig hálával és köszönettel adózik. Ő vette szárnyai alá, támogatva terveit, kiállt mellette mind emberileg, mind szakmailag. Ott végezte el a szakkörvezetői vizsgát, kiállításokon, bemutatókon vett részt, szakkört vezetett.

A kiállításokon, pályázatokon elért eredmények megerősítették abban, hogy érdemes tovább dolgoznia. Többet, jobbat, szebbet és leginkább mást akart csinálni. Megtörni az akkori trendet, formálni, újítani a háziipari szövetkezet által nagy tételben gyártott egyen- termékeket, csinálni valami olyat, ami az ő szemléletét és lelkületét tükrözi.

Csak rátétes szűröket készít. Ahogy ő fogalmazott: „*meddő kísérlet*” volt őt arra tanítani, hogy olyanokat készítsen és úgy dolgozzon, mint a jelenkor példaképe, Porkoláb Ferenc és a többi mester. Próbálták „*beléverni*”, de ez nem sikerült. Lázadó, mind a jelleme, mind a munkái. Szabad szellemmel, szabad vonalvezetéssel, letisztultan, de mégis lágyan, nagy felületeket légiesen kitöltve, a régít megújítva alkot, saját gondolatait, ízlésvilágát beletéve, a régít újjá formálva.

7 Gáborján A. 1977. 7.

8 Gáborján A. 1982. 127–129. A témához lásd még például: Bartha Júlia: Népviselet a nagykunságon. Debrecen, 2010.

Munkájában és stílusában nagy változást hozott az 1983-ban a debreceni Déri Múzeumban végzett gyűjtése, ahol megtalálta a fekete alapon fekete rátétes *bihari szűrt*. Mivel abban az időben nem volt még igény ilyen mértékben a szűrre mint viseletre, értelemszerűen terítőkön, párnákon, kisebb tárgyakon kezdett el kísérletezni.

Fekete alapon fekete rátétes szűrök
(Faragó Mária felvétele)

Tarisznya azonos színű alapon, azonos színű rátétes díszítmény-nyel (Faragó Mária felvétele)

A fekete alapon fekete rátétes szűr hozta meg számára az újítás lehetőségét dr. Puskásné Oláh Júlia szakmai támogatása mellett előtérbe kerültek az azonos színű alapon, azonos színű rátéttel való díszítmények. A szakmai sikereket meghozta számára a Mesterségek Ünnepeén történő első bemutatkozás (1986), a BNV-n való kéthetes részvétel (1988), a Gellért Szállóban tartott bemutató (1993), s aztán sorban a többi kisebb rendezvény is.

Hosszú folyamat volt és nem zökkenőmentes, amit az azonos színű alapanyaggal és rátét-díszítményekkel érzései, tudása alapján létrehozott. A szakmai rendezvényeken való megmutatkozások igazolták: mindkét oldalon (szakma és vásárló közönség) elfogadásra találtak a munkái. Mind a

mai napig büszkeséggel tölti el az, ha egy másik alkotónál láthatja az alaptextília színével azonos színű rátétes munkákat, melynek elindítása neki köszönhető.

Szűrjei készítésénél eleinte még elfogadott terveket, de manapság saját maga tervezi meg azokat. Meghallgatja a kívánságokat és azokat beleépítve álmódja meg a munkáit.⁹

Közben kialakult a rá jellemző, saját stílus, melynek jegei nagyban eltérnek a kortárs rátétes szűrkészítő-mestereiétől. Maradtak az alapmotívumok, de a szerkesztési mód más lett, mint a többi szűrkészítőnél.¹⁰ Kedvenc mintája nincs, folyamatos kísérletezésben dolgozik. A legtöbbet használt motívuma a szegfű, melyből többfélélt készít. A tulipánformát, tulipánmotívumot nem igazán szereti, de munkáiban ez is fellelhető.

A korán megmutató tehetsége és az addigi munkássága elismeréseként, 1986. augusztus 20-án vehette át *A Népművészet Ifjú Mestere* címet.

9 Az első szűrjére a 2014-ben történt beszélgetésünk alkalmával így emlékezett vissza: „Igen, amit nem én terveztem, de én csináltam. Technikailag szörnyű, és hadd ne mondjam, hogy milyen...”

10 „Más aggyal, más fejjel. Már a stílus miatt is. Kevesebb cakkot használtam. Sokkal több egyenest” – mondta e sorok írójának 2015-ben.

A szűr készítése az 1990-es évekig főfoglalkozása volt. Mellette tanított, szakkört vezetett, művelődési házat irányított. Majd az 1990-es években begyűrűző gazdasági válság a kézműveseket is elérte, kedvezőtlenül hatott a szűrkészítő mesterségére is. A megrendelt és az elkészített szűrjeinek száma csökkent. Megélhetését más munkákkal volt kénytelen pótolni. 2005-től ismét csak és kizárólag szűrkészítéssel foglalkozik, azzal, amit szeret, ami igazán boldoggá teszi. Ez időtől kezdve nevezhetjük őt szűrszabónak és nem csupán szűr-rátét-készítőnek. Belemerülve újra a szakirodalomba és a technika által ma már könnyebben hozzáférhető múzeumi anyagokba,¹¹ folytatta a megkezdett utat. Számtalan tájegység, motívum, színvilág teszi próbára minden alkalommal, mindig felfedez valami újat, ezekből kap újabb és újabb ihletet és ötletet elkészítendő munkáihoz.

Készítményei közt vannak kunsági, debreceni, hajdúsági, hortobágyi és bihari szűrök. Fontosnak tartja, hogy a megrendelő igényeit úgy igazítsa, hogy azok minden esetben találkozzanak a hagyományokra építő saját elképzeléseivel. Odafigyel a hordhatóságra, az anyagminőségre. Ezért a legalkalmasabb posztókészítőt kereste meg. A szűrposztónak vastagnak, tömörnek, sűrűnek kell lennie, e megfelelő minőségű alapanyagot Erdélyből, Kibédről szerzi be, Szilveszter László több generáció által örökölt és továbbvitt posztóüzeméből. Kérésére kétszer is ványolják az anyagot, így lesz megfelelő a szűr elkészítéséhez. A rátéthez a posztót

*Készülőben a rátétes szűr, Bak Zoltán munka közben
(Faragó Mária felvétele)*

a gépi szövés technika nem teszi alkalmassá (laza szálszerkezete, szövése miatt könnyen foszlik), ezért helyette a filc, préselt gyapjú, viszkóz alapanyagot használja.

Bak Zoltán a viseletkészítő (szűr) foglalkozási ágban 2017. június 15-én vehette át a *Népi Iparművész* elismerést. A hosszú évek alatt, amióta intenzíven foglalkozik a szűr készítésével, több mint száz darabot készített. Megszaporodott a szűr iránti kereslet, általában 1–1,5 évre való előrendelése van. Egy szűr átlagos elkészülési ideje 1,5–2 hónap.

A kiállítási bemutatókhoz a tulajdonosoknál lévő szűröket kapja meg rövid időre. Az országosan megrendezésre kerülő kiállításokon, páasztortalálkozókon minden évben részt vesz.¹² Számos helyen, népművészeti rendezvényen, fesztiválon mutatja meg tudását, bevezeti az érdeklődő közönséget a szűrszabóság munkafolyamataiba.

11 Digitalizált képek, múzeumi gyűjtemények, tárgyak.

12 Kihajtás, Gulyás Verseny, Szürke Marha Fesztivál, Lovas Napok, Patkós Csárda Betyártalálkozó, Behajtás – Hortobágy; Behajtás – Hajdúnánás; Cifraszűrös Találkozó – Hajdúböszörmény; „Kitesszük a szűrét” kiállítás – Berettyóújfalú; Betyártalálkozó – Jászberény.

Az elért szakmai elismerések, a kapott vélemények és tanácsok Bak Zoltánt megerősítik abban, hogy érdemes és kell folytatni ezt a munkát. Az országos pályázatokon elnyert számos díja visszaigazolása annak, hogy alkotásai milyen szakmai színvonalat képviselnek.

Negyvenöt éves kézműves múlttal rendelkezik. Tizenkét évesen ismerkedett meg a mesterséggel. Vele született képességeit, készségeit erősítve, folyamatos tanulás mellett képezte magát, sajátította el tudását. Munkái a kiemelkedő tudás bizonyítékai. Ha egy szóval kellene jellemezni, annyit mondhatunk rá: őstehetség.

Bak Zoltán szűrjeinek készítése egyedi, színvilága mértéktartó, a rátétes díszítmények tökéletes harmóniát képeznek a szűrposztó alapszínével. A szűr megmunkálása, kivitelezése a legapróbb részletekben is rendkívüli művességről és igényességről tanúskodik.

Bán Andrea

Népdalgyűjtés göröngyös utakon

Papp János élete és munkássága

Debrecenben élő és tevékenykedő népzeneesként, kutatóként és pedagógusként is érdeklődésem fókuszába került a Hajdúság vokális népzeneje. A témában való elmélyülés érdekében többirányú kutatásba kezdtem. A publikált hajdúsági dallamok összegzése és elemzése után az olyan népzenei gyűjtések áttekintését tűztem ki célul, amelyek különböző intézmények archívumaiban lelhetők fel. A gyűjtések összegzéséből kirajzolódik, hogy a Hajdúság területén népzenei tárgyú vizsgálatokat végző kutatók sorából Papp János emelkedik ki, a legrészletesebb feltáró munka az ő nevéhez köthető. Papp János gyűjtései mind mennyiségi, mind területi szempontból egyedülállóak, a hagyatékában található gyűjtemény alkalmas arra, hogy reprezentatív módon bemutassa a hajdúsági népdalkészletet. A precíz szakmai munka részleteiről és magáról a gyűjtőről a szakirodalomban igen nehéz információt találni. Fontosnak tartom, hogy egy ilyen nagy ívű kutatómunka hátterét is megismerhessük, ezért tanulmányomban Papp János életútját és munkásságát mutatom be.

CSALÁDI HÁTTÉR

Papp János (teljes neve: Papp János István) 1928. július 23-án látta meg a napvilágot Nyír-ábrányban, hatgyermekes földműves családban.¹ Édesanyja Tanka Anna, édesapja id. Papp János, aki néhány évig Kanadában dolgozott. Id. Papp János az ott összegyűjtött pénzből, Magyarországra hazatérve, 23 hold földet vásárolt, ezt követően a család ezen a területen gazdálkodott. A hat gyermekből kettő érte meg a felnőttkort: János és az egyik nővére.

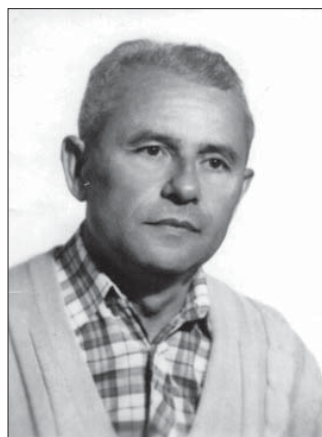
¹ Papp János életrajzát és tudományos tevékenységének adatait önéletrajzaiból, publikációs jegyzékeiből tudtam rekonstruálni (Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára 304/2018.). További információkat Papp János családtagjaitól: lányától, Papp Edittől és özv. Papp Jánosné Sáfrány Évától kaptam. Segítségüket ezúton is köszönöm.

Az elemi osztályokat szülőfalujában végezte, majd középiskolai, és megszakadt egyetemi tanulmányai Debrecenhez kötődtek. Az érettségi letétele után, 1948-ban rövid időre ismét Nyírábrányba költözött, otthon segített a családi birtok mezőgazdasági üzemvitelében. 1950-ben vonult be a katonasághoz, mintegy másfél évig szolgált Móron. Leszerelése után, 1951 ősztől Debrecenben kezdett dolgozni, majd 1954-ben itt kötötte meg az első házasságát, s végleg itt telepedett le.

Papp János a munkája mellett, intézményi keretek között folyamatosan képezte magát, valamint népzenei gyűjtő- és rendszerező munkába kezdett, amelyet szintén nagy szorgalommal és kitartóan végzett. Ezen tevékenységeit lentebb részletesen is kifejtem. A munkában a lendületét betegségei törtek meg. Két házasságából négy gyermeke született. 1989-ben nyugdíjazták főiskolai állásából, majd haláláig, 2002. február 14-ig visszavonultan élt.

TANULMÁNYOK

Amint korábban említettem, Papp János alapfokú tanulmányait – pontosabban 5 elemi osztályt – szülőfalujában, Nyírábrányban végezte. A következő négy évben a Debreceni Piarista Gimnázium növendéke volt, középiskolai tanulmányait pedig a Református Kollégium Tanítóképző Intézet Líceumi Tagozatán folytatta, ahol 1948-ban érettségizett. Rövid ideig az Agrártudományi Egyetem hallgatója volt, de ez irányú tanulmányai megszakadtak. A katonai szolgálat teljesítése után, 1951-ben állt munkába Debrecenben, és ezzel párhuzamosan beiratkozott az egri Pedagógiai Főiskola debreceni ének szakos tanfolyamára, ahol 1952-ben általános iskolai tanítói oklevelet, majd ugyanitt két évvel később okleveles ének szakos általános iskolai tanár képesítést szerzett. Ének-zene szakirányú tanulmányait 1961-ben egészítette ki, amikor a budapesti Felsőfokú Tanítóképző Intézetben teljesített kurzus végén megszerezte a gyakorlóiskolai-tanítói bizonyítványt.

Papp János
(A szerző tulajdona)

A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára Kodály Zoltán ajánlására nyert felvételt, illetve az ő közbenjárására lehetett – abban az időben egyedülálló módon – egyszakos hallgató. 1964-ben végzett etnográfus szakon, majd 1965-ben szerzett egyetemi doktori fokozatot, disszertációjának címe: *Egy individuum és dallamanyagának struktúrája*. A doktori értekezést dr. Gunda Béla és dr. Vargyas Lajos minősítette, illetve lektorálta.² Idegen nyelvi ismereteket német és orosz nyelvből jelölt meg, nyelvvizsgát azonban nem szerzett.³ A nyelvvizsgák hiánya, valamint – elsősorban – egészségügyi természetű gondjai akadályozták meg további terveinek megvalósításában. Kandidátusi fokozatot kívánt szerezni, a kutatási témája Nyírábrány népzenei monográfiájának összeállítása volt. Az anyaggyűjtést elvégezte, a kézirat azonban – a jelenleg rendelkezésre álló információk szerint – nem készült el.

² Papp János: *Egy individuum és dallamanyagának struktúrája*. Doktori értekezés. Debrecen, 1965.

³ Papp János 1968 és 1971 között elvégezte a Marxizmus-Leninizmus Esti Egyetemet is.

PEDAGÓGIAI TEVÉKENYSÉG

Papp János pedagógusi pályáját képesítés nélküli tanárként kezdte meg 1951-ben. Az 1950-es években számos iskolában és iskolatípusban tanított Debrecenben, így gazdag tapasztalatra tett szert az ének-zene oktatásának különböző szintjein.⁴ A munkahelyein gyermek-kórusokat vezetett, melyekkel komoly sikereket ért el. 1954-től 1957-ig kórusával több olyan sikeres koncertet adott, mely előadásokon Kodály Zoltán is jelen volt. A Papp János által vezetett gyermekkórus az 1950-es évek közepén országos és regionális versenyeken elért helyezésekkel, illetve rádiófelvételekkel szerzett hírnevet magának.

A tanítóképzés Magyarországon 1959-ben emelkedett a felsőoktatás szintjére, ekkor alakult meg a Debreceni Tanítóképző Intézet, s ezzel együtt a gyakorlati képzések helyszínéül szolgáló Gyakorló Iskola is. Papp János az intézet megalakulásakor kapott tanári kinevezést annak Gyakorló Iskolájába. 1963-tól rendszeresen tartott előadásokat és bemutató órákat a Nyári Egyetemen, a Tanítók Akadémiáján, valamint óraadó tanár volt a Kossuth Lajos Tudományegyetemen, ahol néprajz szakosoknak tartott népzene kurzusokat.

1969-ben került a felsőoktatásba: a Debreceni Tanítóképző Intézet oktatója lett, ahol tantárgypedagógiai és gyakorlóiskolai feladatokat látott el. Társadalmi munkában a hátrányos helyzetű vidéki diákokat korrepetálta, majd megalapította a Kollégiumi Kórust. A közös munka hatékonyságát jelzi, hogy ez az együttes néhány év múlva önálló koncerteket is adott. A kórus 1976-ig működött. Papp János 1976. szeptember elsejével docensi kinevezést kapott a Debreceni Tanítóképző Intézet jogutód intézményében, a Debreceni Tanítóképző Főiskolán. Tanítványait megpróbálta bevonní a népzenei gyűjtőtevékenységbe is, kiemelkedő tehetségű növendékeit pedig patronálta, népdalversenyre készítette fel.⁵

NÉPZENEI GYŰJTŐ- ÉS RENDSZEREZŐ MUNKA

Papp János népzenei gyűjtőmunkája kezdeteiről így vallott egy interjúban:

„Nyírábrányban születtem, s szülőfalum adta a gyűjtésre az igazi, lényeges inspirációt. Különleges falu, még én is emlékszem az élénk fonóéletre, a közös munkákra, amelyek gazdag népzenei anyagot is tartalmaztak. Sok emocionális indítást kaptam itt. Gimnáziumban a 101 magyar népdal volt az énekeskönyvünk. Ez is az otthoni inspirációkat segítette. S tudtam, már ekkor is tudtam, hogy ezen a területen soha nem folyt népzene kutatás. [...] 1956-ban kezdődtek a tényleges lejegyzéseim Nyírábrányban. S mindvégig ez a falu maradt gyűjtésem központja, a megyét és Szabolcs-Szatmárt is elsősorban azért kezdtem járni, hogy kapcsolatot keressek a nyírábrányi dallamok és a környék dallamkincse között. Először hangzás után kottáztam le a dalokat, 1958-ban Kiss Lajossal készítettem itt az első magnetofonfelvételeket. Azóta magnetofonnal dolgozom.”⁶

Papp János módszeres és tervszerű gyűjtési tevékenysége tehát 1956-ban vette kezdetét. Hangfelvételekre alkalmas eszköztárral és módszertani háttérrel 1958-tól rendelkezett. Tanulmányainak folytatásához, tudományos fokozatszerzéséhez hasonlóan a rendszeres gyűjtési munkálatait is a betegségei akasztották meg. Papp János hagyatékának jelentős

4 Munkahelyei ebben az időszakban az alábbiak voltak: 1951–1953: Poroszlai úti Általános Iskola; 1953–1956: Csapókerti Általános Iskola; 1954–1955: Fazekas Mihály Gimnázium; 1956–1959: Szabadságtelpei Fiúiskola, valamint a debreceni énektanárok munkaközösség-vezetője; 1957–1959: Tóth Árpád Gimnázium.

5 Egyikük, Juhász Erika az 1982-ben megrendezett Országos Népdalversenyen 1. díjat érdemelt ki. Papp János 1986-tól a Karikás népzenei együttes munkáját is segítette szakmai tanácsadással.

6 *Bényei József*: A megbecsülés küszöbén. Hajdú-Bihari Napló 1971. IX. 11. 5.

része halála után a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetébe került.⁷ Az archívumi állományból kiolvasható adatok alátámasztják az íménti idézetben szereplő leírást. A jegyzőkönyvekben a legkorábbi megjelölt időpontok 1957-ből származnak „*Csak lejegyezve!*” megjegyzéssel, az első hangzóanyagra utaló bejegyzés pedig a Kiss Lajossal történt közös gyűjtés időpontja: 1958. Ezek a korai adatok mind Nyírábrányhoz köthetők. A Zenetudományi Intézet archívumának anyaga szerint szintén jártak együtt Fülöpön, valamint Karcag-Berekfürdőn.⁸

1978-ig – a rendelkezésre álló adatok szerint – 10 vármegye 130 településén végzett népzenei gyűjtést.⁹ A rögzített dallamok túlnyomó többsége vokális és magyar nemzetiségű adatközlőktől származik. A néhány instrumentális dallam közt citera-, harsona-, nádsíp-felvételeket találunk. Papp János a nemzetiségek közül cigány és német¹⁰ adatközlők dal-lamait rögzítette.

A mellékelt alábbi táblázatból az is jól kirajzolódik, hogy bár gyűjtési területének közép-pontja a Nyírség, azon belül pedig elsősorban Nyírábrány, a települések számát tekintve viszont a történelmi Bihar vármegye területe emelkedik ki. Ez nem jelenti azt, hogy a rögzített dallamok száma is itt lenne a legmagasabb, hiszen Papp János a Nyírség településein mélyreható, repertoárfeltáró vizsgálatokat végzett.

Vármegye	A települések száma
Abaúj-Torna	8
Bereg	1
Bihar	58
Borsod	1
Gömör	1
Hajdú	24
Szabolcs	25
Szatmár	8
Szolnok (Érvényességi terület: Kolozs) ¹¹	1
Zemplén	3
Összesen: 10	130

Papp János népzenei gyűjtései 1978-ig

7 Az intézmény jogutódja: Bölcsészettudományi Kutatóközpont Zenetudományi Intézet. Papp János gyűjtései: Hangfelvétel, kézirat; PAPP_MG_000001–000136; PaJa_JK_001–108.

8 <https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/4903/> és <https://zti.hungaricana.hu/hu/audio/4904/>; Hozzáférés: 2021.április 25.

9 Egy korábban a tárgykörben megjelent tanulmányban az összesített szám ennél nagyobb, 135. Az idézett tanulmány megjelenése óta a kutatás előrehaladottabb fázisban van, és újabb településeket, gyűjtési helyszíneket sikerült beazonosítani. Az összesített szám azért lett mégis kevesebb, mert a településrészeket jelen tanulmányban a fő közigazgatási területtel egy egységként kezeltem, míg a korábbi publikációban külön egységként szerepeltek. Vö. *Tóth Lilla*: Népzenei gyűjtések a Hajdúság területén. In *Bihari Erika–Molnár Dániel–Szikaszki-Németh Ketrin* (szerk.): Tavaszi szél – Spring Wind 2019 Tanulmánykötet III. 2020. [631–644.] 637.; http://dosz.hu/_doc/dokumentumfile/2019/11/Tavaszi_Szel_-_Spring_Wind_2019_Tanulmanykotet_-_III._kotet.pdf; Hozzáférés: 2021. április 25.

10 Papp János nem jelölte az adatközlők nemzetiségét, de a balmazújvárosi adatok között szerepel olyan dallam, amelyik saját terepkutatásom adatai szerint az ún. németfalusi lakodalom repertoárjába tartozik.

11 A volt Szolnok vármegye területén végzett gyűjtések adatközlői Kalotaszegről költöztek el. Így bár a gyűjtés helyszíne Karcag-Berekfürdőhöz kapcsolódik, a rögzített adatok néprajzi szempontból a volt Kolozs megyéhez tartoznak.

Papp János gyűjtőtevékenysége eredményességéhez minden valószínűség szerint az értekek feltárására irányuló különleges affinitása mellett hozzájárulhatott kiemelkedő kapcsolatteremtő és empátikus érzeke is, melyet a személyéről készített interjúim több alanya is kihangsúlyozott. A térségben tevékenykedő népzene gyűjtő kortársai etnomuzikológiai kollekciója mellett ezért Papp János gyűjteménye nemcsak annak impozáns mennyiségével tűnik ki, hanem szakmai tartalmát tekintve is unikális. Egyértelműen kiolvasható, hogy feltáró munkájával mindig a lokális sajátosságok kiemelésére, az adott mikrorégió, település vagy hagyományörző egyéniség dallamkészlete jellegzetességeinek felmutatására törekedett.

A Zenetudományi Intézetben őrzött Papp-hagyaték tartalma: 119 db jegyzőkönyv és 140 db magnetofonszalag. Az anyag nem teljes, amire a jegyzőkönyvek és a magnetofonszalagok sorszámozása alapján tudunk következtetni. A jegyzőkönyvek, avagy gyűjtési naplók nem helyszíni feljegyzéseket tartalmaznak, hanem a magnetofon-felvételekről történt utólagos lejegyzéseket és elemzéseket településenként rendezve. A kis méretű kötetek fedőlapján a település vagy települések neve olvasható, valamint azok vármegyei besorolása. A fedőlap belső oldalán az adatközlők sorszámozott névsora és születési éve és/vagy életkora szerepel. A dallamok lejegyzésénél már csak ez a sorszám utal az adatközlőre. A lejegyzések változó részletességgel készültek: némelyik dallam a díszítésekkel, tempójelzéssel, tonus finalis¹² jelzéssel és variánsokkal együtt szerepel, más esetben csak a dallamváz található meg, sok helyen pedig csak a szövegkezdet jelzi a dallamot. A dallamok lejegyzésén kívül a jegyzőkönyvekben sok esetben népdalelemzési, illetve rendszerezési jelzések, a népdalok további versszakainak szövegei, valamint egyéb megjegyzések is helyet kaptak. Kiemelkedő a doktori disszertációjához kapcsolódó gyűjtés dalkészletének terjedelme Karcag-Berekfürdőről, amelyen a mákófalvi (Kalotaszeg, v. Kolozs vm.) születésű Kocsis Gázi Gáspártól és családjától rögzített felvételek szerepelnek (összesen mintegy 1000 dallammal). A leggazdagabb korpuszt Papp János szülőfalujának, Nyírábránynak a népdalrepertoárja képviseli, amely 10 jegyzőkönyvet tölt meg. Papp János ugyanakkor más nyírségi falvakból is jelentős, több jegyzőkönyvfüzetet megtöltő dallamanyagot rögzített (ilyen például Ajak, Bököny, Nyíradony).

A magnetofonszalagok szintén precíz rendben kerültek besorolásra, és a felvételek minősége is ritkán kifogásolható. A gyűjtési adatokat Papp János minden magnetofonszalag elején a következő sorrendben rögzítette: „*Népzenei gyűjtés*, [a gyűjtés helye, a gyűjtés ideje]. *Gyűjtő és felvevő: Papp János* [1965 után dr. Papp János]. [Kazetta sorszáma], A [vagy B] *oldal*.” Amennyiben a szalagon több gyűjtési helyszínről vagy gyűjtési időpontból származó felvételek is találhatóak, az új gyűjtési egységek előtt a gyűjtő az első három adatot mindig újra rögzítette (saját hangján). Egy-egy dallam után rendszerint elhangzik az adatközlő neve, asszonyok esetében a leánykori név is, az előadó életkora és a gyűjtés helyszíne, melyeket az adatközlő mond el, majd hangsíp segítségével képzett egyvonalas A hang hallható. Ez megfelel az adott korszak gyűjtési gyakorlatának.¹³ Az adatközlők adatainak bemondatása megkönnyíti a későbbi lejegyző munkát, a hangsíp pedig támpont a tényleges hangmagasság megállapításához. A magnetofonszalagok sérülése, vagy hibás technikai beállítás (például nem megfelelő lejátszási sebesség) esetén ez a hangzóadat adja a viszonyítási alapot az eredeti hangzás, az eredeti hangmagasság helyreállításához. Egyes

12 Tényleges záróhang jelölése.

13 A felvételek 1950–70-es években készültek. Vö: *Vargyas Lajos: Hogyan gyűjtsünk népzene?* Budapest, 1952; *Sárosi Bálint: Zenei anyanyelvünk.* Budapest, 1973. 50–54.

dallamoknál rövid beszélgetések is hallhatók az adott dallal kapcsolatban, például a daltnulás körülményeire, szokásleírásra vagy játékcselekményre vonatkozó tárgykörben.

A jegyzőkönyvek, a magnetofonszalagok és a gyűjtési terület lefedettsége alapján is megállapítható, hogy Papp János precíz, módszeres munkát folytatott. A gyűjtés feldolgozásának feladatait, részfeladatait (például lejegyzés) nem zárta le, de a rögzített, dokumentált anyag így is átfogó képet nyújt a Felső-Tisza-vidék vokális népzenejéről. A hagyaték mindezek következtében kiválóan alkalmas a kutatásra, akár a gyűjtés teljes földrajzi kiterjedése, akár egy részterület – saját kutatásom esetében a Hajdúság – áll a vizsgálat fókuszában.

Papp János hajdúsági kutatásai 1961 és 1976 között zajlottak. A területi lefedettséget tekintve a gyűjtésekben 24 helyszínről találunk adatot. Ezek egy része olyan, a korábbi századokban önálló település, amely már az 1913-as helységnévtár¹⁴ besorolása szerint is nagyobb városokhoz tartozott, Papp János mégis külön helységgként kezeli azokat. A jegyzőkönyvekben ugyanakkor gyakran találunk utalást arra, hogy egy település több részén, tanyáján is zajlottak a gyűjtések, és ezek – helyesen – egy egység alegységeiként jelennek meg a dokumentumokban. Ebből a szempontból kiemelkedik Debrecen, ahol nyolc különböző külterületi részről találhatók adatok. A Papp János-hagyaték összességében 33 különböző hajdúsági településről, külterületről, tanyáról 771 rögzített felvételt és lejegyzést tartalmaz. A kutatás során felszínre került népdalanyag igen jelentős, hiszen Papp János hagyatékának hajdúsági dallamkészletét vizsgálva több mint 400 dallamtípust különítettem el.

TUDOMÁNYOS TEVÉKENYSÉG, PUBLIKÁCIÓK

Papp János esetében a népzenei gyűjtőtevékenység elsősorban belső készítés eredménye volt. Szakmai támogatást leginkább a Magyar Tudományos Akadémia Népzenekutató Csoportjától kapott, amelynek külső munkatársa is lett. Munkáját emellett a Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Intézete, valamint munkahelye, a Debreceni Tanítóképző Főiskola is támogatta. Mindhárom intézmény irányából elsősorban erkölcsi, szakmai támogatásban részesült. Papp János tagja volt a Magyar Néprajzi Társaságnak is.

1961-ben a Megyei Tanácstól megbízást kapott egy megyei népzenei gyűjtemény összeállítására és kiadására. A kézirat *Lóra, csikós, lóra* címmel elkészült, 111 dallamot tartalmazott Hajdú-Bihar megye különböző etnikai csoportjaitól, és a szerző a dallamlejegyzések elé bevezető tanulmányt is írt. A kéziratot dr. Kiss Lajos lektorálta, aki a szakvéleményét is elkészítette, és a Hajdú-Bihar megyei Tanács Művelődésügyi Osztályának 1964-ben kelt hivatalos igazolása szerint az anyag nyomdakész állapotban volt. A gyűjtemény ismeretlen okoknál fogva mégsem került kiadásra. A kéziratról további bejegyzéseket, utalásokat is találtam. A korábban idézett interjúban foglaltak szerint: „A gyűjtemény a mai napig nem jelent meg. Ugyanis a kézirat kottákkal együtt elveszett.”¹⁵ Az ügyről egy későbbi (1982) publikációs jegyzékben olvasható az utolsó általam ismert adat: „Kézirat gyanánt a Hajdú-B. Megyei Tanács kezelésében.”¹⁶ Több mint fél évszázaddal ezelőtt tehát elkészült egy hiánypótló munka, amely összefoglalást adott volna Hajdú-Bihar megye népzenei hagyományá-

14 Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal: A Magyar Szent Korona országainak helységnévtára. Budapest, 1913.

15 Bényei József: A megbecsülés küszöbén. Hajdú-Bihari Napló 1971. IX. 11. 5. Papp János 1977-ben megfogalmazott önképzési tervében újabb érdekes fordulatra utal: „Rég húzódik, s jelenleg bírósági per alatt van egy megyei népzenei kiadványnak az ügye.” A szóban forgó jogvita részleteire azonban nem tér ki. A peres ügyre vonatkozóan próbáltam adatokat gyűjteni, de a kutatás ideje alatt nem volt hozzáférhető az eljárás dokumentációja.

16 TTRE Levéltár 304/2018.

ról. A kötet viszont ismeretlen okokból a mai napig nem került nyilvánosságra, a kutatás ideje alatt nem volt elérhető.

Papp János tudományos munkásságának következő nagy állomása a doktori értekezése volt. A disszertáció témája népzenei egyéniségmonográfia, amely vizsgálatípusból a mai napig sem sokat tudunk felsorolni, az 1960-as években pedig a maga nemében szinte egyedülálló munka volt, amely méltó folytatása Ortutay Gyula és Dégh Linda egyéniségkutató módszerének.¹⁷ A disszertáció a már említett Kocsis Gazsi Gáspár dallamrepertoárját és annak összefüggéseit tárja fel, a címe: *Egy individuum és dallamanyagának struktúrája*. A mákófalvi születésű hagyományörző énekes monográfiája a Kossuth Lajos Tudományegyetem (jelenleg Debreceni Egyetem) Néprajzi Intézetének Archívumába került,¹⁸ a disszertáció egy fejezete 1978-ban megjelent.¹⁹

A *Magyar Népzene Tára* sorozat több kötetében is található Papp János gyűjtéseiből származó tétel. Ezeket a dallamokat az MTA kutatócsoportjának felhívására, az aktuális szempontoknak megfelelően küldte meg a szerkesztőknek, így a készülő kötetekhez siratókat, illetve a kijelölt népdaltípusokhoz tartozó dallamokat juttatott el.

A már többször említett, 1971-ben megjelent interjú²⁰ követően, 1972-ben Papp János népzenei sorozatot publikált a *Hajdú-Bihari Napló* hasábjain *Népzenei Mozaikok* címmel.²¹ A sorozatban januártól márciusig öt részletben Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megye népi játékaiból adott közre válogatást.

Ujváry Zoltán tanulmányával, Holló László csendéleteivel és Papp János által gyűjtött népdalokkal jelent meg egy kötet az 1972-es debreceni Virágkarnevál alkalmából, *Ej-haj, gyöngyvirág... címmel*.²² Papp János gyűjtéséből emellett több népszerűsítő kiadványban is megjelent egy-egy dallam. Ezeket a gyűjtő gondosan számontartotta és a rájuk vonatkozó adatokat a publikációs jegyzékeiben rendre megjelenítette.

1973-ban, *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* különnyomataként jelentős tanulmány jelent meg *A férfisiratokról* címmel.²³ Papp János Mákófalváról, valamint Nyírábrányból és környékéről sorakoztatta fel azokat az adatokat, amelyek bizonyítják, hogy a sirató jellemző előadóját illetően a szakmai közvélekedés nem teljesen fedi a valóságot. A tanulmány példák sorával igazolta, hogy a legközelebbi nőrokon helyett a közeli férfirokon által gyakorolt siratás sem volt ismeretlen a néphagyományban.

A nyomtatásban megjelenő munkái mellett rendszeresen tartott előadásokat pedagógiai és népzenei témában is. Négy tárgykörben a Kossuth Rádió számára készített műsorokat. Ezek az előadások felkérésre készültek: az első egy átfogó népzenei bemutató volt a hajdú-bihari régióról, három pedig egy-egy nótafa repertoárját dolgozta fel.²⁴

17 Vö.: *Ortutay Gyula*: Fedics Mihály mesél. Budapest, 1940; *Dégh Linda*: Az egyéniség perspektívái. Ethnographia 71. 1960. 28–42.

18 *Papp János*: Egy individuum és dallamanyagának struktúrája. Doktori értekezés. Debrecen, 1965. A Debreceni Egyetem Néprajzi Intézetének Archívuma (DENIA) 862.

19 *Papp János*: A család és a környezet szerepe egy individuum dalkészletének gyarapodásában. Tanítóképző Főiskolák Tudományos Közleményei XIII. Debrecen, 1978. 181–210.

20 *Bényei József*: A megbecsülés küszöbén. Hajdú-Bihari Napló 1971. IX.11. 5.

21 *Papp János*: Népzenei Mozaikok I-V. Hajdú-Bihari Napló 1972. I. 01.–III. 26.

22 *Holló László–Papp János–Ujváry Zoltán*: *Ej-haj, gyöngyvirág...* Debrecen, 1972.

23 *Papp János*: A férfisiratokról. Különnyomat. In *A debreceni Déri Múzeum Évkönyve* 1971. Debrecen, 1973. 333–361.

24 Papp János előadásai a Kossuth Rádió műsorán: 1972. május 8. Bölcsőtől a koporsóig. Hajdú-Bihar megye népdalaiból; 1975. november 10. Nyírségi nótafa. öv. Sörlei Györgyné Debreceni Erzsébet; 1977. június 08. Egy nyírségi nótafa. Barnucz Mihályné Kecznán Irén; 1977. június 30. Egy bihari nótafa. Kerti Józsefné Balla Erzsébet.

Utolsó önálló publikációja 2001-ben jelent meg *Népdalgyűjtéseim Hajdúböszörményben és a megyében* címmel, amely a város művelődési központjában, a Népzenebarátok Klub havonta tartott rendezvényeinek keretében, ugyanabban az évben, március 28-án elhangzott előadásának írásos változata.²⁵

Papp János saját népzenei terepmunkája eredményeinek feldolgozása mellett mások gyűjtéseinek lejegyzésével és rendszerezésével is foglalkozott. Ujváry Zoltánnal több ízben dolgoztak együtt, Szabó László szerint „Papp János zenetanár [Ujváry Zoltán – T. L.] több munkájának dallam lejegyzője, társszerzője.”²⁶ Papp János a legnagyobb és legjelentősebb munkát a népzenei lejegyzések területén dr. Ujváry Zoltán gömöri népdalgyűjtésével kapcsolatban végezte, amelynek legteljesebb változata *Szállj el, fecskemadár* címmel jelent meg 1980-ban.²⁷

Papp János munkássága igen jelentős, mégsem mondhatjuk befejezettnek. A legfontosabb nyomdakész munkái nem kerültek nyilvánosságra, tevékenységének fő célja, Nyírábrány falumonográfiája pedig végül nem készült el.²⁸ Papp János hagyatékának feltárásával és elemző bemutatásával céлом, hogy az őt illető megbecsüléssel tekintsünk az életművére.

Tóth Lilla

KÖZÉRDEKŰ INDÍTVÁNY

Régi utcaneveink felidézése – A Boldogasszony és a Szent Jobb. Serdülő ifjúságom kedves emlékeit a napokban felidézve a budapesti Nagyrét utca környékén jártam. 1951-től 21 évig laktunk itt. Kerestem, mi maradt, mi változott. A Mátyás király utca ma Ady barátjának, Dutka Ákosnak a nevét viseli. A Dimitrov úti iskolám ma a Máriaremetei úton van és emelettel büszkélkedik. A református templomnak, ahol konfirmáltam, már tornya is emelkedik. A Szent István útból Ördögárok utca lett, és mellette a Zsíroshegyi út – ez volt 1964-ig a Boldogasszony út. A 2021-ben megrendezésre kerülő Eucharisztikus Világkongresszus alkalmából nemes gesztust gyakorolhatna a főváros, ha visszaállítaná az út régi nevét. Budapesten egyetlen közterület sem őrzi a Magyarok Nagyasszonyának emlékét. Egyúttal vissza lehetne adni a Szent Jobb utca nevét is, ebből sincs másik, a jellegtelen Bükkfa utca helyett. Reformátusként sem értem, hogy a rendszerváltás után miért nem kapták vissza eredeti nevüket ezek az utcák, pedig történelmi emlékezetünket becsülnénk és tisztelnénk meg velük. (*Karacs Zsigmond*)

25 Papp János: *Népdalgyűjtéseim Hajdúböszörményben és a megyében*. Böszörményi Szemle II. 1–2. szám. Hajdúböszörmény, 2001. 92–98.

26 Szabó László: Tanítás és kutatás. Pályarajz Ujváry Zoltánról. Szolnok, 1992. 61.

27 Ujváry Zoltán: *Szállj el, fecskemadár*. Gömöri magyar népballadák és népdalok. Budapest, 1980.

28 Papp János személyi anyagában további bejegyzések találhatóak olyan készülő publikációkról, amelyek nagymértékben gazdagították volna ismereteinket. Az egyik ilyen bejegyzés szerint egy tanulmány el is készülhetett *Hortobágyi pásztordalok típusai* címmel, valamint egy Hajú-Bihar megyei népzenei kiadványsorozat megjelenését is tervezték, amelynek főszerkesztője Papp János lett volna. Lásd TTRE Levéltár 304/2018.

Paganini József emléke Szabadkán

Paganini József/Giuseppe Paganini Genovában született 1804-ben, Itáliában nevelkedett, ahol az ország egyesítéséért és szabadságáért küzdők szellemiségét szívta magába. Magyarországra került, tanárként dolgozott Pécsen. Amikor 1848. március 15-én kitört a pesti forradalom, részt vett a magyar nemzetország tüzérségének megszervezésében. A következő év tavaszán, amikor a Habsburg-párti szerb csapatok Szabadka ellen indultak, hogy a város bevételét követően egyesüljenek a Szeged környékén állomásozó más szerb csapatokkal, és egymás után dúlták fel a Tisza-parton fekvő bácskai magyar mezővárosokat, Paganini katonáival a szabadkaiak segítségére sietett. A szabadkaiak – többségében bunyevác helyi lakosok – értesülve a szerb csapatok pusztításairól, nem akarván átadni városukat a szerbeknek, a magyar szabadságharc oldalára álltak. Paganini tüzérszázados vezetésével 1849. március 5-én a szabadkaiak Kaponyánál cselet is alkalmazva – menekülést színleltek, majd ellencsapással körbezárták a szerb csapatokat – győzelmet arattak. A megmaradt szerbek Zomborig menekültek vissza. Sajnos Paganini tüzérszázados a csatatéren meghalt, testét a szabadkai Zentai úti temetőben helyezték örök nyugalomra.¹

*Paganini József síremléke
(Zeitler Ádám felvétele)*

Síremlékét 1866. november 1-jén állították fel ebben a temetőben, és később kialakult a hős katona kultusza is Szabadkán. 1994-ben a Magyar Cserkészszövetség Észak-Bácskai Körzete kezdeményezésére rendbe hozták a sírját, koszorút helyeztek el rajta. Azóta minden évben március 14-én a város minden jelentősebb magyar szervezete részt vesz a koszorúzást is magában foglaló ünnepségen. 2007-ben a Szabadkai Magyar Főkonzulátus is megtisztelte a megemlékezést. A fő szervező Mihályi Katalin, a szabadkai Lányi Ernő Iparos Művelődési Egyesület elnöke minden ünnepségen hangsúlyozza: „Az 1848–49-es hősök gondolkodás nélkül életüket adták a szabadságért. Tulajdonképpen példát mutattak, és ha nem ápoljuk az emlékeiket, akkor a saját identitásunkat tagadjuk meg. Ezért fontos, hogy legalább az emlékeink éltsék őket.”

2017. március 14-én a szabadkai Lányi Ernő Iparos Művelődési Egyesület meghívására a Csongrád Megyei Honismereti Egyesület képviselőjében prof. dr. Blazovich László elnök, Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna titkár és Zeitler Ádám, a Honismereti Szövetség Ifjúsági Albizottságának tagja ellátogattak

¹ hu.wikipedia.org/wiki/Giuseppe_Paganini

Szabadkára, hogy együttműködési szerződést írjanak alá a két szervezet között, és részt vegyenek a szabadkaiak március 15-i ünnepségén. Az együttműködés aláírása és a szabadkai múzeum kiállításainak megtekintése után találkoztak és beszélgettek a Magyar Nemzeti Tanács Végrehajtó Bizottságának tagjával, Petkovics Mártával is, aki szintén részt vett a megemlékezésen.

Ünnepi beszédében Baráth Gábor történelemtanár szólt Paganini Józsefről, aki olasz származása ellenére a forradalom alatt a magyarok oldalán harcolt tüzérszázadosként. A délvidéki hadműveletekben a kaponyai csata kimenetelétől függött Szabadka sorsa. Az egyik oldalon a Gaál ezredes által vezetett magyar honvédek, másik oldalon a szerb csapatok álltak. Gaál ezredes vezetésével a magyar csapatok győzelmet arattak, és így Szabadkát a szerb csapatok nem tudták elfoglalni. E győzelemnek a részese volt Paganini József, aki a csata során halálos sebet kapott. *„A mai nap a történelmünk fontos eseményére való emlékezésről szól. Azokról a hősookról, köztük Paganini Józsefről, akik életüket adták Magyarországnak és a magyar nemzet szabadságáért. A történelmi tanulságból tanulnunk kell. A 169 évvel ezelőtti események erőt és példát kell, hogy adjanak a nemzetnek a XXI. századi csaták megvívásához. Akkor tudunk erősek lenni, ha egységes a magyar nemzet. Emiatt kötelességünk megemlékezni Paganini Józsefről és minden névtelen hősről, aki életét adta városunkért, Szabadkáért, a szabadságért és a hazáért”*² – összegezte mondanivalóját az emlékező.

A Zentai úti temetőben az emlékbeszéd és a műsor meghallgatása után a Csongrád megyei honismerők képviselőiben a küldöttség tagjai elhelyezték a CSMHE koszorúját Paganini József síremlékén, majd főhajtással tisztelegtek a hős honvéd tüzérszázados emléke előtt. Megtiszteltetésékként élték meg, hogy a határon túli magyarokkal együtt emlékezhetnek 1848–49 szabadságharcára.

2018-ban Horvát Tímea Szabadka önkormányzata nevében koszorúzva elmondta, hogy a 170 évvel ezelőtti események számukra történelmük egyik legmeghatározóbb eseményei, amelyek az egész magyarság számára fontosak.³ *„Ennek az az üzenete, hogy azok, akik a 48–49-es években nagyokat mertek álmodni, nagyokat tudtak tenni közösen és együtt, a legnagyobb örökséget hagyták a magyarság részére, a szabadságot és a parlamentáris demokrácia megalakulását is egyben. Mi kötelességek vagyunk ezt évenként keresztyül ápolni és továbbvinni az utókor részére.”*⁴

A Paganini hőstettére emlékezés itt fokozatosan egybeforrt az

Tiszteletadás Paganini József szabadkai síremlékénél 2017. március 14-én, balról jobbra: prof. dr. Blazovich László, Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna és Zeitler Ádám (Mihályi Katalin felvétele)

2 <http://www.civilportal.rs/hu/hirek-eszak-bacska/a-tortenelembol-tanulnunk-kell>; Lt: 2017. 03. 20.

3 www.vmsz.org.rs/hirek/tortenesek/paganini-jozsef-tuzerszados-sirhelyet-koszoruztak; Lt: 2019. 10.10.

4 <http://www.civilportal.rs/hu/hirek-eszak-bacska/a-tortenelembol-tanulnunk-kell>; Lt: 2017. 03. 20. F.: *Magyar Szó* – szabadkai napilap.

1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc kultuszával. A délvidéki magyarok civil szervezetei együtt helyezik el a koszorúikat a síremlékén, általában a Szabadkai Magyar Főkonzulátus, a Magyar Nemzeti Tanács, Szabadka Város Önkormányzati Testülete, a VMSZ, a Szent György Lovagrend, a VIFÓ képviselői, a cserkészek együtt tisztelegnek a Lányi Ernő Iparos Művelődési Egyesület jelen lévő képviselőivel. Az ünnepségeket a művelődési egyesület Veronika Énekköre 48-as dalok előadásával színesíti. Végül a magyar *Himnusz* együttes eléneklése zárja a megemlékezéseket, ami egybeforrasztja és megerősíti a délvidéki magyarokat a magyarságuk megtartásáért folytatott küzdelemben.

Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna

Köszöntjük a 75 éves Móser Zoltánt

Dr. Vargyas Lajos írja Móser Zoltán egyik tanulmánykötetének fűlszövegében: „Móser Zoltán egyike azoknak a kutatóknak, akik szívós kitartással, konokul dolgoznak immár évtizedek óta azon, hogy a magyarság kultúrájának a folklór, a néprajz, a régészet és a művészettörténet határmezsgyéjén lévő értékeit felkutassák és az érdeklődők számára művészi fényképekben és tudós tanulmányokban egyaránt felmutassák. Kutatásai során újra meg újra azt a kérdést járja körül: a magyar műveltségben hogyan olvad egybe keleti hagyomány és nyugati műveltség, mit hoztunk keletről és mit kaptunk nyugatról? Figyelme az egész magyar nyelvterületre kiterjed...”

Zoltán barátunk látókörében meghatározó, hogy bár Szekszárdon látta meg a napvilágot 1946 tavaszán, élete első tizennégy évét a közeli Tevelen töltötte. Mindkét szülője német ne-

Móser Zoltán (Magyar Művészeti Akadémia, Archívum)

vet visel, édesapja aradi születésűként osztrák iskolába járt, „a pénzt németül számolta, alighanem németül is gondolkodott. Beszélni is nagyon szépen tudott, talán egyedül a faluban, irodalmi németet, hisz a svábok egy nagyon különös nyelvet beszéltek, de egy szót nem tanított meg nekem. Mindenütt és mindenkiben félelem lapult, de soha semmi nem lett kimondva” – emlékezett vissza Móser Zoltán később. „Ez a falu azok közé tartozott, ahonnan a háború után kitelepítették a svábok egy részét, és a helyükre zömmel bukovinai és néhány mátyusföldi magyar családot költöztettek. Hihetetlenül kusza állapotok jöttek létre így. A rettegek, a félelmekre emlékszem. Óriási feszültségek voltak szülők, szomszédok, osztálytársak között. Folyt a »kulákozás«, »csángózás«, »szlovákozás«. A bukovinaiak még egy régi magyar nyelvet beszéltek, s mindig szegyenbe hozták őket emiatt. Népviseletben jártak, s ha kicsit utánagondolnék, talán azt az évet is meg tudnám nevezni, amikor az egyik pillanatról a másikra kivetköztek: nem szöttek többé, a bölcsőt kidobták, s én akkor még nem tudtam a magukkal hozott énekeikről,

táncaikról, persze ezeket is elhagyták. Már tanítottam, amikor az első házasságra sor került székelly és sváb családok között.

Fontos momentum az is az életében, hogy alsó tagozatban még csiki (kászoni) pedagógus tanította. Az a típus, amelyik máig megvan Erdélyben, s mifelénk is fellelhető volt száz évvel ezelőtt. E tanítókból sugárzott a szigorúság mellett a szeretet, mindenüknek tekintették az iskolát. Bár mind az általánosban, mind a bonyhádi gimnázium reátagozatán ellentmondásos élmények érték, Illyés irányította a figyelmét rá később, hogyan lehet, hogyan kell a szülőföld felé fordulni. Nagyon el kellett távolodnia, hogy visszatérhessen, messzire kellett mennie, Erdélybe, hogy észrevegye, milyen szép lehet egy táj.

Tízéves korában kapta az első Pajtás fényképezőgépét, de akkor már évek óta csodálta a Tevelen velük szemben lakó falusi fényképészt, aki egy volt pékségben rendezte be a műtermét. Egy házzal arrább működött a plébánia, ahol a ferences Hopp Ferenc atya szolgált: ő igazi fotós volt, egy Kiev fényképezőgéppel. Hozzá járt Zoltán hittanra, s a jó feleletekért fényképeket kapott jutalmul. Akkor „fertőződött meg”, amikor a plébános úr egyszer megengedte, hogy megnézze az előhívást és a nagyítást. Álomszerűnek tűnt, ahogy meglátta a papíron a vörös fényben lassan megjelenő képet. A középiskolai kollégiumban már aktív tagja lett a fotókörmek. Bonyhádon az iskolaigazgató és egy nevelőtanár lelkes fotósokként országos pályázatokra is elküldték a gimnáziumi fotókörmunkáit, olykor nem is minden elismerés nélkül. Ez a szenvedély hatott rá annyira, hogy érettségire fényképezőgépet kért a szüleitől: egy Werra 3-as gépet ajándékoztak neki.

Egy évig képzés nélkül tanított, abban az időben jelentek meg a *Kritika* folyóirat első számai. Műmellékletként adták közre Lucien Hervé fotóit. Építészeti képeket közöltek, s a képek mellett Paul Valéry-idézeteket. Felejthetetlen élmény volt Zoltánnak, ami a további életét meghatározta. Hervét a mesterének, példaképének tekintette, úgy akart fotózni, mint ő. Harminc év múlva Párizsban találkozott vele, a saját kiállításán, ahová a nagy példakép is elment. Miután meghívta magához, elérékenyülten hallgatta meg első „találkozásuk” történetét.

1965-ben elkezdte tanulmányait az ELTE magyar–történelem szakán. Eötvös-kollégistaként pezsgő szellemi életbe csöppent, a korabeli nyitottságot jól jellemzi egy helyütt: „akkoriban a népi és a modern nem ütköztek össze és nem különültek el. Minden együtt volt. Mind a négy égtáj [...] A március tizenötödikék izgalma és az abszurd drámák iránti kíváncsiság ugyanarról a töről fakadt. Utassy Jóska éppúgy fontos volt, mint Jancsó Miklós.” A fotólabornak Zoltán lett a vezetője, a Műgyetem klubjában sajátította el a fotózás közben az alapvető optikai és kémiai ismereteket. Közben az Egyetemi Színpad amatőrfilm-klubjában 4–5 perces kis etűdöket készített társaival négy éven keresztül. A Hervé mellett szintén mestereinek tartott Kósa Ferenc és Sára Sándor hatására filmrendező szeretett volna lenni, de a sikertelen felvételik után a fotózás maradt a máig tartó szenvedélye. Kiállításokra nyílt lehetősége a kollégiumban, bejárta Erdélyt – évente többször is –, a Felvidéket, Lengyelországot. Ötödévesen Kassán volt egy kiállítása, ahonnan elindult hóvihárban Stószra, hogy láthassa Fábry Zoltánt. A találkozás meghatóan sikerült, az író nagyon szívélyesen fogadta, Móser Zoltán ott töltött nála egy egész napot, s fényképeket is készített. A képek megjelentek szöveg kíséretében a *Tiszatájban*. Móser Zoltán meglepetésére az anyagával sajtópályázaton díjat nyert, így ki tudta fizetni az akkor elérhető legdrágább optika első részletét, ami meghatározta egész későbbi fotós történetét, hisz mindmáig azzal dolgozik.

A diploma birtokában huszonhét esztendőn a „Kisképző”, vagyis a Képző- és Iparművészeti Szakgimnázium kollégiumában volt nevelőtanár, majd tanítóképzőn oktatott. A pécsi

egyetem bölcsészeinek tizenkét évig fotóelméletet, fotóesztétikát tanított és gyakorlatot, vezetett, a kolozsvári Sapientia film- és média szakán pedig három esztendőn át adott elő. 2006. évi nyugdíjba vonulása után a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Karán óraadóként tevékenykedett.

Bár kirándult a színes fényképezés területére is, a fekete-fehér kontrasztos világát érzi magához sokkal közelebb állónak. Sohasem tudott megrendelésre dolgozni. Mindent magának kellett kitalálnia: útra kelt, belső indíttatásból készítette a képeket, és egyszerre csak kirajzolódott előtte, mi lesz a dolga, hova is indult. Szakolczai Lajos szerint *„Móser Zoltán valóságos intézmény. Méghozzá olyan vibráló s magyarázó szem, aki az egyszeri kép, az elkapott karakteres pillanat mögé lát, és úgy tudja hatalmas művelődéstörténeti tudással megjeleníteni a múltat, a jelen mozdonyát előrevivő talán legfontosabb fogaskereket, hogy a szépség és tudás összes mozaikja irigylésre méltó panorámává áll össze. A Móser-fotó egyidejűleg képzőművészeti alkotás és egy karakteres gondolkodás foglalata. [...] Azért ragad ki az egyetemesből – a rend csuporjából és a káosz melencéjéből – egy-egy megörökítésre váró (vagyó!) pillanatot, hogy belénk vésse (akár ábrázolóan, akár absztrakt módon) a mindannyiunkat boldogító szépség fotográfiai arculatát. Üzenete? A jó kompozíció szinte világfegyvereket legyőző hatalom.”*

Afféle köztes embernek tartja magát a néprajz, a folklorisztika, az irodalom és a művészettörténet között. A Jászságban parasztportrékat készített és népdalokat gyűjtött. Csoóri hatására a népdalok, népballadák, versek megfejtése lett szenvedélyes foglalatosságává. Később a *Felszállott a páva* száz variánsát megvizsgálva, összevetette időben és a történelemben a motívum kép- és szövegbeli eredetét, a jelentésrétegeit igyekezett feltárni. Ugyanígy a *Júlia szép leány* balladánk is évekig, évtizedekig foglalkoztatta, kutatta a fellelhető szálakat, kereste a forráshoz vezető utakat. Kíváncsivá tette, mi köze van József Attilának a népköltészethez. Elkezdte gyűjteni az adatokat a népköltészet és a műköltészet kapcsolatairól, nemcsak József Attiláról, hanem a többi költőről is, Csokonaitól Nagy Lászlóig. A rádióban tíz-tizenöt éven keresztül, évente két-három előadást tartott a vizsgálódásai eredményéből.

A történelmi-művészettörténelmi korszakok közül a középkor vonzza leginkább. Már kolégiumi tanárként ösztönösen román kori templomokat, romokat fényképezett, később a gótikus freskókat is. A Balaton-felvidéken, Felsőörsön egy ízben esküvői képeket készített, amikor a pap Szent Istvánra és Gizellára terelte a szót. Ott, ekkor és így világosodott meg először előtte igazán a magyar középkor, amitől az egyetemi tanulmányai még taszították. Eszébe jutott példaképe, Hervé, aki beköltözött a jó képek kedvéért egy bencés kolostorba. Az esperes úr, Körömdi József jeles középkoros is volt, a szertartás után beszédbe elegyedett vele. Nyáron aztán Móser a templomban töltött egy hetet, ötszáz felvétel született ebből. A következőkben törekedett arra, hogy minden lehetőséget, ami a magyar középkorral kapcsolatos, akár egyetlen téglát is, lefényképezzen. Egy év múlva *Ómagyar Testamentum* címmel már kiállítása nyílt, aminek köszönheti Mezei László, László Gyula és Zolnay László barátságát.

László Gyula azután a Szent László-legenda ábrázolásainak képi rögzítését bízta rá. Ahogy elmondta, a tudós ösztönzésére *„indulhattam a középkori Magyarország végeire, a Szent László legendáit megörökítő freskók után. Felvidékre, Erdélybe, Szlovéniába. Mindeütt csak csellel, ravaszszággal, rábeszéléssel, kitartással, cinkossággal boldogultam. Hiszen Szlovákiában sem nézték jó szemmel azt, amit csináltam, nem volt szabad kiderülnie, hogy honnan jöttem. Romániában pedig kifejezetten tiltva volt a fényképezés. Segítőtársaim komoly büntetések kockázatát vállalták, amikor kinyitották nekem a templomuk kapuját, de*

soha senki nem utasított el. Szlovéniában meg a sokféle engedély beszerzése volt nehéz és körülményes. [...] Ma már ezt nem tudnám végigcsinálni, talán nem is vállalnám. A könyv, amelybe a felvételek belekerültek, László Gyula monográfiája, 1993-ban jelent meg a Szent László évfordulóra.” Művelődéstörténeti látóköre a kalotaszegi Magyargyerőmonostor templomának teremtés-ábrázolásától, a Szilágy megyei Kraszna festett famennyezetein keresztül, a múlt- és jelenbeli ló-ember kapcsolatig széles spektrumra kiterjed.

Tihanyban Illyés szeretettel fogadta, amikor egy ismerőse segítségével bekopogtatott fényképeket készíteni róla. Jelentkezett az ÉS-ben Nagy Lászlónál, az Új Írásban Juhász Ferencnél. Szorongva indult, de a lapjaikban utóbb megjelenhettek a munkái, s őket is fotózhatta. Így szépen sorra vette a kortárs magyar írókat, mindenki készséges volt hozzá, sokat dolgozhatott. Csatlakozott Bertha Bulcsú írókkal készített interjúsorozatához is fotósként csatlakozott, amiből két kötet született. Az íróportréi közül negyvenet a Petőfi Irodalmi Múzeumban állíthatott ki. A több mint kétszáz egyéni és csoportos tárlatát szerte a Kárpát-medencében, Közép-, Nyugat-, Kelet- és Dél-Európában rendezték meg. Önálló tanulmány-, esszé- és fotóművészeti köteteinek a száma meghaladja a félszázat – itthon, a Székelyföldön, a Felvidéken és Lengyelországban láttak napvilágot. Írásai a magyar irodalom, a modern magyar művészet, fotóesztétika, a magyar középkor, a népköltészet és a népzene témáit egyaránt felölelik.

A vizuális kultúra nem feltétlenül jó irányú változásait már negyedszázaddal ezelőtt érzékelt: „A jelnek, a virágnak, a színnek, a formának – ezek mind szimbolikusak voltak – elveszett jelentése. Ez tényleg Ionesco Kopasz énekesnőjének a világa, ahol mindenre azt lehet mondani, hogy ez macska, meg macska, meg macska. Lassan mindenütt a természetes helyébe a mesterséges lép. A »végkifejlet« előtt biztosan lesz visszatérés, de mi még nem tartunk ott. Mit mondanék a fotózásról a gyerekeknek? Apám lassan százéves gépe valamiért még mindig többet tud, mint a legmodernebb automaták. És még működőképes is. A Szent László-legenda templomfreskóit ezzel fényképeztem. Igaz, grafikus kísérőim azt mondták, ha tudják, hogy egy beállítás ilyen sokáig tart, ők lerajzolták vagy festették volna már hamarabb. De ha valakit ez a körülményes felvétel-készítési mód érdekel, annak lehet köze a fotózáshoz. Azt mondanám neki, hagyja a színes filmet. Dolgozzon fekete-fehérrel. És maga hívja elő, maga nagyítsa, vágja, retusálja, s ha mindezekben örömét leli, ha mindezek nem szegik kedvét, ha rájön arra közben, hogy külön kell a fényekkel, a gépekkel, a hívóval, a lámpákkal, a papírokkal megismerkednie, megbarátkoznia, hogy kiismerje logikájukat és gondolkodásmódjukat, akkor lehet fényképész. [...] A látáskultúra nagy fordulata azt eredményezte, hogy sem egy középkori falfreskó, sem egy Móser-fotó nem élvezhető manapság. Elveszett a látvány metafizikája. Aki nem tudja, mi van egy falfestmény mögött, az semmit sem ért a templomból. A fekete-fehér fotónak még volt esztétikája. A színes képnek már nincs. Győzött a tévé és a videó.”

Móser Zoltánt a fotóművészeti munkásságáért 2003-ban *Príma-díjjal*, 2011-ben *Balogh Rudolf-díjjal* tüntették ki. Ugyanebben az évben a Magyar Művészeti Akadémia rendes tagjává fogadta.

Őt idézem ismét: „Annak okán, hogy számos néprajzi tárgyú képet készítettem és egy tucat könyvet írtam, a néprajzosok maguk közé sorolnak, de ugyanígy az írók is. Bár szerepelek a Magyar Irodalmi Lexikonban, nem tartom magam írónak. [...] Népdalaink a középkori Európa üzeneteit, jeleit őrizték meg számunkra. Egy népdal egyetlen strófájában több európaiság van, mint bármely mai politikus hitvallásában.” Szakolczai, a fotóit elemezve fedezi fel ugyanezt az alapállást: „Európa szín-fóniái szimfonikus gazdagságukkal, rétegzettségükkel a találkozások, a baráti eszmecserék és a kultúrák közötti párbeszédnek garmadájával

– hol az üstdob szól, hol a cselló vagy a harsona – olyan teremthető (félíg kész?), egymás megbecsülésén alapuló rendszer képi megvalósulását adják, amelyben a századok nyomtatán: erkölcsén és viselkedéskultúráján kívül magában foglaltatik a humanizmus és a műveltség minden formája. Móser fotószimbólumai legalább is ezt sugallják: az egymásra utaltság és az egymás megbecsülésén alapuló barátság-szövetség fenségét.”

Még sok dolgos és termékeny esztendő t kívánunk a kiváló európai magyar polihisztor-nak, Móser Zoltánnak!

Székely András Bertalan

Egy életút kettős kötődésben

Hetvenéves a levéltáros és helytörténet-kutató
Somfai Balázs

„A tanulás, a folyamatos önképzés az egész életpályámra jellemző, tekintve, hogy a rend, a rendszer, a rendszerezés igénye kezdettől áthatotta a személetemet” – írta önmagáról Somfai Balázs, akinek ez az egyik fő élet- és munkafelfogás a jellemzője, a másik pedig a személyiségéből és a levéltáros hivatásából adódó segítőkészség, amelyet hosszú évtizedeken át tapasztalhattak Veszprém megye helytörténet-kutatói és azok a szakemberek, akik a munkahelyi teendőik miatt kapcsolatba kerültek vele az általa (is) gondozott levéltárakban.

Az eddigi életútja olyan sikertörténet, amelynek a nagy ívében számos kisebb-nagyobb elágazás van, de ezek mindegyike kapcsolódott a főfoglalkozású munkájához, vagy pedig a különleges személyes adottságaihoz.

A természeti, vallási és kulturális értékek egyik kincs-falujában, Bakonybélben született pedagógus családban, majd miután Pápára költöztek, a neves Türr Gimnáziumban érettségizett. A szülői hagyományt folytatva lett tanár: az ELTE-n Eötvös-kollégistaként végzett történelem–orosz szakon. Itt kapott indíttatást a helytörténeti és a levéltári kutatásokhoz: részt vett Bolla Ilona középkori településtörténeti tudományos diákkörében, és fél évet hallgatott a néprajz tanszéken is. Tagja volt az egyetemi falukutató munkacsoportnak (Belső-Somogyban végeztek kérdőíves felmérést), az MTA szociológiai felmérő csoportjával pedig Szekszárdon végzett család- és háztartásstatisztikai vizsgálatokat. Ez utóbbi adatgyűjtés során (és életútja leendő hivatásaként) került aktív kapcsolatba a levéltárral, a kutatással. A későbbi nemzetközi kapcsolatait, orosznyelvtudását ekkor alapozta meg: fél évig Leningrádban a Herzen Főiskola hallgatója volt.

1974-ben lett a Veszprém Megyei Levéltár munkatársa, s ezt követően 1979-ben végezte el az ELTE-n a levéltárosi szakképzést. Ekkor megbízták az igazgatóhelyettesi feladatok ellátásával. A levéltárosi munkája csúcspontjának a feltáró munka

Somfai Balázs
(A Somfai család tulajdona)

hármasságát tartotta (az anyag trendezése; megfontolt selejtezés; szabatos segédletek, jegyzékek készítése eligazító megjegyzésekkel). A '70-es és a '80-as években az egész megyére kiterjedően számos iratképző szervezetet, intézményt felkerestek, s begyűjtötték a szabályzatok szerinti iratanyagokat. (Ma ezek már pótolhatatlan dokumentumai a levéltárnak és a kutatásnak.) De nem csak a „hivatalos” helyek iratmentéseit folytattak, hanem magán-személyektől, ócskapiacon is folytattak iratvásárlásokat, így mentve meg ezeket az utókor számára.

Amikor 2006-ban az egykori jutasi altisztképző főépületében több milliárdos állami támogatásból kialakították az új, minden szempontból modern, és a működés optimumát lehetővé tevő levéltárat, Somfai Balázs egyik fő feladata a műszaki-építészeti tervdokumentációk levéltári kezelésének kialakítása, a kutatás feltételeinek megteremtése lett.

A szakmai eredményei elismeréseként országos szintű továbbképzést vezetett a műszaki tervdokumentációk levéltári kezeléséről. Többször tárgyalt Moszkvában ugyanerről a témáról, közreműködött a többnyelvű levéltári szakmai terminológia kidolgozásában és kötetekben történt megjelentetésében (a 11 nyelvű szakszótár Moszkvában és Budapesten 1988-ban került kiadásra). Részt vett több módszertani szakmai úton, és a magyar vonatkozású orosz- szovjet levéltári anyagok (ún. hungarikumok) feltárásában.

2008-ban a megyei levéltár pápai fiókleveletára vezetésével bízták meg, és e munkaköréből ment nyugdíjba 2013-ban. Azonban továbbra is mint (ahogyan fogalmazott), „önkéntes munkatárs”-ként segíti a megyei levéltár szakmai munkáját.

Az évtizedek alatt mindkét városában, Pápán és Veszprémben számos szakmai-tudományos és civil társadalmi szervezet tagja, tisztségviselője lett, különböző megbízásokat kapott, felkérték szakmai tanácsadónak, és természetesen, rendszeresen publikált, jelentetett meg és szerkesztett könyveket, s tanulmányokat különböző folyóiratokban.

A tisztségei, megbízásai közül a legfontosabbak: tagja, majd vezetője lett az Utcanév Bizottságnak Veszprémben (1983-tól) és Pápán (1989–2003), s minkét településen jelentős munkát végeztek a számos utcanév megváltoztatásának előkészítésével úgy, hogy ezeket a javaslataikat megfelelően dokumentálták levéltári forrásanyagokkal. Tagja volt a Helytörténeti Bizottságnak (1994–2000), a Települési Értéktár Bizottságnak, a Kegyeleti Munkacsoportnak (2011-től), az Első Világháborús Centenárium Emlékbizottságnak (2013–2020), az Ezredfordulót Előkészítő Tanácsadó Testületnek (2000), a Közterületi Műalkotások Elhelyezését Véleményező Munkacsoportnak (2017-től). Tagja és titkára volt az MTA Veszprémi Területi Bizottság Településtörténeti Munkabizottságának.

A helytörténeti munkájához szorosan kapcsolódva a kezdetektől részt vett a honismereti mozgalomban, levéltári dokumentumokból (főképpen térképekről) kigyűjtötte két járás községei XIX. századi kataszteri névanyagát, s részt vett Veszprém megye földrajzi neveinek gyűjtésében. Tanácsadással, lektorálással segítette, támogatta az emlékhelyek, emlékjelek állítását, a tanösvények létesítését, a tematikus helyismereti sétákat, a jubileumi évfordulós naptárak megjelentetését. Tagja a Veszprémi Múzeumegyletnek (1978–), alapító tagja, majd elnöke a Pápai Művelődéstörténeti Társaságnak (1988–), vezetője volt a pápai Várostarténeti és Honismereti Körnek (2014–2017), a Veszprém Megyei Honismereti Egyesületnek (1991–). Alapító tagja, egyik szervezője volt a Magyar Levéltárosok Egyesületének (1986), tagja a Porta Speciosa nevű országos műemléki mérnöki egyesületnek, az Eötvös Collegium Baráti Körnek, a *Veszprémi Szemle* és a pápai *Szélesvíz* nevű várostörténeti folyóiratok szerkesztőbizottságának. 1974-től néhány év megszakítással a basszus szólam énekeseként tagja Veszprém Város Vegyeskarának, amellyel egész Európát bejárták a fellépéseikkel. (E kórusban találta meg élete pátyját, aki a szoprán szólamban énekelt.)

S mindezek mellett nagy szakmai igényességgel jelentetett meg, s szerkesztett könyveket. Ezek közül néhány: *A veszprémi Megyeháza 100 éve 1887–1987* (1987); *A veszprémi Völgyhíd ötvenéves* (1988); *Az 1956-os forradalom történetének Veszprém megyei forrásaiból* (2012); *Veszprém Város Vegyeskara évfordulós kötetei* (40., 50., 60. év). Tanulmányai jelentek meg pápai iskolai évkönyvekben; az *Élet és Tudomány*ban; a megyei lapban, a *Napló*ban; számos megyei településről szóló kötetben (térképi ábrázolásokkal); a helytörténet-kutató barátai tiszteletére készített kötetekben; a *Veszprémi Szemlé*ben és a *Szélesvíz*ben stb. Számos hírlapi és folyóiratokban megjelent írás, két lexikon-névszócikk is őrzik annak a munkásságának az eredményeit, amelyet történelmi értékünknek tarthatunk.

2014-ben egyik alapítója volt a hét veszprémi helytörténet-kutató által megszervezett Sziklay János Asztaltársaságnak, amelynek jegyzője. A havonkénti baráti asztaltársasági vacsoraüléseken megvitatják Veszprém története kutatásának és írásának aktuális helyzetét, javaslatokat fogalmaznak meg, és kölcsönösen tájékozódnak egymás kutatásairól, kötet- és tanulmányterveikről. A jeles évfordulóikon elhangzanak a felköszöntések, s természetesen, mindig öröm számukra, amikor kézbe vehetik egymás újonnan megjelent könyvét, írását.

Tölgyesi József

A Honismereti Szövetség tisztújító közgyűlése

A Honismereti Szövetség 2021. május 28-án a Magyar Nemzeti Múzeum Lapidáriumában tartotta meg éves, és egyben tisztújító közgyűlését. Az eseményre immár a járványügyi intézkedéseknek megfelelően offline módon kerülhetett sor. A 20 küldöttből végül is 13 fő vett részt az rendezvényen. A tisztújítást eredetileg tavaly októberben kellett volna megtartani, de a pandémia miatt ezt nem lehetett, úgyhogy október 9-én a szövetség egy online közgyűlés keretében hozott arról döntést, hogy a tisztújítást legalább fél évvel elhalasztja. A rendezvény első felében a küldöttek megszavazták a szervezet három évre szóló (2017–2019) szakmai és pénzügyi jelentéseit, majd a 2020. évre vonatkozókat, végül a 2021. évi feladattervet. Ezek után választották meg a Honismereti Szövetség új tisztségviselőit, országos elnökségét.

Az országos elnökség vezetőségi tagjai

1. Elnök: Debreczeni-Droppán Béla (Budapest)
2. Alelnök: Dr. Hála József (Budapest)
3. Alelnök: Mándli Gyula (Pest megye)
4. Alelnök: Dr. Rémiás Tibor (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
5. Alelnök: Zsámboki Árpád (Vas megye)
6. Titkár: Fodorné Nagy Veronika Sára (Pest megye)
7. Gazdasági ügyintéző: Medve Józsefné (Fejér megye)

Az országos elnökség tagjai

1. Karacs Zsigmond
2. Menyhárt Csaba
3. Dr. Nemes Lajos
4. Dr. Ósz Károly
5. Székelyné Forintos Judit
6. Gábrriel Tibor (Budapest)
7. Gál András (Baranya megye)
8. Székelyné dr. Kőrösi Ilona (Bács-Kiskun megye)
9. Rozgonyi János (Békés megye)
10. Titkos Sándorné (Borsod-Abaúj-Zemplén megye)
11. Dr. Marjanucz László (Csongrád megye)
12. Nagy Éva (Fejér megye)
13. Néma Sándor (Győr-Moson-Sopron megye)
15. Somfai Tiborné (Heves megye)
16. Dr. Bathó Edit (Jász-Nagykun-Szolnok megye)
17. Sárosi Attila (Komárom-Esztergom megye)
18. Ács Zsuzsanna (Nógrád megye)
19. Halminé dr. Bartó Anna (Pest megye)
20. Gálné Jáger Márta (Somogy megye)
21. Dr. Bene János (Szabolcs-Szatmár-Bereg megye)

22. Dr. Gesztesi Enikő (Tolna megye)
23. Mecsériné Doktor Rozália (Vas megye)
24. Márkusné Vörös Hajnalka (Veszprém megye)

A Felügyelő Bizottság tagjai

1. Dr. Heilauf Zsuzsanna – elnök (Budapest)
2. Dr. Bolla Dezső (Budapest)
3. Dr. Dékány Sándorné (Győr- Moson-Sopron megye)
4. Bari Gyöngyi (Csongrád megye)
5. Lehoczki Zsuzsanna (Pest megye)
6. Rásky Mihályné (Veszprém megye)
7. Szőnyegi Hajnalka (Fejér megye)
8. Varga István (Bács-Kiskun megye)
9. Vidák Tünde (Somogy megye)

A Pedagógiai Munkabizottság tagjai

1. Dr. Gesztesi Enikő – elnök
2. Fodorné Nagy Veronika Sára
3. Forróné Virág Zsuzsanna
4. Dr. Baksa Brigitta
5. Pál Lászlóné Szabó Zsuzsanna
6. Némethné Farkas Gabriella
7. Titkos Sándorné

Debreczeni-Droppán Béla

A Honismereti Szövetség új titkára

Fodorné Nagy Veronika Sára 1985 szilveszterén született Budapesten. Rövid bodrogi kitérő után a Heves megyei Kompolton nőtt fel. Gimnáziumi tanulmányait az egri Dobó István Gimnáziumban végezte. A családi hagyományokat követve (nagyapja és édesanyja is történelemtanár volt) és kiváló középiskolai tanárának hatására történelem szakon kezdte meg egyetemi tanulmányait 2004-ben az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán. Ehhez vette fel egy évvel később, 2005-ben a történelmi muzeológia szakot. 2009-ben abszolvált, diplomáit az államvizsgákat követően 2010-ben kapta meg, muzeológia szakon *summa cum laude* végzett.

Történelem muzeológusként kezdett el dolgozni 2009 decemberében a Budapest XVIII. kerületi Tomory Lajos Múzeumban (akkor még Pedagógiai és Helytörténelmi Gyűjtemény). Az adattár, a tárgyi gyűjtemény és a dokumentumtár gondozása mellett vezette az in-

tézmény működéséhez szükséges nyilvántartásokat, tudományos kutató- és feldolgozó munkát, digitalizálást végzett. Közreműködött helytörténeti kiállítások előkészítésében, rendezésében és kivitelezésében, emellett önálló kiállításokat is készített. Részt vett a gyűjteményi kiadványok megírásában, szerkesztésében, grafikai tervezésében és nyomdai előkészítésében, múzeumpedagógiai foglalkozások megtartásában. Jelentős adminisztrációs és szervezési munkát végzett: intézte a közönség- és sajtókapcsolati feladatokat, az éves kötelező statisztikai adatszolgáltatást, összeállította a munkatervet és munkabeszámolót. Szervezte és lebonyolította a kerületi és országos rendezvényeket (Állami lakótelepiek baráti találkozója, Múzeumok Majálisa, Múzeumok Éjszakája, Orbitális Majális, Kulturális Örökség Napok, Szeptemberi Kóstoló, helytörténeti séták), a kiállításokhoz kapcsolódó programokat (megnyitók, szakmai napok), a múzeum egyéb rendezvényeit (könyvbemutatók, előadások), valamint a kapcsolódó adminisztrációs feladatokat. 2018 tavaszától az intézményvezető-helyettesi feladatokat is ellátta.

Fodorné Nagy Veronika Sára

foglalkozik. Tagja volt korábban a Honismereti Szövetség Ifjúsági Bizottságának, jelenleg tagja a Pest megyei Érdy János Honismereti Egyesületnek. Idén online konferenciák szervezésében is segítette a szövetség munkáját (Gyimesi Patakország, Kincses Bodrogköz).

Pályafutását a Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeumban folytatta, ahol 2019 novemberétől 2020 decemberéig muzeológiai projektmenedzserként, majd osztályvezetőként dolgozott a Közlekedési Muzeológiai Osztályon. A szervezési és koordinálási feladatok mellett részt vett virtuális kiállítások megvalósításában (Metró50, Fehégy70), és várostörténeti sétát is vezetett a Múzeumok Őszi Fesztiválja keretében.

A múzeumi munkák mellett 2019 novembere óta jelennek meg írásai a *PestBuda* (pestbuda.hu) internetes folyóiratban. Cikkeiben főleg Budapest épített örökségével, neves építészekkel és munkásságukkal, valamint várostörténeti érdekességekkel és évfordulókkal, a főváros történetét meghatározó alkotókkal, művészekkel, eseményekkel foglalkozik. 2021 januárjától pedig önkéntesként segíti a Pulszky Társaság – Magyar Múzeumi Egyesület munkáját.

Fontosnak tartja lakóhelye, szűkebb-tágabb környezete múltjának, értékeinek megismerését, ezért kutatásai és munkái során főleg hely- és várostörténeti témákkal

In memoriam

P. Fekete István emlékezete (1925–2020)

Fekete István író hagyatékának gondnoka, P. Fekete István 2020. július 23-án, életének 96. évében Budapesten elhunyt. Vele az íróék lakásában, Edith néninél találkoztam először még a nyolcvanas évek elején. Azóta igen jó kapcsolatba, sőt, barátságba kerültünk. Időközben az is kiderült, hogy Ruzsics Tibor bácsival, akit jól ismerek, egyesületünk tagja is volt, együtt tanultak Kőszegen a bencés gimnáziumban.

P. Fekete István 1925. április 19-én Budapesten született. Szüleinek családja, nagyszülei Dunapentelén éltek. Gyermekkorában sokszor megfordult nagyszüleinél, innét a P., azaz Pentelei előnév. Egyrészt ezzel adózott elődei emlékének, másrészt így változtatta meg a nevét – megkülönböztetve azt az íróétól és azonos nevű fiáétól – miután a hagyaték gondnoka lett. Édesapja nyomdai munkás volt, édesanyja háztartásbeli. Rendkívül nagy szegénységben éltek, volt, hogy egy évben tizenegyszer költöztek, mert olcsóbb lakást találtak. Később a szülők házmesterként tudtak dolgozni, és kaptak szolgálati lakást is. Két öccse is született, Imre és Károly. 1946-ban a testvérek árván maradtak, így P. Fekete István lett a családfő.

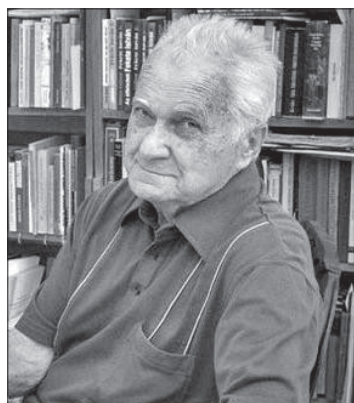
Elemi iskolai tanulmányai befejeztével Kőszegre került a bencés gimnáziumba. Az ott tanuló diákokat elsősorban misszionáriusnak képezték, így nem ott folytatta tanulmányait. Visszakerült Budapestre, ahol a rangosnak számító Kereskedelmi Középiskolában (Alkotmány utca) folytatta tanulmányait, kitűnő eredménnyel. Részt vett a NÉKOSZ- mozgalomban is. Felsőfokú tanulmányait a budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen folytatta és végezte. Már diplomás közgazdászként ment dolgozni a sztálinvárosi Vasmű építkezésére.

1956-ban, a forradalom alatt egyöntetű szavazással a Vasmű munkástanácsának elnökévé választották. A forradalomban betöltött szerepe miatt, annak leverését követően után sok idő után, nagyon nehezen kapott munkát. A Bányászati Építő Vállalatnál helyezkedett el, majd onnan Vegyész (Vegyiműveket Építő és Szerelő) Vállalathoz hívták dolgozni, ahonnan terv- és üzemgazdasági főosztályvezetőként ment nyugdíjba.

Felesége Őri Piroska volt, akivel földiek voltak még Dunapenteléről. Házasságukból két élő gyermek született, Csilla és Magdolna. Másik két gyermekük sajnos meghalt.

Sosem volt semmilyen pártnak tagja. Büszke volt felmenőire, nagyszülei pentelei tanyájához kötötték legkedvesebb gyermekkori emlékei. Mind az az időszak, mind a bencés évek, mind a NÉKOSZ-ban, annak vezetőjével, Kardos Lászlóval való találkozás meghatározó volt életében.

P. Fekete István 1979 és 2020 között volt Fekete István irodalmi hagyatékának gondnoka. Az író halála után, annak özvegyével, majd annak halála után egyedül harcolt azért, hogy az író irodalmi munkásságát minél szélesebb körben megismerjék az olvasók.

P. Fekete István
(Fekete Magdolna tulajdona)

Irodalmi gondnoki munkásságához fűződik többek között a *Vuk* című musical bemutatója a budapesti Madách Színházban. A darabot még ma is repertoáron tartja a színház. A hagyaték gondozása során, a kiadóval való közös munkának köszönhetően a világnyelvek mellett a *Vuk* című könyvet többek közt török és japán nyelvre, valamint kínaira is lefordították.

Ahogy P. Fekete István fogalmazott: Fekete István nem csak ifjúsági könyveket írt. Igazából ő misztikus író volt. Gondolkodását és tetteit mély istenhite hatotta át, és szellemével a lét dimenzióinak történéseit kutatta. Több állat-novellájának szereplői az emberi archetípusoknak is megfelelnek, gondolatai „*füveskönyvbe*” illőek.

Lánya, Fekete Magdolna a következő sorokat küldte a megemlékezéshez: „*P. Fekete István számára az írói életmű gondozása egyet jelentett a rajongással, az alázattal, és a szünni nem akaró tevékenységgel annak a célnak az elérése érdekében, hogy Fekete István műveit minél többen megismerjék és olvassák, nemzedékek adják tovább egymásnak az író gondolatait. P. Fekete István maga is írt könyvet »Úgy, ahogy volt« címmel, amely az író teljes életútját mutatja be 1925–2010 között.*”

István bácsival nagyon jó kapcsolatban álltam. Az író özvegyével, Edith néniével segítségemre voltak, amikor megnyitottam a Fekete István Emlékszobát (1995), Dombóvár város első látogatható közgyűjteményét. Többek között kéziratokat, fényképeket, igazolványokat, használati tárgyakat adtak át nekem. De az özvegy halála után is kaptam a hagyatékából dokumentumokat, az író könyvtárából kézjeggyel ellátott köteteket, a testvérek családi iratait, leányuk, Edithke dokumentumait stb.

Végezetül elmondhatom, hogy személyében egy nagyon jóindulatú, segítőkész barátot veszítettem el.

P. Fekete Istvánt 2020. augusztus 26-án a dunaujvárosi temetőben, a felesége mellé helyezték örök nyugalomra.*

Bodó Imre

BÚCSÚ HALZL JÓZSEFTŐL

Kedves Magdi Néni! Kedves Eszter! Tisztelt Gyászoló!***

Hálaadás. Ez az első gondolat, amit ebben a nehéz időben, a gyász fojtogató szomorúságában meg tudok fogalmazni. Hálaadás azért a példáért, amit Halzl József elnök úr élete, munkája eredményei, erkölcsi magassága, tanítása jelent.

Sokan, nagyon sokan vagyunk, akik hálával tartozunk neki.

Nekem megadatott, hogy sok időt tölthettem vele. Engedte, hogy 14 éven keresztül segítsem őt munkájában. Az általam megismert Elnök Úr óriás volt. Olyan ember, aki szerénységén, rendíthetetlen elkötelezettségén, hatalmas munkabírásán, az emberek és a nemzete

* Itt köszönöm meg lányának, Fekete Magdolnának a küldött életrajzi adatokat, melyeket e megemlékezésben felhasználtam.

** Elhangzott Halzl József (Győr, 1933–Budapest, 2020) gépészmérnök, a Rákóczi Szövetség elnöke (1990–2018), majd tiszteletbeli elnöke (2018–) temetésén, 2020. november 28-án a budapesti Farkasréti temetőben.

iránti alázatán és szolgálatán keresztül kimagaslott. Világos céljai, ahhoz rendelt stratégiája, és prioritásai voltak. A tettek embere volt.

Ismerve öt evangéliumi hasonlatok jutnak eszembe jellemzésére. Halász volt, aki hálójával mindig a magyar fiatalokat kereste és próbálta összefogni. Magvető volt, aki a közösség, a cselekvő összefogás és a nemzet értékeinek magvait hintette. Szolgáló volt, aki mások szolgálatán keresztül dicsőült meg. Döntéseit, tanácsait, viselkedését kimondatlanul is a keresztény tanítás hatotta át.

Nagy fia volt a nemzetnek, olyan, aki már életében példakép volt.

A Rákóczi Szövetségnek ő volt a szíve lelke. Hiánya pótolhatatlan. A gyászbán az örök életbe vetett hitünk és a velünk maradó emléke lehet a vigasztalónk.

Emléke marad számunkra a példa, a mérce, a viszonyítás. Emléke kötelezettség is. Arra kötelez, hogy amit ő felépített és ránk hagyott, azt megőrizzük és tovább építsük. Emléke sokaké, ő mindig csapatban, közösségekben gondolkozott. Megszólalásaiban mindig többes számban, az általa képviselt ügy közösségének nevében beszélt. Szentől Kassán át Gyimesfelsőlőlig, a legkisebb délvidéki falutól a diszpórákötözésekig tisztelték és szerették őt. A magyar óvodákban, iskolákban, egyetemi diákszervezetekben, a települési önkormányzatokban, az egyházakban ismerték és becsülték szolgálatát.

A Rákóczi Szövetség félezer szervezete, számtalan programja, struktúrája, minden eleme magán viseli kéznyomát. Hatása nyomot hagyott a fiatalokban, az idősebbekben, a tanároknak, a szülőknél, mindenkinél, aki kapcsolatba került vele.

A Rákóczi Szövetségben már életében legendák övezték rendkívüliségét.

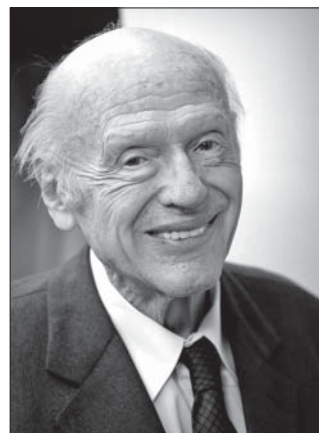
Emléke, az emberekre gyakorolt hatása biztosan élni fog számtalan magyar lelkében.

Megköszönöm és hálát adok mindazért, amit a külföldi magyar közösségek és családok érdekében tett. Azért, amit a magyar fiatalok neveléséért, találkozásaiért, barátságaikért tett. Megköszönöm és hálát adok mindazért, amit a Rákóczi Szövetség szűkebb és tágabb közösségéért tett, azért, amit felépített és ránk hagyott. Megköszönöm mindazt, amit nekem adott.

Utolsó telefonbeszélgetésünk során azt kérte, imádkozzatok értem, vigyázzatok a Rákóczi Szövetségre és a családomra.

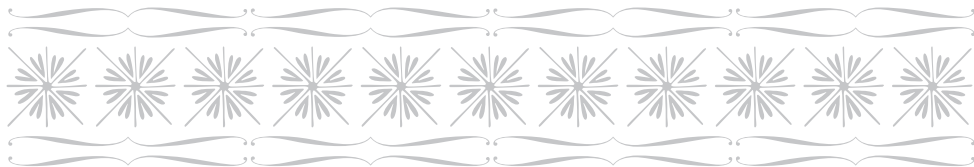
Maradjunk hűek és adjunk hálát!

Isten áldja, Elnök Úr!

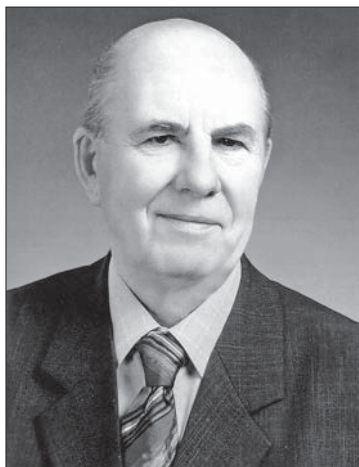
Halzl József
(Rákóczi Szövetség,
Archívum)

Csáky Csongor

Elhunyt Szabó Ferenc (1935–2021)

Szabó Ferencet a vásárhelyi, ma újra református Bethlen Gábor Gimnáziumban ismertem meg, amikor az iskola nagyszerű könyvtárába toppant be, keresvén Imolya Imre tanár urat, a tudós könyvtárost, akinek emlékét ma már a könyvtár bejárata melletti falon elhelyezett domborműve őrzi. Ott mindjárt rövid előadást tartott nekem arról: miképpen cél-

Szabó Ferenc
(Héjja Julianna Erika i. m.)

szerű szerkeszteni, írni, szervezni helytörténeti monográfiát. Csak később tudtam meg a helytörténet iránt érdeklődő, maga is író Csizmadiáné tanácselnök asszonytól, hogy a jeles gyulai levéltárigazgatót Szegedre is hívták ugyanebbe a tisztségbe, de ő elhárította a kérést. Később pedig ő maga említette nekem, hogy az Országos Levéltárba is felkérték lakást felajánlva főigazgató-helyettesnek, de ő nem vállalta. A szülőföldje iránti hűsége visszafogta e lépésektől. Jól döntött, mert ezáltal lett ő annak, munkássága révén ikonikus személyisége.

Miután levéltárigazgatónak Szegedre kerültem, ő volt az első, aki meglátogatott, és tanácsokkal látott el, miként igazgassam a levéltárat, mik a buktatók és sikerek, majd a beszélgetés végén figyelmeztetett: „*Ne feledd, te mindig egyedül vagy.*” Ezek után hamar megértettem Schneider Miklós, a szentesi eredetű, de akkor már Nógrád megyei levéltárigazgató tanácsát: Szabó Feri – mindenki így hívta – egy intézmény, mindig bátran fordulj hozzá, mindig a segítségedre lesz. Igen, jóbaráti lélekkel és nagy tudással könnyen és sokszor megtette ezt.

Szabó Ferenc 1935-ben Orosházán született Csanád megyei szálát is magában foglaló családban. Ott érettségizett a nemrég alapított Tánacsics Mihály Gimnáziumban. Már akkor kitűnt jó képességével, az országos tanulmányi versenyen földrajzból első helyet szerzett, fényképe a többi kiválósággal együtt a gimnázium folyosójának falát díszíti. Jóval később, humoránál maradva, meg is jegyezte egyszer: „*Már sokan elmentek közülünk, így a nagy iskolai ünnepek díszasztalánál ülő »dísz-öregdiák« lettem.*” 1955 és 1959 között a szegedi egyetemen tanult, és magyar-történelem szakon végzett. Bálint Sándornál Ilia Mihállyal együtt néprajzot hallgatott. Nála doktorált 1961-ben. Bár nem néprajzos lett, ez irányú érdeklődését pályáján mindvégig megtartotta. 1959–60-ban a híres szarvasi Vajda Péter Gimnázium tanára, majd 1960-tól 1965-ig a Szegedi Állami Levéltár (SZÁL) munkatársa volt, ahol az igazgatóval, Oltvai Ferencsel életre szóló barátságot kötött. A Csanád megyei származás, a levéltártudomány és a helytörténet kapcsolta őket össze. Feri bácsit, annak nyugdíjazása után, hű barátként, cédulakészítésre felkérve anyagilag hosszan támogatta. Sőt, amikor az *Oltvai-díj* plakettjét készítettük, azonnal felajánlotta anyagi támogatását. Hívásra 1965-ben ült be a Gyulai Állami Levéltár igazgatói székébe, ahol tizenhét évet töltött el, alkotó korszakának egyik fénykorát, majd kérésre 1982-ben elvállalta a Békés Megyei Múzeumok Igazgatóságának vezetését csabai múzeumigazgatóként. E tisztséget

nyugdíjazásáig (1996) viselte. A nagy feladatok teljesítését lehetővé tette számára a biztos családi háttér.

Szabó Feri tehát hazakerült, mert bár szíve legmélyén mindig orosházi maradt, békési származású feleségét oda temette, hogy majd ha eljön az ideje, ő is mellé költözik, otthonának tekintette a sok nemzetiségű és kultúrájú Békés megyét, majd onnan kitekintve a Tiszántúlt a Dél-Partiummal és az egész 52 000 km² területű Alföldet. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint hogy a *Dél-alföldi évszázadok* című sorozat indítása az ő javaslatára történt, és harmincöt év után ma is létezik. 2008-ban válogatott tanulmányainak közreadásával a sorozat 25. ünnepi kötetével köszöntöttük a szellemi atyját.

Bennük megjelenik a Köröstáj a partiumi hangulatú Gyulával, a Berettyó vidéke, a Nagysárrét pákászaival és halászaival, a Tisza mente és a Kunság, a volt Külső-Szolnok nagy mezővárosainak aranylő búzatabláival és tágas rónájú legelőivel. Láthatjuk a tájon élő és annak minden egyes zugát éltető embert létért folytatott harcával, örömeivel és bánatával, továbbá az egyéni és közösségi sorsokat, amelyeket a rajtuk átjáró történelem tart fogva és hengerít el. Megjelennek, ott bujkálnak a sorok között vagy mögött a mesterek, a pályatársak, az orosházi múzeumalapító, monográfia író Nagy Gyulától, Elek Lászlótól, Dankó Imrétől Dánielisz Endrén, Ilia Mihályon, Krupa Andrásan, Sarusi Mihályon át Péter Lászlóig, valamint a „*kunkapitány*”, Bánkiné Molnár Erzsébet nagyasszonyig (Aranzáig).

Szabó Ferenc írói alkotó munkássága a szülőföld szeretetéből, az iránta benne élő helytörténeti érdeklődésből fakadt, és a megszerzett tudását igyekezett továbbadni, hogy ezzel növelje a helyi identitástudatot. Erről így írt: „*Már mint Orosháza és vidéke »lokálpatriótája« fejeztem be az általános iskolát. Mindent elolvastam, megnéztem, amit tudtam, hogy ismerjem és büszke lehessen szülővidékemre, az én »világom közepére«.*” Építette a genius locit, azonban nem esett sok honismerő csapdájába, az egy település múltjába roskadásba, még ha az oly szép eredményeket hoz is, hiszen minden település külön színes személyiség, hanem területileg tágra nyitotta kutatási horizontját, ám a sok irányba tekintését megtartotta.

Szabó Ferenc írói munkássága három súlypont (Schwerpunkt) köré csoportosítható: 1. tanulmányok; 2. honismereti és tudományos ismeretterjesztő jellegű írások, valamint ismertetőik; 3. szerkesztések.

Mint levéltárhoz közel állt hozzá az igazgatástörténet. Számos dolgot jelentetett meg e témakörben alföldi és Békés megyei illetőséggel. Ide kapcsolhatók a közbiztonságról és a betyárokról írott dolgozatai. Munkásságának sajátos vonása az addig a kutatás által nem tárgyalt területek és témák beemelése a történeti ismeretek világába. Ilyen a tanyai igazgatás és rendészet megszervezésének története, amelyet a Vásárhelyi pusztá példáján mutat be. Az egykori Vásárhelyhez tartozott nagy legelőterület, amelyen később a tanyák mellett két falu, Székkutas és Kardoskút alakult ki, megszervezése a kortársaknak nem kis feladatot jelentett. Hasonló módon játszódott le e folyamat a szegedi pusztában. Vissza is tért a témára a „*kék*” Szeged-monográfia harmadik kötetében. Bizony, a török kor szomorú hagyatékának eltüntetése az Alföldön évszázadokig tartott. Szabó Ferenchez közel állt a Vásárhelyi pusztá vidéke, hiszen nagy része ma is Orosházához tartozik.

Nem hiányzott a szerzőnek a társadalom és a mezőgazdaság iránti vonzódása sem, amelyet megalapozott korábbi néprajzi érdeklődése. A gazdaságtörténethez, ezen belül a vasúttörténethez kötődése a társadalomtörténet iránti rokonszenvből fakadt. Társadalomtörténet nincs demográfia nélkül. E témában is születtek dolgozatai. A XIX–XX. századi társadalmi mozgások kutatója nem kerülheti meg a Dél-Alföldön, annak főképp keleti

részen az agrárszocialista mozgalmakat. Így születtek a mezőgazdasági munkásokról és az agrárszocialista mozgalomról szóló írások. Innen vezetett út az irodalomhoz, a Féja Gézáról, Sinka Istvánról, Szabó Pálról és másokról készült írásokhoz, de nem maradhatott ki Darvas József és Erdei Ferenc sem.

Újabb témakört jelent a tanulmányokon belül a levéltárban és a -történet, amely adta magát számára. Mint egyszer említette: „*Nem tudom, miként viselik el egyesek, hogy a levéltárban az anyag közepén ülve nem írnak cikkeket, nem találnak témát.*” Ő a levéltárban „ülve” a történeti feldolgozások mellett, magáról a levéltárról és annak anyagáról sokoldalúságából következően elméleti, módszertani és technikai kérdésekről írt máig megszívlelendő gondolatokat. Csak egy példa erre, munkatársaival mintaselejtezéseket – a levéltárosok számára nem szívelt tevékenység a selejtezés – végzett, és erről a *Levéltári Szemlében* tett közzé írást. Fondjegyzékkészítés, forráskiadvány-sorozat indítása és sok más tartozott e munkaterületéhez.

A tanulmányok köréhez sorolható a nyomdászati- és sajtótörténet területén kifejtett munkássága. A nyomdákra, nyomdászatra és nyomdászokra vonatkozó dokumentumokkal nemcsak a levéltárban találkozott, hanem mint kötet szerkesztő és kiadó maga sokszor járt a nyomdáknak. Ismerte a szakmát és annak képviselőit. Szabó Ferencnek külön érdeme, hogy az egykor nyomdászati nagyhatalom (Kner, Tevan, a szarvasi Réthy stb.) Békés megye nyomdászata iránt az érdeklődést mindmáig ébren tartotta. Végeredményben írásaiból összeáll a Békés megyei nyomdák történeti monográfiája. Írásainak időtálló értéke abban rejlik, hogy mielőtt papírra vetésükhöz fogott, alapos levéltári búvárkodást és adatgyűjtést végzett. Szorgalmasan és példás precízséggel dolgozott.

A honismereti, a közművelődéshez kapcsolódó és a tudományos ismeretterjesztő írásai, valamint könyvismertetései a *Honismeret* hasábjain, amelynek hosszú ideig szerkesztőbizottsági tagja volt, ugyancsak megjelenhettek volna. Írt Hódmezővásárhely, Szentes, Törökszentmiklós helytörténetírásáról, mégpedig összefoglaló, értékelő cikkeket, életrajzi lexikonba szócikkeket, egy halom könyvismertetést és másokat. A részletezéstől felment bennünket a Héjja Julianna Erika által összeállított *Szabó Ferenc írásainak bibliográfiája 1955-től 2014-ig* című mű. 595 saját alkotást és 16, a szerzőről szóló írást sorol fel. Kiváló mű, méltó Szabó Ferenchez, akinek autobiográfiája felhasználásával, a szerző bevezetésével készült. Feri barátunk mint alapos munkát végző levéltáros pontosan adminisztrálta munkásságát az egyes írásokról feltüntetett ismertetésekkel együtt.

Szabó Ferenc szerkesztői tevékenysége élén a községekről, illetőleg városokról készült monográfia-kötetek gondozása áll. A város- és községmonográfiák újraindításának ideje az 1960-as évek második felére esik. Vidékünkön, a Dél-Alföldön a Juhász Antal–Ilia Mihály szerkesztésében megjelent *Tápé története és néprajza* (1971) látott napvilágot elsőként, Szabó Ferenc írt is róla ismertetőt. Majd következtek a hozzá kötődő művek. A keze alatt készült kötetek mintát jelentettek számunkra, ha efféle munkába fogtunk. Ez ma már tudománytörténeti tény. Az eredményeket látva nem véletlenül minősítették a vezetése alatt álló Békés Megyei Levéltárat tudományos kutatóhellyé. Amelyről lazán és szerényen megjegyezte: sok jelentősége azért nincs. Mezőberény, Vésztő, Szeghalom, Medgyesegyháza, Ócsöd, Hódmezővásárhely (II.) (főszerkesztő), Makó (5.) monográfiájába a szerkesztés fáradságos munkája mellett több íves tanulmányokat készített. Vásárhely és Makó esetében, már előzetesen számos ismerettel rendelkezett, és az egyes fejezetek írására felkért kollégákkal már régebben tudományos kapcsolatokat alakított ki. Őket mindig figyelmeztette a pontos jegyzetelésre, a meghatározott terjedelem betartására, hiszen egy témát meg lehet írni egy oldalon, egy tanulmányban és egy monográfiában is. Ő tudta, azt is, hogy lehet azt

szaktudományos műben, tudományos ismeretterjesztő írásban és egyszerű ismertetésben elkészíteni.

A folyóirat-szerkesztés sem állt tőle távol. E tevékenységből kiemelkedik a *Békési Élet* című évnegyedes folyóirat majd negyed századig, 1967-től megszűnéséig (1990-ig) tartó szerkesztése. A rendszerváltás zavarában megszüntetett, máig nem pótolta és hiányzó lap felelős szerkesztőjeként sok jeles szerzőt hozott Békésbe, és messze vitte a megye és az ott sarjadó kultúra híreit. A sokoldalúan szerkesztett folyóiratban az olvasó mindig megtalálhatta a maga számára vonzó írásokat. Ide kívánczik még a *Bibliotheca Bekesiensis* bibliofil sorozata, amely tartalmi és formai tekintetben egyaránt példamutató alkotói művek együttese.

A mindig jó kedélyű kollega a tudományban és a valóságban egyaránt otthonosan mozgott. Az utóbbit mi sem bizonyítja jobban, mint szervezőtevékenysége, amelynek eredményeként „*létrehozta a békési levéltárat, múzeumi pályafutása idején kezdeményezte a gyomai Kner Nyomdaipari Múzeum megalapítását, és odafigyelt a magángyűjteményekre, valamint a kistérségi tájmúzeumok fejlesztésére*”. (Héjja Julianna Erika)

A nemzetközi kapcsolatokra is kiterjedt figyelme. Szlovák és román kollegákkal épített ki gyümölcsöző tudományos barátságot. Sőt, a magyar történelem iránt érdeklődő és arról sokat író japán történésszel, egyetemi tanárral, Minamizuka Shingoval hosszú, életre szóló barátságot kötött. Szakmai segítséget nyújtott Shingo három nyelven, japánul, angolul, végül magyarul megjelent Rózsa Sándor-kötetéhez, támogatta az ő és társai a magyar tanácsokról, falvakról szóló kutatásait.

Hosszú a sora a különböző bizottságokban végzett munkájának: *Honismeret, Levéltári Közlemények szerkesztőbizottsága, MTA Történettudományi Bizottsága, Szegedi Akadémiai Bizottság Történettudományi Szakbizottsága. A Magyar Történelmi Társulatban vezetőségi és választmányi tag volt. A Békés Megyei Honismereti Egyesületnek elnökeként, a Honismereti Szövetség elnökségének tagjaként és más szervezetekben is dolgozott.*

Levéltári szakfelügyelői feladatot ugyancsak ellátott. Mint szakfelügyelőt mindig örömmel vártuk (!). Együttal több programot szervezve létrehozta a Békés és Csongrád megyei levéltárak kapcsolatát. Minden kollegát ismert. A savanyú ember teljes ellentétéként ismertük. Óriási figyelmességgel ajándékképpen mindig könyvekkel érkezett az ő Alföld-Fiumei Vasútján Csabától Szeged-Rókusig (az állomás tarifahatár volt) és vissza, ugyanis utastársaival együtt időt és pénzt takarítottak meg, ha nem utaztak be a Nagyalállomásra.

Szabó Ferenc odaadó munkáját a rendszerváltás előtt és után egyaránt számos elismeréssel jutalmazták. Birtokolta a *TIT aranykoszorús jelvényét*, a *HNF kiváló társadalmi munkáért jelvényét*, *honismereti jubileumi plakettjét*. Kiváló *Népművelő* címet kapott, elnyerte a *Munka Érdemrend ezüst fokozatát*, valamint a *Szabó Ervin-émlékérmét*. A Nagyalállomási Alapítvány *Pro regione – Alföldért* és a *Magyar Köztársasági Érdemrend Tisztikeresztjével*, valamint a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma *Móra Ferenc-díjával* tüntették ki. Végül Csongrád megyei kollegái neki ítélték oda egy alkalommal az *Oltvai Ferenc-díjat*.

Szabó Ferenc történész, honismereti munkássága során Orosházáról indulva bekalandozta megyéjét és azon túl az Alföldet, majd utolsó írásai között ismét visszatért szülővárosához, a maghoz, amelyből egész írói pályája életre kelt és kivirágzott. Amíg egészsége lehetővé tette, alkotott, amikor már nem, olvasott, tovább tájékozódott. Így fejeződött be tartalmas élete 2021. február 16-án.

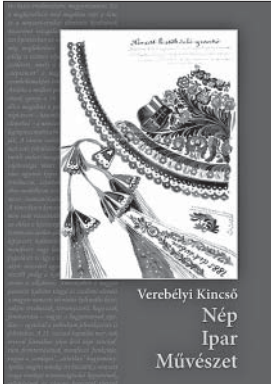
Blazovich László

KÖNYVESPOLC

A HAZAI NÉPMŰVÉSZET TÖRTÉNETI ÉS ELMÉLETI KÉRDÉSEINEK ÖSSZEGRZÉSE

Nép • Ipar • Művészet – három fogalom, amelyeket a kötet címében felsorolásukkor vessző sem kapcsol egymáshoz, önálló értelmezésüket a belső oldalon sajátos írásjel, „gomb” jelzi. A mű a hazai „népművészet” történeti, elméleti kérdéseinek összegzése, amely hatalmas irodalom alapján teszi korszerűen befogadhatóvá a *fogalmi rendszert*, amelyet a szerző felépített.

Az első fejezet címe a népművészet változó, éles és halványuló képeire, kifejezéseire céloz: *A népművészet délibábja*. Kérdés, mi a népművészet? Meghatározása egyszerűnek tűnik: a népi kultúra keretében használt díszített tárgyak összessége. Részleteiben azonban áttekinthetetlen: fémműves-

ség, szokástárgyak, a népi vallásosság tárgyai, pásztorművészet stb. a népművészet fogalom meghatározatlanságáról árulkodik. Díszítőművészet, tárgyalkotó művészet, és a kapcsolódó fogalmak: ősművészet, primitív művészet, gyermekrajzok, lelki betegek rajzai, provinciális művészet, naiv festészet – bemutatja ezek társadalmi és esztétikai relációit a megfelelő történeti folyamatokban. Amikor a mű esztétikai értéke kiemelkedik a népi használat idején, *népi iparművészetről* beszélünk. A jelenben elhalványul a *képzőművészet, művészeti jellegű* művek keletkeznek. *Átlépés a művészeti területről a nem művészeti területre, és fordítva, a nem művészeti terület átléphet a művészeti terü-*

letre. Ettől a pillanattól népművészet lehet a *barkácsolás, a kézimunkázás, a szabadidős művészet, a tömegművészet* terméke. R. Jerabek a *népi képzőművészeti kultúra* megnevezést ajánlja, Voigt Vilmos a *folk-lór jellegű képzőművészet* megnevezést, ez utóbbi az alkotott műre, az előbbi az alkotóra (alacsony társadalmi helyzetére) építi az új fogalmat. De mindkét meghatározás a magasművészet, azaz a képzőművészet szintjéhez igazítja azt.

A „népművészet” terminológiai elágazásainak első fejezetben történt feldolgozását *A tudományos megismerés útjai* című második fejezet követi. Fontos megállapítása, hogy *„a népművészet iránti érdeklődés indítékai a XIX. században kibontakozó néprajztudományon kívül estek”*. A XIX. század végére, a XX. század elejére kialakult a népművészet divatja a közgondolkodásban. A néprajzi, népéleti tárgyak esztétikai befogadása széles területeken megjelent – írja, majd bemutatja az etnográfia tárgyközpontú szemléletét. Bátky Zsigmond (*Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére*) 1906-ban tisztázta: nem a díszített tárgyat, hanem a népélet tárgyait kell múzeumba juttatni. E folyamatot teljes irodalmával gazdagon mutatja be a szerző. A művészeti kérdések vitájában állásfoglalása: a népművészet nem azonos a díszítőművészet fogalmával, több annál, a tárgyalkotó tevékenység esztétikai, művészi kifejezőmódja.

A tárgy felőli tudományos értelmezések a harmadik, *A néprajzi tárgy* című fejezetben kerülnek bemutatásra. A szaktudomány által kialakított szemlélet és annak történeti váltásai képezik e fejezet mondandóit, különösen a megújított szemléletű új tárgyszemlélet, amely a technoszféra hatásában a paraszti hagyomány kívülről érkező változásait mutatja. A használaton alapuló

vizsgálatok gazdag irodalma példákat nyújt a tárgy és tény kapcsolatára.

A tárgyi néprajzi vizsgálatok után következő negyedik fejezetben *A szokások tárgyai* címmel mutatja be a szerző a tárgyak reprezentációs funkcióit. Jellemezhetik a kultuszokat, a tárgyakban kifejezett „mondanivaló”-kat, a természetfeletti vel való kapcsolattartást, tiszteletet, szolgálatot.

Az ötödik fejezet visszatér a népművészet kérdésköréhez: *Korok és szakaszok a népművészetben*. Ebben kísérletet tesz annak megválaszolására, hogy a néprajztudomány történetiség értelmezése hogyan befolyásolja a paraszti tárgyi kultúra, a népművészet kutatását. Az ősi, honfoglalás előtti letűnt idők lenyomata stb. még nem kezelte folyamatként a népi kultúra létét és a népművészet helyét e folyamatban. A 1920–30-as évektől helyeződik át a kutatás a néprajzi jelenbe. A megoldáshoz a szerző hivatkozik Kosáry Domokos érvelésére és Granasztói Péter mezővárosi tárgyakat elemző tanulmányára, a konklúzió: „... a népművészet alakulását történetileg kell vizsgálnunk a társadalom egészén belül”. A kutatás a tárgyak használatának történetére kell irányuljon.

E tárgy történeti aspektus hívja elő a minta, a díszítmény problematikáját a hatodik, *Az ornamentika kérdéséről* című, a díszítés művészetelméleti irodalma alapján megírt fejezet. A korai művészetelméleti megközelítések, majd a felerősödő esztétikai megközelítés elősegítette, hogy a népművészetről való gondolkodás a néprajz keretein belül is meginduljon. Felveti azokat a kérdéseket is, amelyek a népi ornamentikát mint a magyar szecesszió formanyelvét kialakították. A díszítmény – szimbólum – kép sor csatlakoztatható a forma – tartalom – jelentés összefüggéseire. Verebélyi Kincső elgondolása összhangban van a népművészeti tárgy mint artefaktum tárgyelméleti megközelítéssel. Kiállítások, katalógusok megszerkesztéséhez kitűnő segítséget nyújthat ez a fejezet.

A minták jelentéseinek feltárása segít a szimbolizmus feltárásában a népi díszítőművészetben, amelyet a szerző gazdagon mutat be a hetedik fejezetben. Az ornamentális motívumok szimbólumként való értelmezése a népművészeti kutatások középpontjában áll, és a kezdetektől, évszázadok óta folyik e jelentésvilág feltárása.

A nyolcadik fejezet mutatja be a népművészet keresését a vallási néprajz tárgyain. A fejezet címe új meghatározása a folyamatnak, amelyben a tárgyak üzenetei elsődlegesek, de művészeti törekvések is megjelennek: *A vallási néprajzi művészet*. E nagy jelentőségű fejezet kísérel meg először a teljesség igényével áttekinteni és újraértelmezni a Kárpát-medence felekezeti sokszínűségében a paraszti vallásosságot mint a „népművészet lehetséges területét”.

Ahol a nép, ipar és művészet együtt megjelenik, az a kilencedik fejezet: *Házi szorgalmatosság – házi ipar – kézműipar – népi iparművészet*. E fejezet mutatja be azokat az ipartörténeti, oktatási, az életmódbeli változásokat, amelyek a díszített tárgyakkal átalakítják a falusi élet mindennapjait, a munkafolyamatok és ünnepek illeszkedéseit a tárgyak előállításának, értékesítésének rendjében. Az esztétikai gazdagság az áru értékét növeli, ugyanezzel az alkotók a magyar népi művészetet kívánják bemutatni. Háziipar, kézműves iparok, ezekkel gazdasági szükségleteket, kereskedői megrendeléseket elégítenek ki. A naiv, népi karaktert legújabbban a folklorizmus megnevezéssel jelölik, amely a 70-es, 80-as években már kifejezte az iparművészetben, művészetekben feltörő „népies”, „naiv” motívumok esztétikai jelentőségét.

A folklorizmus fenntartásának indoka a zárófejezet címében fogalmazódik meg (*Folklorizmusok: érdek és értékvédelem*) az alkotók és az alkotások szempontjából kiindulva.

A fogalmi rendszer sajátosságát a beillesztett képanyag erősíti, a szerző egyéni, szokatlan karakterű új képanyagot illeszt

egy újraértelmezett „népművészeti” kiadványhoz. Az elvi, elméleti meghatározásokhoz, a kérdéskör egészét feltáró feldolgozáshoz Verebélyi Kincső 866 tételes irodalomjegyzéke (79 oldal) szolgál. Az európai ez irányú szakirodalmak, a hazai honismereti, történeti, helytörténeti, művészettörténeti, iparművészeti irodalom mellett 408 tétellel (47%) a klasszikusnak nevezhető néprajzi irodalom anyaga avatja a kötetet az etnográfia, etnológia művészeti oldala szerint kiemelkedő szakkönyvvé a népművészet és annak elágazási területein.

(Verebélyi Kincső: Nép • Ipar • Művészet. Studia Folkloristica et Ethnographica 73. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék–Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2019. 336 oldal + 165 fénykép)

Szacsvay Éva

„INDULJ EL EGY ÚTON, ÉN IS EGY MÁSIKON” – KÖNYV A MAGYAR ZARÁNDOKUTAKRÓL

A *Magyar zarándokutak* című könyvet a kezünkbe véve óhatatlanul is a moldvai népdal kezdő sorai idéződnek fel bennünk. Ahogy a könyvet – vagy talán még pontosabb, ha az album kifejezést használjuk – lapozni kezdjük, ahogy feltárulnak előttünk az egyes zarándokutak, úgy erősödik bennünk a vágy, hogy induljunk, hogy vállalkozzunk arra a nagy utazásra, amelyet régmúlt korok utazói – akiket ekkor még peregrinusoknak hívtak – megtettek és megéltek. A zarándoklat az elmúlt évtizedekben reneszánszát éli, egyre többen indulnak útra, ki zarándokként, ki turistaként, ki túrázóként, ki pedig csak kíváncsiságból, önmaga teszteléséből akár, mert meg akarja tudni, hogy képes-e napi húsz kilométert (vagy akár többet) gyalogolni, hogy zavarja-e, ha más emberekkel együtt kell aludnia egy közös térben, hogy a megszokott kényelmét fel kell adnia. Az útra kelésnek ezek mind-mind más motivációi,

de az biztos, hogy aki ma zarándoklatra szeretne menni, annak számos lehetősége van Európában, de Magyarországon is. Az album ezeket a magyarországi lehetőségeket mutatja be.

A *Magyar zarándokutak* című kötetet Barna Gábor szerkesztette és több fejezetet ő maga is írt. Barna Gábort nem kell bemutatni a magyar olvasóknak, hiszen számos, a magyar búcsújárást és az ezzel kapcsolatos szokáscselekményeket bemutató szakkönyv szerzője, emellett könyvei között találunk olyanokat is, amelyek nemcsak a szakma érdeklődésre tarthatnak számot. A könyvhöz ajánlást Beer Miklós püspök írt, aki a magyar nép Mária-tiszteletét idézi fel saját szolgálati helyeire visszagondolva, emellett pedig rámutat a könyv különlegességére. A kötet izgalmas és hiánypótló olvasmány, és egyben egy olyan hasznos információkat is tartalmazó, gyönyörű fotókkal illusztrált útleírás, amelyben elmélyülve az olvasó szinte azonnal késztetést érez arra, hogy válasszon egyet a benne bemutatott zarándokutak közül, és amint lehet, elinduljon ezen. Ezt pedig könnyen meg tudja tenni, hiszen ezek a zarándokutak itt vannak körülöttünk, ezek egy-egy állomásán élünk, és csak ki kell nyitni a szemünket és el kell határozni magunkat arra, hogy ne csak egy-egy állomást, de egy-egy ilyen utat is felfedezzünk, ezeket végigjárjuk. Ez akár életprogram is lehet, ahogy ezt a fejezet szerzői az általuk végigjárt és a kötetben bemutatott utakkal igazolják is.

A könyv első fejezete (*Magyarok Európa zarándokútjain – zarándokutak Magyarországon* – Barna Gábor tollából) történeti kontextusba helyezi a magyarok zarándoklatait, Magyarország kereszténnyé válásától egészen napjainkig. A leírásból megismerhetjük azokat a zarándokhelyeket, amelyeket a középkori zarándokok felkerestek. Ezek a helyek nemcsak európai zarándokhelyek, hanem a magyar kultúra fontos emlékhelyei is. Az európai kapcsolódások után az album áttér a magyarországi zarándokutakra.

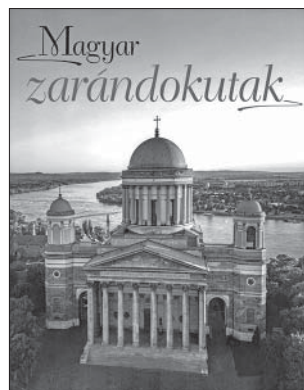
dokhelyekre, amelyek magukon viselik az elmúlt 1000 év minden nyomát, akár kialakulásukat, akár későbbi történetüket nézve. Európához hasonlóan a középkorban először a különböző ereklyék voltak az egyes zarándokhelyek kialakulásának, tiszteletének okai, később pedig a Mária-tisztelet lett a máig is virágzó kegyhelyeink létrejöttének közvetlen kiváltója. Az áttekintés kiter a történelem különböző olyan eseményeire is, amelyek hatással voltak a zarándoklatok alakulására (modernizáció, közlekedés fejlődése, Trianon, szocializmus). Az album nagy érdeme, hogy a magyarországi zarándokutakat mutatja be (amelyek közül némelyik azért átnyúlik a határainkon), ezzel is támogatva a hazai zarándokturizmus fellendülését.

A történeti áttekintés után a könyv 7 olyan tematikus zarándokutat mutat be, amelyek kötődnek nagy európai utakhoz, illetve saját fejlesztésű, egy-egy szent vagy szent hely vonzáskörzetébe kialakult/kialakított zarándokutak. Az első ilyen zarándokutunk Tatától Lébényig vezet, erről Dukát Csilla és Halász Mónika írnak. Talán nem sokan tudják Magyarországon, hogy a Szent Jakab útnak van az országon átívelő része is, hiszen a Szent Jakab utat a legtöbb erről szóló könyv és film főként a spanyolországi szakaszon mutatja be. Sőt, két ilyen útváltozat is van, az egyik a Camino Hungaro (2009-től), a másik pedig a Camino Benedictus (2017-től), amely Pannonhalmáig más úton vezet, onnantól megegyezik az előző útvonallal. A zarándokútvonalról a szerzők praktikus információkkal is szolgálnak (távok, kiemelt ünnepek, a megtétel módja és ideje, járhatóság). A két zarándokútvonal lehetővé teszi, hogy akár országhatáron belül is járjuk a Caminót, de ha valakinek ideje és energiája engedi, akkor erről tud csatlakozni a nyugat felé vezető úthálózat-hoz, hogy eljuthasson a Szent Jakab ereklyéit őrző Santiago de Compostellába. A kötetben szereplő bemutatásban a szerzők a két útvonal közül a Camino Hungaro ágat

mutatják be. Az ismertető egyszerre útleírás és képes beszámoló, amelyet a szerzők saját élményei színesítenek.

A másik nagyobb útcsoportot a Szent Márton tiszteletéhez kötődő utak jelentik. Az elsőt, a Szent Márton zarándokutat, amely Szombathelytől Mártonhelyig vezet, Orbán Róbert ismerteti. A második út a baranyai Szent Márton út (2009-től), melyet a szerző – Derksen Györgyi – a cselekvő szeretet útjának nevez. A harmadik Szent Márton út (2014–2015-től) az Alföldön vezet keresztül, ezt Barna Gábor mutatja be az olvasóknak. Az első út az, amelyik az európai Szent Márton zarándokúthoz csatlakozik. A teljes zarándokút Szombathelyről (a szent feltételezett születési helye) Toursig vezet, a kötetben ennek a Szombathelyről a szlovéniai Mártonhelyig vezető szakaszát mutatják be. Az előző fejezetekhez hasonlóan az útleírások kettős funkciójúak, egyrészt információt adnak át a zarándokutak lebonyolításához, másrészt pedig a végigjárt útvonalakról adnak ismertetést, bemutatást kellő részletességgel. A főbb érintett városokról, falvakról, azok templomairól, tájairól közölt fotók közel hozzák az olvasókhoz a bemutatott terepet.

Az album következő fejezetei három nagyobb egységre tagolódva folytatják a zarándokutak leírását. Az első nagyobb rész a tematikus, saját fejlesztésű zarándokutakat, a második a Mária út néhány szakaszát, a harmadik pedig a Szent Erzsébet utat ismerteti. Zomborka Márta leírásában ismerhetjük meg a Középkori templomok útját, amely Kis-Nógrádon ível át. Az út Váctól Tereskéig vezet, a Dunakanyarból indulva kanyarog a Cserhát falvai

között. A leírás és a képek is gazdagítják tudásunkat, ismereteinket a kevésbé ismert tájegységeken átvezető zarándokút megismerésével. Az illusztrációk nemcsak épületeket és tájakat, de az ott élő embereket is megjelenítik, egy-egy megmaradt szokás bemutatásán keresztül. A Via Margaritum, vagyis a Gyöngyök útja két kiemelt zarándokhelyet köt össze, Máriazellt és Mátra-verbély-Szentkutat. Az út teljes szakaszát tekintve 760 kilométer, ebből a két szerző (Gáll Zsófia, Nagy Réka Anna) a kötetben egy rövidebb szakaszt mutatnak csak be, a Budapesttől Celldömölkig tartó távot. A leírásból megtudjuk, hogy a zarándokutat 2006-ban hirdették meg, ezer esztendő magyar zarándoklatainak és zarándokainak méltó emléket állítva ezzel. Részletes ismertetést kapunk magáról az útról, az út létrehozásában jelen lévő szándékokról. Az út megtételét mindenkinek lehet ajánlani, aki szeretne kilépni a mindennapokból és megmerítkezni abban a több száz éves keresztény magyar zarándok-hagyományban, amely a mai napig hatással van kultúránkra. A Pálos 70 zarándoklatot Puskás Gábor és Barna Gábor mutatják be az olvasóknak. Az út kiindulópontja a Gellért-hegy oldalába vájt Sziklatemplom, a háromnapos út célja pedig a márianosztrai kegyhely. A pálos rend szervezésében vannak csoportos zarándoklatok a márianosztrai kegytemplom fő búcsúján, október 8-án, a Magyarok Nagyasszonya ünnepen.

A Mária út az elmúlt évtizedek hazai zarándoklatainak fő alakítójává vált, hiszen mind észak–dél irányban (Czestochowa – Medjugorje), mind kelet–nyugat irányban (Máriazell – Csíksomlyó) végigjárható és számos magyar, történelmileg és kulturálisan fontos kegyhelyet érint. A szerzők (Merva László, Molnár Sándor, Barna Gábor) a Mária út hosszan kígyózó útjaiból hármat választottak ki, amelyről részletesebb ismertetést kapunk. Az egyik a Mátra vidékét átszelő szakasz, a másik egy erdélyi részlet, Sóváradtól Csíksomlyóig, a harma-

dik pedig a dél-alföldi út, amelynek célja Máriaradna. Az album utolsó zarándokútja a Szent Erzsébet út, amely Sárospataktól Kassáig ível, erről Pavlics Tamás ír. Ahogy ezt az ismertetőből megtudjuk, az utat egy alapítvány gondozza, 2007-ben alapították. Az alapítvány célja a Szent Erzsébet-kultusz ápolása, ezt segíti elő az út azzal, hogy összeköti az európai Szent Erzsébettel kapcsolatos emlék- és tiszteleti helyeket, amelyek keresztül erősödhet a szellemi és lelki összetartozás.

A kötet – vagy ahogy erre az ismertetőben többször is utaltunk: album – elérte célját. Megmutatja azt, hogy milyen gazdagok vagyunk, hogy mennyire bővelkedünk természet, történelmi és szakrális emlékekben, és ha valaki csatlakozni akar Európa nagy zarándoklataihoz, akkor ehhez nem kell feltétlenül külföldre utazni, ezt ma már itthon is megteheti. Fogadjuk meg tehát a moldvai népdal biztatását, induljunk egy úton! Az útraindulás előtt pedig olvassuk, lapozzuk az albumot, a zarándoklatleírások nagy segítségünkre lesznek az utak megismerésében és az utazási kedv felkeltésében is.

(Magyar zarándokutak. Összeállította, szerkesztette, a bevezetést írta: *Barna Gábor*. Kossuth Kiadó Zrt., [Budapest], 223 oldal)

Korpics Márta

KÉPES LEVELEZŐLAPJAINK TÖRTÉNETE

Az emberek többsége szívesen utazik, és utazása élményeit azonnal megosztja szeretteivel, ismerőseivel. Az okostelefonok világában mindent azonnal fényképezünk. „Kattintunk”, ha megérkezünk a repülőtérré, szelfizünk kirándulásaink során a nevezetes épületeknél, vagy egy-egy gyönyörű táj előterében. Kattintunk és küldünk. A képek pár másodperc alatt megérkeznek a címzetthez, aki így szinte velünk együtt éli

meg élményeinket. Hol van ma már az az időszak, amikor megérkezve egy-egy idegen városba, a trafikok, ajándékboltok polcain a képeslapok között válogatva kerestük a legszebb, „legkifejezőbb” képeket, amelyeket azután postára adva jeleztük az ott hon lévőeknek, hogy megérkeztünk, jól érezzük magunkat! Üdvözlőkártyát küldtünk születésnapra, esküvőre és levelezőlapon jeleztük ki részvétünket. És persze megőriztük, albumokba, dobozokba gyűjtögettük a kapott lapokat, hiszen ezek a boldogság, a szerelem és a barátság, vagy egy utazás, a pihenés szimbólumaivá váltak, régi kedves emlékeket ébresztettek. A viberek, szmájlik világában ez is megváltozott. A képeslap szinte eltűnt mindennapjainkból. Az a néhányféle lap, amely egy-egy település vagy intézmény információs helyein megjelenik, már leginkább a gyűjtők igényeit szolgálja. Talán éppen ezért vált manapság a képeslapgyűjtés oly nagy divattá. Míg régen a hátoldalra írt üzenetet is vártuk, ma a gyűjtők nagy része inkább a képi ábrázolás miatt keresi a kuriózumokat.

A most megjelent könyv egy 150 évre visszatekintő „képes” múltbéli utazásra visz bennünket. A szerző, dr. Petercsák Tivadar néprajzkutató-történész neve szorosan összefonódik a képeslapok történetének kutatásával, hiszen 1976-tól annak a legnagyobb magyarországi képeslapgyűjteménnyel rendelkező szerencsi Zempléni Múzeumnak volt igazgatója, amelynek anyagát ebben a kötetben is feldolgozta. Mint a könyv alcíme – *Látóképek, csókküldemények, ünnepi üdvözletek* – is mutatja, a szerző a téma történeti és tematikai sokszínűségének bemutatására vállalkozik.

A kötet első nagy fejezete, *A képes levelezőlap korszakai* a kezdetektől, az első külföldi és hazai képeslapok megjelenésétől napjainkig mutatja be e műfaj fejlődését. Külön alfejezet foglalkozik az „aranykorral”, a XX. század első évtizedeivel, amely a képeslevelezőlap minden határt ledöntő elterjedését hozta magával. A városokat,

üdülőhelyeket bemutató lapok mellett megjelentek a közlekedési eszközöket, kortárs műalkotásokat, híres személyeket felvonultató képes üdvözletek. Természetesen külön korszakot ölelnek fel a világháborúk időszakának képei, melyek a családok és a fronton lévő katonák kapcsolattartásának legfőbb eszközei lettek. A harctéri életképeket megjelenítő ábrázolások mellett egyre inkább előtérbe került a háborús propaganda, amely szolgálatába állította ezt a műfajt is. A két világháború közötti időszakot tárgyalva a könyv felvonultatja a politikai eseményekhez kapcsolódó képeket éppúgy, mint az idilli népelet pillanatait. A második világháború után megjelentek részben az agitatív, részben a szocialista építés eredményeit felvonultató képek. Az ország újjáépítése, a városok, falvak új, modern épületei, alkotásai, a dolgozó munkásság és parasztság felhőtlen nyaralásai.

A kötet második nagy fejezete, *A képeslap sokszínű világa* már nem szorosan a kronológiai sorrendet követi, hanem a fontosabb ábrázolásokat veszi számba. Külön részt képeznek a város- és tájképek, de megmutatja a szerző a népelet, a humor vagy a reklám sokszínű megjelenését a különböző korszakokban, s természetesen felvonultatja az egyházi vagy családi alkalmakra készült üdvözlőlapok sorát is.

A képeslapkészítés technikájának is külön története van. A szerző megismerteti az olvasóval, hogyan jutott el a nyomdaipar technikai fejlődése a kő- és fénynyomatos módszerrel előállított lapoktól az ofset és rotációs sokszorosításig. Itt kerülnek bemutatásra azok a képeslap-különlegességek, melyek formájukat, megjelenésüket tekint-

ve eltérnek a megszokottól. Igazi kuriózum a gyűjtőknek egy-egy hímezett, „mozgó” vagy hangos képeslap.

A múzeumok vagy magánemberek tulajdonában lévő gyűjtemények azonban nem csak esztétikai szépségükkel, esetleg különlegességükkel ejtik rabul az érdeklődőket. Hiszen ezek a lapok, amellet, hogy sajátosan tükrözik letűnt korszakok atmoszféráját, a régi épületek, utcaképek megőrzésével, egy-egy jelesebb esemény megörökítésével egy adott település és egy adott korszak nélkülözhetetlen dokumentumaivá, forrásaivá is váltak.

Ajánlom ezt a 191 oldalas, több száz képeslapot felvonultató könyvet a gyűjtőknek, múzeumban és könyvtárakban dolgozó szakembereknek és azoknak az érdeklődőknek, akik csak szeretnének egy kicsit visszautazni a múltba e látóképek, csókküldemények és ünnepi üdvözlések segítségével.

(Petercsák Tivadar: A magyar képeslap története. Látóképek, csókküldemények, ünnepi üdvözlések. Kossuth Kiadó Zrt., Budapest, 2020. 191 oldal)

B. Gál Edit

FOTÓALBUM A RÉPÁSHUTAIK MÚLTJÁBÓL

Az elmúlt emberöltő átértékelte a régi fotográfia jelentőségét. Az archív fényképek gyűjtésének és közreadásának divatja támadt, elegendő akár az internet közösségi oldalaira pillantani ennek igazolására. A vizuális élmény dominánssá válásával párhuzamosan nem csak a fotográfiatörténet, de a vizuális kultúrakutatás is önálló diszciplínává vált, és a szemmel érzékelhető képi információk értelmezése is új irányokat vett. Az archív fotók kutatása és felhasználása egyaránt társadalmi kontextusba helyeződött: számos egykori fényképészműhely/műterem történetét és hatását ismerjük ma már, de sokat tudunk a fényképezkedés divatjáról, egyáltalán a fotográfiának a meg-

előző másfél század kultúrájában betöltött szerepéről. Megismerhettük az amerikai magyarságot kiszolgáló fotográfusokat is, akik a XIX–XX. század fordulóján az Újvilágba vándorolt eleink számára elkészítették a szülőföldre hazaküldött felvételeket. S persze mindennek számos finom részletét és összefüggését is feltárta a kutatás, azzal párhuzamosan, hogy a fényképezés fejlődésében jelentős szerepet betöltő magyar fotográfusok tevékenységét elhelyezte az európai kánonban.

A helyismeret kutatói számára különösen tanulságosak és mintaadók lehetnek azok a gyűjtések és kiadványok, amelyek egy-egy település közösségének fotóhagyatékát tárták fel Boldogtól Lajosmizsén át Vecsésig. A feldolgozás módja és igénye persze más és más, de bizonyos, hogy a hozzáértő értelmezés ezeket a köteteket a lokális társadalmak megismerésének útmutatójává avatja. Segíti mindezt a modern digitális technika is, ami a hagyományos nyomdatechnika számára jelentős terhet jelentő képek jó minőségű közreadását jószerével közönséges feladattá tette.

E feldolgozások sorába lépett a Bükk-videk karakteres települése, Répáshuta fotókban megőrzött múltját bemutató kötet. A könyv szerkesztője és a 2015-ben elvégzett kutatómunka irányítója a jeles fiatal történész, Mlakár Zsófia, az egri Dobó István Vármúzeum muzeológusa volt. Munkatársaival mintegy 1000 fényképet gyűjtöttek össze és digitalizáltak, s az anyagból először egy kiállítást rendeztek Répáshután (*Hagyományos erdei mesterségek képekben*). A kötetben közreadott mintegy 200 fotó tematizálása kétféle elképzelés mentén történt. Az egyik a település történeti tereinek és az abban megformálódott létformának a bemutatása. Répáshuta a XVIII. század folyamán létrejött hutatelepülés, amelyet a kincstári erdők használatának török utáni gazdasági céljai szerint az üveggyártás meghonosodása hozott létre. Népeisége bizonyára több nációból verbuválódott –

morvák, németek, szlovákok –, amelyek a XIX. század során szlovákként asszimilálódtak és ennek jegyében alakult ki szlovák nyelvjárásuk is. A magas térszínen fekvő, földművelő gazdálkodásra jószerével alkalmatlan határ művelése a népesség megélhetésének inkább csak kiegészítője volt, a lakosság erdőmunkával, szén- és mészégetéssel kereste meg kenyerét: nem kis részben a Bükkalja és az Észak-Alföld parasztfalvaival cserélte élelemre az előállított javait. A kötet fényképein legnagyobb súllyal ezek a hagyományos tevékenységi formák jelennek meg, természetesen az azokat generációról generációra örökítő és a gazdasági elvárások és technikai innovációk mentén alakító répáshutaiakkal. Mindez önmagában is egyfajta történeti folyamatrajzot jelent: a fejszével való fadóntás, az igás állatokkal való faközéltetés, a nehéz hasábok emberi erővel való szállítása a második világháború után már egyre inkább az emlékezetbe szorult vissza, de éppen az emlékezet és az emlékezés mibenléte miatt a fiatalabb generáció is magáénak tudta azokat. A változások talán legszembetűnőbb jele például, hogy a hutaiak jellegadó tevékenységei, a szénégetés és a mészégetés mára eltűnt, pedig nem sokkal ezelőtt a szénégető boksa fanyar füstje vagy az éjszaka világító mészkemencék fénye olyan módon tartozott ehhez a vidékhez, mintha öröktől foga lett volna, és örökké élne.

Ez utóbbi ponton kapcsolódik a tematizálás másik szándéka, a történeti és a fotó-antropológia társadalmi háttérű értelmezése. Az egykori terek és az azokat használó emberek a lokális társadalom tagjai, egyúttal az előző generációk kultúrájának letéteményesei. Amint a korábbiak számára, úgy a maiaknak is a lokális identitás mozaikdarabjai ezek a fotók, mivel a terek és tevékenységek, a képen látható emberek, szerszámok, fogatok, hétköznapi és ünnepi alkalmak egyszerre a helybeli kultúra attribútumai, valamint a társadalmi cselekvés és a társadalomról való gondolkodás elide-

geníthetetlen szereplői. A képek sora és a hozzájuk kapcsolódó szöveges információk hangsúlyozzák a szerkesztő bevezetőjében megfogalmazott antropológiai elvet: a fotók egyszerre megmutatják, elrejtik és konstruálják a valóságot. A képek válogatása igyekszik használatukat, valamint az azokat átadók valóságáról és múltjukról, identitásukról alkotott elképzeléseit is tükrözni.

Az előzőek kapcsán utalni kell a recenzensnek arra a kettősségre is, ami a kötet anyagát a lokalitás és az általánosítás között elhelyezi. A képek helyszínének és témájának adatolása, szereplőik pontos meghatározása az 1920-as évektől az 1980-as évekig két generáció répáshutai szereplőit, arcait mutatja meg, s a helybeli fiatalok számára alkalmas a régen elment családtagok, hallo-másból ismerősök azonosítására is. A nem helybeliek számára főként helyzeteket, cselekvéseket, tájakat és abban tevékenykedő embereket idéz, s ilyen módon a hegyvidéki – jobbára nem magyar ajkú – falvak életmódjának karakteres formáját. Bizonyára ez utóbbival magyarázható, hogy sokan lefényképezték az elmúlt évszázad alatt ezeket a témákat, és nem csak a néprajz kutatói. Más volt, gyakran ismeretlen világ a paraszti vagy polgári létben élők számára, a képek egy része kifejezetten az Bükkbe látogató turisták élményét idézi. Az Eger és Miskolc közötti közút forgalma kínálta a látványosságokat, s erősítette az érdeklődést, hogy a trianoni országhatárok között a legmagasabban fekvő települések – különösen a szomszédos Újhuta (1940-től Bükkszentkereszt) – vonzották a hegyvidék szerelmeseit.

Rendkívül hasznosnak és példamutatónak ítélem a kötetet, ami utat mutathat más közösségek helyismereti kutatói számára. Az ilyen jellegű képanyag összegyűjtése és közreadása a települések népe önazonosságának egyik letéteményese lehet.

A kötet előszavát Viga Gyula jegyzi, aki a Répáshután 1979–1983 között zajló kutatás egyik szervezője volt, és az 1984-ben magyar és szlovák nyelven megjelent néprajzi

monográfiák társszerkesztőjeként négy évtizede követi a település változásait.

(*Mlakár Zsófia* [szerk.]: Répáshuta. Fókban megőrzött múlt. „Az Egészséges Életmódról, az Ifjúságért, Répáshutáért” Közalapítvány. Répáshuta, 2020. 112 oldal)

Viszóczy Ilona

EGY AMERIKAI MAGYAR BÁNYÁSZKÖZÖSSÉG TÖRTÉNETI REKONSTRUKCIÓJA

Közel 200 éve, hogy elkezdődött Magyarországról Amerikába a kivándorlás. Az egyre nagyobb arányú kivándorlás a XIX. század végén olyan lendületet kapott, hogy az újságírók, szociológusok, közgazdászok, történészek figyelmét is felkeltette. Az elemzések eredményeként évtizedek múlva megszülettek az első összefoglaló munkák, amelyek feldolgozták a bevándorlás jellemzőit. Összegezték mindazokat az ismereteket, amelyek e történeti folyamatnak legjellemzőbb és legáltalánosabb ismérvei voltak. A kutatás szempontjából ezek a nagy összefoglaló feltáró munkák¹ jelentősek, mert beemelik a témát a kutatás látóterébe, áttekintést adnak, összefoglalnak, utat mutatnak. Sok-sok részlet, fel nem dolgozott tényanyag, kisközösségekre, helyi viszonyokra jellemző valós történés vár azonban felfedezésre, bemutatásra, magyarázatra. Mindaz, ami élővé teszi a tényeket, a történelmet, hitelesíti az elemzéseket. A kutatás egyre inkább ezeknek a feltáratlan részleteknek bemutatására vállalkozik. Fejős Zoltán ennek a mikro kutatásnak a mestere. A „*Kaper kóntri*” nem első munkája ezen a területen.²

1 *Handlin, Oscar*: Uprooted. Boston, Atlantic Monthly Press, 1951. 333 p.; *Puskás Júlianna*: Kivándorló magyarok az Amerikai Egyesült Államokba 1880–1940. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 638 p.

2 *Fejős Zoltán*: „Mert abban az időben lehetett vándorolni”. A cigándi amerikasok emlékezete. Cigánd, 2017. 335 p.; *Fejős Zoltán*: Amerikai magyar műtermi fényképészek az 1880-as évektől a második világháborúig. Budapest, Néprajzi Múzeum, 2020. 150 p. stb.

Évtizedek óta kitartó érdeklődéssel és szenvedéllyel gyűjti az amerikai kivándorlás adatait. Számára mindennek jelentősége van, minden összefüggés felhívja a figyelmét. Nála sokszor egy-egy újsághír évtizedekig várja a további hiányzó adatokat. Nemegyszer előfordul, hogy 20–30 év múlva lel a párjára, s születik meg a kontextus, amelyben életre kel jelentése, sőt, jelentősége lesz. Ezúttal Fejős Zoltán még ennél is többre vállalkozott. Nemcsak megismertet egy eddig ismeretlen amerikai magyar bányász közösséggel, hanem annak teljes *rekonstrukcióját* tűzte ki célul. Ez nem kis feladat, hiszen másfél évszázad távlatából élő tanú csak kivételesen található. Sajátos, sok leleményre épülő módszerekre van szükség. A múlt megismerése olyan mértékig lehetséges, amilyen mértékig a megőrzött írott források, dokumentumok lehetővé teszik, s amilyen mértékig a kutató ezeket ismeri és önálló, sokszor egyedi ötletekkel, mint szerzőnk is, hasznosítani tudja. Külön feladat és nagy hozzáértést kíván ezen a területen ma már gyakori digitális adattárak használata. A szerző munkájával ennek kiemelkedő példáját adta.

Fejős Zoltán több évtizedes saját adatgyűjtése valóságos kincsesbánya, ebből merítette most a magyar rézbányászok témáját. Bár ez a mű tárgyát és módszerét tekintve is újszerű tudományos munka, olvasmányos stílusa és érdekes történetészvése viszi magával az olvasót, az olvasó számára valóságos rejtélynek tűnő kérdés megoldásában, hogy hogyan is történt az, hogy távol Amerika lakott területeitől a XIX. és XX. század fordulóján egyszer csak kinőtt egy magyar közösség, akik Északkelet-Magyarországról elindultak és itt telepedtek le. A kor hírközlési viszonyai között hogyan érte el őket és éppen őket a hívás, mi volt az az erős motiváció, ami a kor közlekedési viszonyai között Európa átszelésével a tengeren túli útra készítette őket, és miért éppen őket? Honnan vették a bátorságot és önbizalmat? Hányan, milyen családi körülmények között

döntöttek így, s hogyan, milyen igénnyel és milyen képességgel alakították az életüket és szervezték meg új közösségüket?

A szerző által vizsgált terület az Egyesült Államok kanadai határán Felső-Michigan területén, a már említett Superior-tó zord klímájú Keweenaw-félszigetén játszódik. A magyarok 1880 és 1920 között jelentek itt meg, majd tűntek el szinte nyomtalanul erről a vidékről néhány évtized múlva. Mi erre a magyarázat és hogyan szerveződött ez meg? Ekkor kezdték meg ugyanis itt a világ egyik legfontosabb rézlelőhelyének kiaknázását. A mostoha éghajlati viszonyok ellenére körülbelül 30 bányavállalat 18–20 ezer bevándorló munkást foglalkoztatott itt. Közülük a legnagyobb a Calumet et Hecla Mining Company (1871) volt, ennek a különböző telephelyein alakultak ki jelentősebb magyar lakócsoportok, s az egyik legnépesebb telepe, Kearsarge vált központtá.

A bevándorlók száma a három évtized alatt jelentősen megnövekedett és folyamatosan mozgásban volt. Mozdultak a lehetőségek után, a régióban, az Óhaza és a rézvidék között, s néha Amerika más vidékeire is továbbmentek. Sokan megtalálták a számításukat, s az 1910-es népszámlálás szerint 1100 magyarországi születésű személyről, mintegy 80 családról lehet tudni. A kötet a magyarok főbb telepei, elsősorban Kearsarge, Wolverine és Mohawk magyar lakóinak története, egy sajátos munkavállalói forma, a lánцинformációra alapozott *kivándorlás modellje*, esettanulmánya.

Fehér foltja ez az amerikai magyarság történetének. Saját korukban is messzi északon, olyan távol, olyan elszigetelt világban éltek, hogy hosszú ideig a már több százezer létszámot számláló, az Egyesült Államok más vidékein tömörült amerikai magyar bevándorló közösségek sem tudtak róluk. 1914-ben a magyarok egész Amerikában olvasott hetilapja a clevelandi *Szabadság* írja róluk, hogy eddig az amerikai magyarok között „*alig lehetett valamit hallani*

a michigani rézvidékről. Nem beszélt arról senki. Ha valaki tudott is valamit felőle nem igen tudott egyebet arról, hogy rézvidék a Superior tóba benyúló tágas félsziget, hogy rézben gazdag vidék, hogy dolgozik ott pár ezer bányász, máskülönben majdnem ott van, ahova a madár se jár. Aki pedig nagyon sokat tudott felőle, tudta azt, hogyis, hogy a bányászok közt sok a magyar, hogy a bányászokkal elég emberségesen bánnak, hogy van ott elég iskola, templom, kórház, s mi egymás, hogy a munkások elég jól keresnek, ha nehezen is dolgoznak, hogy nem drága a megélhetés, hogy becsületesen felépített lakásokban laknak, hogy majdnem mindenki megelégedett...”³

A felmerült kérdésre a szerző világos választ ad. Először ennek az északi tájnak érdekes földrajzi, geológiai és éghajlati leírását követően bemutatja ezt a szokatlan klímájú vidéket, a Superiorba magányosan benyúló, sok helyen színrézből felépülő Keweenaw-félszigetet, a magyarok későbbi lakóhelyét. Majd ismerteti a rézlelőhelyek felfedezését és különlegességeit, ami szinte szenzációként hatott az akkori világra. Végül ipartörténeti részletekkel jellemzi a prosperáló rézvidéket. Az olvasó térképek és fotók kíséretében a legkomolyabb tudományos információkhoz juthat. Ezt követően az északkelet-magyarországi régió állapotáról kapunk képet. Az, hogy az itt élők a kivándorlás mellett döntöttek, minden bizonnyal úgy történt, hogy a fejlődő rézbányákról és világukról, az új lehetőségéről az 1880-as évek körül az első vándoroktól, eljutott a jó kereset híre a magyarországi Zemplén, Ung, Borsod és Abaúj vidékére. A hír a legfontosabb pillanatokban érkezett akkor, amikor ezen a vidéken csapást csapás ért. Fejős Zoltán a korabeli magyarországi sajtóban és levéltári forrásokban utánajárt, mi is történt e vidék lakosságával. 1888 és az azt követő évek hatalmas árvizeket hoztak a Bodrog és a Latorca vidékére,

3 Szabadság 1914. január 16. (A kötet borítóján.)

amely Zétény és környékén százával mosta el a házakat és földeket. Nehézségek indították útnak nagy számban a Borsod megyei Szendrőlád lakóit is. Az 1904-es válság idején Nógrádban Litke és környékének, a bányászatból élő települések lakóinak támadtak megélhetési gondjai. Mentőkötélként érkezett a híradás a rézbányák jó kereseti lehetőségeiről és biztató viszonyairól. Néhány korai próbálkozó után, mint Káplár János, később a 90-es években vándorútra kelők kisebb rokon csoportokban céllal indultak útnak, már ott lévő rokonokhoz, testvér a testvérhez, sógor a sógorhoz, hónapok és évek után a feleségek a férjek után gyerekekkel. Fejős Zoltán hajólisták, népszámlálási adatok, egyesületi nyilvántartások, anyakönyvek és sajtóközlemények alapján, listákat és statisztikai táblázatokat szerkesztve nyomába eredt a vándoroknak. Sokszor meglepő megoldásokat talált. Értékes összefüggéseket tud kiolvasni a táblázatokba rendezett adatsorokból. Például a rézvidéki magyarok adománylistáira alapozott elemzéssel felderíti a rézvidékiek kapcsolati hálóját, meghatározza tér és időbeli jellemzőit. Hova irányultak az adományok? Az óhazába, szorosan a szülőföldre, vagy Amerikába az amerikai magyar célokra; ugyancsak megállapítja a vizsgált adományozások időszakát (1898–1908). Meghatározza az adományozási célok főbb típusait (jótékonyosság, segélyezés – egyháztámogatás, templomépítés, javítás – nemzeti, hazafias ügy: Kossuth-szobor állítása stb.), amelyek kötéseiéről árulkodnak. Forrása általában a betegsegélyző egyesületük, a Red Jacket Első Magyar Betegsegélyző Egylet által szervezett adománygyűjtések igazoló listái voltak, amelyeket az amerikai magyar sajtóban, a *Szabadság*-ban közzétettek. Tizenhat ilyen listát azonosított és dolgozott fel. Ezeket a táblázatban, az egyes adakozók származáshelyének adataival kiegészítve, a kapcsolatok általános jellemzőin kívül képet ad az egyes egyének kapcsolatainak jellemzőiről is.

Bár nem volt egyszerű feladat a rézvidék dokumentumaiból nyert információk megfejtése, külső forrásokból elindulva, valóságos detektívmunkával, másod-, harmadkézi utalások felhasználásával a szerzőnek sikerült egy fontos, kiterjedt rejtett kapcsolati háló felfedezése, dokumentálása és leírása is. Ez a nógrádi Litkéről kiindult vándorlási lánc. A kutatás során a résztvevő individumok pontos mozgása is nyomon követhetővé vált a rokon szálak, a hajólisták és beléptetési információk feldolgozásával, az egymás közötti kapcsolati lánc felgöngyölítésével. A lánc felderítésében fontos támponttá váltak a rézvidéki lakóhely-nyilvántartási adatok. Nyilvánvalóvá vált, hogy a nógrádiak az eddigieknél még szorosabb kapcsolatrendszerre alapozott vándorlási láncot alkottak. Kézből kézbe átadott bérlemények, s a kiderített rokon szálak, közös származási hely megállapítása együttesen dokumentálták az információs lánc létezését, nyomra vezettek és hatását térben és időben behatárolták a kutatás számára. Megállapítható, hogy induláskor az egyetlenegy személy rézvidéki kapcsolatára vonatkozó külső információs szál fontosságának felismerése és nyomon követése végül egy, a felszínen nem látható csoport, a litkeiek, vagy bővebben a nógrádiak azonosításához vezetett. Róluk elmondható nem bizonytalanra indultak el. A nógrádi bányák tapasztalt bányászai a fontos híreket egymásnak adták át, s a két legfontosabb kérdésben, a munkahely és a szállás ügyében biztos információkra támaszkodtak. Közöttük a vándorlási lánc valóban működött.

A szerző elemzései során megpróbálta feltérképezni az információk titkos csatornáit, a kommunikáció rendszerét, s nyomában a migráció, a vándorlás mintáit. Igyekezett megállapítani a vándorlási stratégiákat, a vándormunkák mikro- és makrohálózatának rendszerét, a mobilitási különbségek magyarázatát. Személyre szólan kiderítette: mikor érkeztek, hányszor

ingáztak az Óhaza és Amerika között, s hol házasodtak, mekkora háztartást vezettek, saját házban, vagy bérleményben laktak, tartottak-e albérlőt, mennyi volt a keresetük? Részt vettek-e a magyarok közéletében, támogatták-e egymást és a közügyeket, adakoztak-e, milyen kapcsolatok voltak, milyen emberi szálak szövődtek a közösség tagjai között: rokonság, barátság, óhazai szomszédok, „földi”-k, szervezőkészség, segítőkészség, áldozatvállalás, milyen képességekkel rendelkeztek? Megállapította a stabilitás és fluktuáció jellemzőit és arányait, egyénekre lebontott, és a közösségre jellemző vonásait. Sok egykorú idézet, interjúrészlet, egyéni történet teszi élővé, a mindennapok rekonstrukcióját.

A rézvidék viszonylagos stabilitását, a letelepedett mag kialakulását elsősorban a folyamatos, relatíve jól fizetett munka alapozta meg. A letelepedés melletti döntést házassággal, házvásárlással, bő gyermekáldással erősítették meg a helyben maradók. Voltak, akik az állampolgárság felvételével is megpecsételték ezt. A bizonytalanok, vagy akik tudatosan átmeneti állomásként vállaltak itt munkát, albérlőként, illetve *burdosházban* (privát munkásszállásokon) töltötték éveiket, nemegyszer telepről telepre vándorolva. Akár véglegesnek, akár átmenetinek tekintették a letelepedésüket, egységesek voltak néhány otthoni minta alapján kialakított hagyomány, szokás, tevékenység bevezetésében. Mindenekelőtt fontos volt számukra a templom mint a közösségi élet egyik szellemi és fizikai centruma. Bár többségükben katolikusok voltak, anyanyelvi lelkészt a reformátusoktól kaptak, eleinte lelkigondozó lelkész látogatta meg őket időnként. Állandó lelkészt 1907-ben kapott a rézvidéki magyar gyülekezet. A templom jelentős közadakozásból 1908-ra fel is épült. A közösség anyagi erejére jellemző, hogy hamarosan saját erőből, további gyűjtésből a parókiát is felépítették. Az egymást váltó lelkészek jelenlétével a hétvégi és nyári magyar iskola ügye is meg-

oldódott. Mind az egyesület, mind az egyház jelenléte lehetővé tette, hogy többnyire hazai mintára a művelődés és műkedvelés, s a jókedvvel és méltósággal eltöltött szabadidő és ünnepek rendje is kialakuljon. Megemlékeztek a nemzeti ünnepekről, magyar hagyományoknak megfelelő kulturális eseményeket rendeztek, a családi eseményeket megünnepezték (esküvőket, keresztelőket), népszínműveket, színelőadásokat, bálokat tartottak. Zenekara és énekkara volt a magyaroknak.

A sok adatból kirajzolódik, hogy a híresztelés igaz volt, jobban éltek, mint sok más munkásvidéken Amerikában, s különösen jobban, mint otthon. Szinte mindenki a bányákban dolgozott, csak elvétve akadt közöttük kereskedő vagy más foglalkozású. Az asszonyok hajnaltól

késő estig a családra dolgoztak és a *burdosházakat* vezették, vagy az albérlőket látták el. Az élet általában nehéz volt, de a bányában a munka különösen az volt, és egyre veszélyesebb, megerőltetőbb lett, fokozatosan mostohábbak lettek a körülmények, ugyanazért a bérért többet követeltek, s egyre kiszolgáltatottabbak lettek a többiekkel együtt a magyarok is. A magyarok ritkán kaptak szakmai, azaz valódi bányászbeosztást, leginkább szállítók, rakodók, csillések, segédmunkások voltak. Sok volt a baleset és sok a haláleset, így a Bányászok Nyugati Szövetsége követelése jó talajra találtak és a rézvidéken 1914-ben hatalmas sztrájk tört ki. Az amerikai munkássztrájkoknak a magyarokat érintő súlyos következményeit, megrázó részleteit tudományos feldolgozásban először kapjuk ilyen mélységben és összetettségében ábrázolva. Korábbi kutatások számon tartották azokat, de nem ele-

mezték úgy, a maguk valóságában, ahogy Fejős Zoltán itt megteszi. Kiszolgáltatottságuk érzékelésének bemutatására egyik legszebb történet a kis Fazekas Margit fejlődésének története. Az anyjával falujából útnak indult leánya a rézvidék lakójaként élet-halál küszöbére került. A sztrájkörtségben felvonulókhoz csatlakozott gyerekesreggel együtt ott volt az ártatlan kislány is, s megsebesült a nem várt lövöldözésben. A szerző eszközei között egyaránt ott találjuk a bizonyító erejű adatokat és a történet egy irodalmi mű stílusával vetekedő, megrázóan szép leírását. A kötetben a szerző, mint itt is, stílusával közönségének élménnyé teszi e fajsúlyos társadalomtörténeti írást. A sztrájk célja a jobb munkabér, a rövidebb munkaidő, a munkakörülmények javítása volt. A tiltakozások összecsapásokba torkollottak és a bányahatóság részéről házkutatásokkal, letartóztatásokkal, kegyetlen durva bánásmóddal párosult. A visszaélések állami és szövetségi szinten, más fórumokon is figyelmet keltettek, meghallgatásokhoz vezettek, a hazai és nemzetközi sajtóban is híre ment. A nagyvállalatok azonban ellenálltak. Bizonytalanná vált a munka és a megélhetés. A munkások közül sokan, a magyarok közül is nagy számban elköltöztek. Voltak, akik aktívan részt vettek az eseményekben, a többiek pedig sodródtak, de a szolidaritást komolyan vették, s a sztrájk törés súlyos vétségnek számított. 1916-ra nagyjából elültek a konfliktusok, de nem állt vissza a korábbi biztonság, a korlátlan munkalehetőség és a bizalom. A világháború után csökkent a réz felhasználása és kitermelése, csökkent a munkaerő iránti igény. Új munkásokat nem vettek fel, megszűnt a korlátlan toborzás, sőt, nőtt az elvándorlók száma. Detroit, Chicago környékére a felfutó, s jól fizető autópárhuzamba mentek el sokan. A magyarok száma csökkent, 1940-re már csak 27 családfőt vettek számba. 1950-re a magyar népesség úgyszólván eltűnt a rézvidékről, a jelenlét bizonyítékai, az egykorú dokumentumok, tárgyi emlékek

is jórészt veszendőbe mentek. A református templomot lebontották. Egykori jelenlétüket csupán néhány síremlék és egy földrajzi név, egy, a magyarokról elnevezett vízesés angol neve: Hungarian Falls jelzi. Most ez a tanulmány bámulatos leleménnyel hozza felszínre a tényeket, tárja fel a rézvidéki magyarok sorsát és örökíti meg az emléket e különleges jelenség, a láncvándorlás forrásait, gyűjti egybe az adatait, mutatja be ismeretlen útjait, rendszerét az utókor számára. Nemcsak gazdaságtörténet, hanem érdekes, sokszor izgalmas társadalomtörténet, nemegyszer személyes történelem, változatos egyéni sorsok, a bátorság, a helytállás és az önbecsülés történetei.

(*Fejős Zoltán: „Kaper Kóntri”. Magyar rézbányászok Amerikában. Korall, Budapest, 2020. 288 oldal*)

Kovács Ilona

A „MAGYAR ROZSDAÖVEZET” Egy eltűnő örökség nyomában

Miközben a két világháború között virágzott a magyar szociográfia, ugyanez nem mondható el a rendszerváltás utáni időszakról, amikor a társadalomtudományok egyébként is kiszorulni látszanak a közérdeklődésből. Igaz, ma is létezik pl. a *Magyarország felfedezése* című sorozat, de hatása – sajnos – nem terjed túl egy nagyon szűk körön. Pedig éppen napjainkban lenne nagy szükség a magyar vidék felfedezésére, amikor párhuzamosan mintha több Magyarország létezne egymás mellett, és a „centrum” – néhány kivételtől eltekintve – alig rendelkezik releváns tudással a leszakadó perifériákról. A kivételek között említhetem pl. a fentebb idézett sorozatot, Ladányi János *Leselejtezettek* című kötetét, Kovács Imre vidékkutatását, Valuch Tibor munkáskutatásait és Scheiring Gábor oral history projektjét a „magyar rozsdáövezet”-ben. Külön említést érdemel Tóth Pál Péter tudományszervező munkássága, aki

igen sokat tett azért, hogy a *Magyarország felfedezése* sorozat egyáltalán fennmaradjon. Rendszerkritikus munkák sorának adott, ad fórumot az elkötelezetten baloldali, antikapitalista *Eszmélet* című folyóirat is, ahol Alabán Péter egyik tanulmánya megjelent.

Ebben a szellemi miliőben nagyon fontos vállalkozás a szerző Ózd-könyve, amely tüpontos leírást ad arról, hogy mi is történt az egykor a szocialista ipar egyik fellegráának számító városban a rendszerváltás után. Az előzményt a filmművészet területén kell keresnünk: Almási Tamás Ózd-sorozata megrázó dokumentuma a város leépülésének 1987-től az 1990-es évek végéig. A rendező által megtapasztalt keserű valóság-élménynek a sorozat is hangot ad: míg az első darabban (*Szorításban*) meglehetősen ellenszenves pártfunkcionáriusok intézik a gyár és a munkások sorsát, a *Meddőben* végsőkig elnyomorodott romák szedik a hulladékvasat a salakhányón...

Alabán Péter könyvének elvitathatatlan érdeme, hogy helyi kontextusba helyezi, és elméleti igényességgel elemzi a dezintegrációs folyamatokat, amelyeket a szocialista ipar összeomlása hozott magával. Ózd (és környéke) legsúlyosabb gondja, hogy a kohászat megszűnése együtt járt az infrastruktúra lepusztulásával és azzal, hogy kedvezőtlen fekvése folytán nem tudott új iparágakat, jelentős multinacionális cégeket „bevonzani”. Az eredmény: fokozatos társadalmi leépülés és szétesés, a munkalehetőség hiánya, a szakemberek, értelmiség menekülése a városból, az ottmaradtak pedig menthetetlenül szegényednek tovább. Voltak, akik a menekülés más útját választották: Almási Tamás sorozata első részének hengerésze még magabiztosan mondhatta, hogy soha nem hagyja ott Ózdot, amikor azonban a rendező 1997-ben visszament, a munkás már nem élt. Öngyilkosságát megelőzően „özvegye sírva mesélte, hogy az utolsó hetekben sokat járt a kerti kamrához, sírni” (Alabán 186.)

Ahogy azt Várkonyi-Nickel Réka (*Rimaiak a gyárak völgyében*) és Nagy Péter könyve (*A Rima vonzásában*) bemutatja, a gyár és a bánya társadalmi integrátori szereppel is bírt az államosítás előtt, és ez fennmaradt az államszocializmusban is (Valuch Tibor: *Mindennapi történeteink*). Megszűnése/megszűnésük felgyorsította a társadalmi dezintegráció folyamatát, az egyéni és lokális identitásválságot, általános és tartós társadalmi elbizonytalanodást okozott a városban és a régióban. Alabán Péter könyvében a gyár hátrországát jelentő falvak válságára is rámutat: az egykor virágzó települések ma a szegénység (mondjuk ki, nyomor) szomorú képét mutatják, a lepusztuló házakkal, a leépülő vagy megszűnő infrastruktúrával, és a lakók kilátástalan helyzetével, ahol az egyedüli jövedelem a közmunka és a szociális segély, ami még akkor is igaz, ha akadnak ritka kivételek (pl. a ma is rendezett képet mutató Kissikátor).

A munkásokkal együtt az egykori munkaetika is eltűnni látszik a régióban (ami tovább nehezíti a multinacionális cégek betelepülését). A sokadik/többedik generáció nő fel (különösen a munkaerőpiacon egyébként is hátrányban levő roma közöség soraiban), akinek a szocializációjából kimaradt a folyamatos és rendszeres munka tapasztalata, aki csak a lepusztulást, szegénységet látta és tapasztalta maga körül. Igen kevesen vannak olyanok, mint L. Ritók Nóra, vagy maga az iskolaigazgatóként is működő Alabán Péter, akik helyben tesznek is valamit a környékbeli szegény (többségében roma) fiatalok szakiskoláztatásáért, hogy legalább a következő generáció ne tapasztalja meg szülei sorsát, amely elkerülhetetlenül mélyszegénységbe, alkoholizmusba vagy más függőségbe, más lehetőség híján pedig bűnözésbe vagy prostitúcióba vezet (lásd Kusturica feledhetetlen filmjét, a *Cigányok idejét*). Alabán Péter részletes elemzést ad a szakiskola, szakoktatás válságáról, mint ahogyan az sem véletlen, hogy a „jobb” szülők kétségbeesve küzdenek az el-

len, hogy ilyen iskolába adják gyermekeiket. Ennyit a szakoktatás válságának (mondhatni, csődjének) agyonpropagált megoldásáról, amely jóformán már a nagyobb multinacionális cégek munkásutánpótlását is veszélyezteti. Alabán Péter érzékletesen és számos adat tükrében szemlélteti, hogy Ózdon egyszerre van jelen a munkanélküliség és a munkaerőhiány; hiszen a szakképzetlen, vagy az iskolát korán elhagyó (*early school leaving*) gyerekek menthetetlenül „megismétlik” szülei sorsát.

Szót kell ejtenünk arról, hogy a munkásokkal és az egykor igen magas munkathosszal együtt az ipari örökség nagy része is eltűnt és eltűnik a városból. Az ipari örökségvédelem hazai helyzetéről Németh Györgyi írt átfogó tanulmányt a *Munkás-kultúra-örökség* című, 2020-ban megjelent kö-

tetében; Alabán Péter munkája pedig helyszíni riporttal egészíti ki ezt a nagyobb képet. A szerző számos külföldi példát hoz arra, amikor az ipari örökséget (vagy annak egy részét) komoly állami támogatással megmentették, és most turistalátványosság (a legsikeresebb példa a Ruhr-vidék); Magyarországon azonban nemcsak tőke, hanem komoly szándék sem volt erre (egyik kormány alatt sem).

Miközben emberileg érthető, hogy aki tud, az elmenekül innen (ha nagy honvágya van, akkor is), ebben a helyzetben különösen értékelni kell azokat, akik, mint Alabán Péter, a „mégis” morállal a maradás és a tenni akarás mellett döntenek. Hiszen a tenni akarás megvolt, csak elmenekült; nem véletlen, hogy a régió gyermekei Londonban mosogatnak, pincérkednek, vagy a „jobbak” (nagyon ritkán) felemelkednek a kinti középosztály soraiba. Beilleszkedni

azonban akkor sem tudnak teljesen – ami külön megérdemelne egy esettanulmányt.

Sorsod-Borsod – tartja a népi mondás, és ez valóban így van. De ez már egy másik tanulmányra tartozik. Amit Alabán Péter ezért a vidékért megtehetett, azt megtette és teszi tovább. Jó volna, ha ez a vidék viszonyerné láthatóságát – ha másért nem, hát azért, hogy a „centrum” ne csak a parlamenti választások előtt kapjon észbe. Mert akkor már valóban menthetetlenül késő lesz – nemcsak Borsodnak.

(Alabán Péter: *Egykor volt gyárváros... Társadalmi változások Ózdon és környékén a rendszerváltástól napjainkig*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020. 344 oldal)

Bartha Eszter

A VÁSÁRHELYI LÁTÓHATÁR REPERTÓRIUMA

Hódmezővásárhely nagyszámú és kultúraigényes lakossága között sok író, költő itt született, és sokan pedig itt találtak otthonra. A nagy értékű művek a sok olvasót helyben megtalálták, mint mindenütt az országban. Ilyen kiadvány volt korábban a *Juss*: Tornyai János festőművész kiváló munkája alapján, a *Délsziget*: földtani-földrajzi neve a déli országrészre utalva és *A Jövendő*. A sok jelentős szerzői név között sokunknak több még ma is ismerősen hangzik, de újak és fiatalok is bőven akadnak közöttük.

Mivel búcsút kellett mondani ezeknek a kiadványoknak, ám igény mutatkozott rá, és Fuchsz Máté felkarolta ezt a küldetést, hogy a nagy örökséget a *Vásárhelyi Látóhatar* (Művészet, irodalom, helytörténet) folytatja, hiszen a keletkezett űrt ki lehet tölteni úgy, hogy akik kevesebbet publikálnak, azok is tollat ragadhatnak. Ma már a XI. évfolyam gyarapítja mindazok könyvespolcát, akik évente egymás mellé tették a szebbnél szebb, színes címlapos, A/4-es formátumú kiadványt. A kitűnő, változatos témájú közleményeket Benák Katalin szer-

keszti. Nem véletlen tehát, hogy Kovács István szükségesnek látta: az első tíz évfolyam anyagát feldolgozza úgy, hogy az alkalmas legyen a sokirányú keresésre.

A repertórium Benák Katalin lényegre törő *Ajánlója* után a szerző – tételszámmal ellátva – minden közleményt, képet felsorol. Így a nyomtatott formában megjelent tíz évfolyam harminc számának utolsó tétele a 948. számot viseli.

Ehhez kapcsolódik az elektronikus *Vásárhelyi Látóhatár* eddig megjelent anyaga, melynek témaköre az alcíme is egyben: Kultúra, Társadalom.

A folyamatos tételszámozásnak köszönhetően látható, hogy az utolsó közlemény az 1142. – azaz ennyi a tíz év termése.

A befejező rész a 89–127. oldal között a *Mutató a Vásárhelyi Látóhatár repertóriumához*, amelyben a földrajzi neveken és a személynveken kívül a közlemények jellegére, tartalmára. ahol szükséges, ott röviden utal. Ez a *Mutató* még a korszerű segédeszközök mellett is nagy segítség az olvasók részére, mert a szerző neve, vagy a keresett tárgy alapján könnyen meg tudják találni a szükséges írást, műalkotás reprodukcióját, fotókat.

(Kovács István: *Vásárhelyi Látóhatár Repertórium: nyomtatott I – X. és eLátóhatár I – VI. évfolyam. Hód-Biotech Kft.–Hód Kiadó, Hódmezővásárhely, 2020. 127 oldal*)

Dobos Irma

gat-Bácskáról, Kupuszináról, Vallási népéletünkről.

A legtöbb tanulmányt az első fejezetben olvashatjuk, méghozzá a vidék népéletének kutatóiról. A jeles elődök a magyar néprajz klaszszikusai vagy éppen a vajdasági magyar kultúra jelesei. Csupa olyan kutató, alkotó, aki az elmúlt évtizedek alatt kiesett a köztudatból, bár az sem biztos, hogy annak szerves részei voltak valaha is. Tanulmányok a tudós elődökről: *Bellosics Bálint, vidékünk nemzetiségeinek első magyar néprajzkutatója; Kármán József verbászi református lelkész a babonáról 1877-ben; Kálmány Lajos és a Krisztus-mondák; Bálint Sándor vajdasági kutatásairól; Herceg János jegyzetei nyelvjárásról és néprajzról; „Kírváj”, a bácskai búcsú – kilencven év távlatából; Bodor Anikó Kupuszinán; A népélet motívumai a drávaszögi Neumayer Újlaki Kornél Dezső elbeszéléseiben.*

A második fejezet a kiségiót mutatja be: *Múlt, jelen és jövő a nyugat-bácskai magyarok szemével; Nyugat-Bácska szétszórt magyarjairól.*

A harmadik fejezet a szülőhelyet járja körül: *Élet a Duna mentén; Vándorélet; Putri 2., avagy százéves sors; A műrokonság és a házassági rokonság néhány jellegzetessége Kupuszinán; Földet vagy iskolát?*

A negyedik, zárófejezet a vallásos népélet elemeit villantja fel: *A templomterület identitást jelző elemei; Községi fogadalmi szokások Nyugat-Bácskában; Nyugat-bácskai búcsúk; Egy ritka bánsági Szentháromság-kereszt.*

Ez tehát a kínálat, ebből szemezgethet az olvasó és a könyv bemutatására vállalkozó egyaránt.

Az első kutató, akinek bácskai tevékenységét részletekbe menően megrajzolja Silling István, az a Bellosics Bálint, aki Rédicson szlovén/vend családban született és nemzetiségiként jól beszélt délszláv nyelv-

TANULMÁNYOK A VAJDASÁGI DUNA MENTÉRŐL

Silling István tematikusan rendezte egybe az összeválogatott tanulmányokat, sőt, a témakörök alapján kialakított fejezetek címet is kaptak: *Rólunk szóltak, Jegyzetek a Nyu-*

veket, ami igazán akkor jelentett előnyt, amikor a bajai tanítóképző tanárként ismerkedhetett meg a soknemzetiségű Bácska világával. Igen korán pártoló tagja lett a zombori székhelyű Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulatnak, publikált a Magyar Néprajzi Társaság folyóiratában, az *Ethnographiában*. Az említett folyóiratban a nyári napfordulóról értekezve adatokat közölt többek között Felsőhegy, Adorján, Orom, Óbecse, Zenta településekről.

Az esővarázslásról írott tanulmányában Orlovát, Mosorin, Dolova, Sztárcsova, Bavaniste, Pancsova szerb folklóradatait közölte. Silling részletekre figyelő alapossgal rajzolja meg Bellosics bácskai tudományos tevékenységét.

Érdekes a következő szerző és a téma is, hiszen Kármán József verbászi református lelkészként írt babonalexikont, ami az első magyar nyelvű folklórkiadvány a Bácskában. A felvilágosult elméjű író a babonák világáról kívánta lerántani a leplet. „*A didaktikus szándékkal írt szöveggyűjtemény pedig végig sorolja az összes általa*

ismert babonát, hogy példával illusztrálja a hiedelmek, hiedelemlények valótlanágát.” Alsó-Bácska hiedelemplékeit Verbácfalva, Óverbác, Feketehegy, Cservenka, Temerin, Óbecse településekről közli. Kármán nyelvhasználatát – mint arra Silling utal – néha archaikus és sok közmondást, szólást és szóláshasonlatot használ, ami még inkább színesíti írását.

Kálmány Lajos a Temesköz kutatójaként meséket, mondákat, balladákat, dalokat gyűjtött. Főként a szegedi kirajzású településeket járta a tudós pap, azokat, melyek ma a szerbiai Bánságban vannak: Szaján, Egyházaskér, Majdán, Rábé, Oroszlámos, Padé, Tizzaszentmiklós, Tiszahegyes,

Hódegyháza, Monostor, Morotva, Terján, Feketető, Firigyháza, Gyála, Kisorosz, Magyarszentmihály, Törökbecse, Elemér. A hatalmas anyagból Silling István a Kálmány által gyűjtött Krisztus-mondákat elemzi, műfaji, tematikai szempontból vizsgálva a szövegeket. Mint írja, a „... *mondát mesélő ember a maga vagy környezete életét, az úgynevezett sorsot, a megváltoztat-hatatlant láttatja krisztus szavai vagy tettei mögött*”.

Külön kitér Kálmány korát megelőző, előremutató lejegyzési módszerére, ami tükrözötte a kiejtési és a nyelvjárási sajátosságokat.

Bálint Sándornak a bácskai vallásos népetkutatásait is áttekinti. Mint írja, a terepmunkára a rövid életű újabb magyar impérium alatt volt lehetősége és a kutatási eredmények egy részét a *Kalangya* folyóiratban publikálta. A folyóirat szerkesztője az a Herceg János volt, akinek munkásságáról két tanulmányt is beavagatott újabb kötetbe Silling.

Az elsőben Herceg nyelvjárási és néprajzi jegyzeteit szemlézi, a magyarok, sokákok, bunyevácok népeleti sajátosságait mutatva meg, így a viselet, nyelv és folklór áttekintésén keresztül. Még egy tanulmányt szentel Herceg munkásságának, amelyben a néprajzkutatásról szóló jegyzeteit veszi sorra. A „*Kirváj*”, a *bácskai búcsú – kilencven év távlatából* egy 1933-as írás bemutatása, elemzése, amely Nagy Lajos zentai újságíró tollából született és a *Jugoszláviai Magyar Újságban* jelent meg.

A zentai etnomuzikológus, Bodor Anikó kupuszinai gyűjtéseit bemutató írása egy igen kiterjedt kutatói kapcsolathálót is felvillant.

A fejezetet egy elemzés zárja, melyben a drávaszögi Neumayer Ujlaki Kornél Dezső elbeszéléseiben megjelenő népnyelvet és népeleti motívumokat tekinti át.

Nyugat-Bácska a szűken vett szülőföld, így érthető, hogy a történelmi néprajzi írásait ebben a fejezetben találja az olvasó. A tér-

ségben őket épp úgy foglalkoztatja a múlt, jelen és jövő, mint a kérdésről értekező Silling Istvánt. A történeti múlt XVIII–XX. századi alakulása, a gyarapodó, majd stagnáló magyar közösségek, felbolygatott etnikai térmozaik alakulása, változása, s mind ebben a falvak népének ön- és jövőképe rajzolódik ki.

Tulajdonképpen az e cikkben megkezdett gondolatmenet folytatása a vidék szétosztó magyarjairól szóló következő írás. Szomorú és időszerű megállapítása a nyelvi és kulturális örökségvesztés XXI. századi kibontakozását példázza.

A szülőfaluról, Kupuszináról külön fejezetben, a szociográfia műfajában merítkezve rajzolja meg a falu Duna menti életét. A táji adottságokat a maga javára fordító, gazdálkodásába beépítő közösség élete mutatkozik meg Sillinget olvasva.

A *vándorélet* című írás egy család helykeresését, pionír szelleméből fakadó szétszóródását és lassan kihúnyó rokonai kapcsolatait, kötődéseit mutatja be.

A százéves sorsot leíró szociográfiai helyzetjelentése a kupuszinai Putri utca lakóit mutatja be 1910-re, 1938-ra és 2014-re főku-szálva.

Ebbe a fejezetbe illesztette be rokonsági kapcsolatokat taglaló írását, ami érthető, hiszen számos szociografikus elemmel találkozhat benne az olvasó, legyen szó komaválasztásról vagy akár annak szerepéről az emberélet fordulójában.

A fejezetet megint csak olyan írás zárja, amely inkább szociográfiára épülő életstratégiai elemzés, már a címe sokatmondó: *Földet vagy iskolát?*

A zárófejezet nyitótanulmánya a temp-lomtér identitást jelző díszítését mutatja be. Többek között azt a szokást, melyet főként a vallásos sokácok gyakorolnak, a templombelsőt háziszóttással borítva be. A közösségi fogadalmi szokások, valamint a nyugat-bácskai búcsúk elemzésekor képet kap az olvasó a táj etnikai hagyományainak vallási sokszínűségéről.

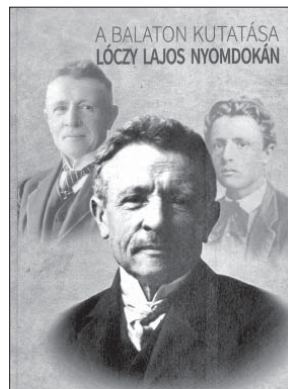
A zárótanulmány pedig a szakrális kis- emlékek világából idéz egy bánási példát, Németcsernye egykori temetőjének Szent- háromság-keresztjét.

(*Silling István: Duna menti életünkről. Fo- rum Könyvkiadó. Újvidék, 2020. 189 oldal*)

Klamár Zoltán

KITŰNŐ ÉS SZEMET GYÖNYÖRKÖDTETŐ KÖNYV A BALATON KUTATÁSÁNAK LEGÚJABB EREDMÉNYEIRŐL

Id. Lóczy Lajos és a Balaton neve örök időkre összeforrott. A kiváló tudós egyike azoknak, akik a legtöbbet tették, talán ő tette a legtöbbet a „*magyar tenger*” és környezetének tudományos megismeréséért és megismertetéséért. 1891-ben az ő kezdeményezésére és vezetésével alakult meg a Magyar Földrajzi Társaság Balaton Bizottsága a tó és környékének részletes és sokoldalú (természettudományi, történeti, művelődéstör- téneti stb.) tanulmányozása céljából. A mintegy 60 magyar és külföldi szakember közreműködésével két évtizeden keresztül id. Lóczy irányításával folytatott munkálatok tematikus összegzései az ő szerkesztésében *A Balaton tudományos tanulmányozásának eredményei* sorozat- címmel 1897 és 1920 között 32 kötetben (két térképpel), összesen mintegy 7000 oldal terjedelemben jelentek meg Budapesten magyar, Bécsben pedig német nyelven. E világviszonylatban is egyedülálló vállalkozásban a szervező- és irányítótevékenységen kívül közvetlenül az ő nevéhez fűződik a földtani kötet (*A Balaton környékének geológiai képződményei és ezeknek vi-*

dékek szerinti telepedése. I. köt. Első rész. Első szakasz. Budapest, 1913), *A Balaton-tó környékének részletes geológiai térképe* (M=1: 75 000, Budapest, 1920) szerkesztése és a monográfia-sorozat egyes kötetei alapján megírt, *A Balaton földrajzi és társadalmi állapotainak leírása* (Budapest, 1920) című könyv megalkotása, amelynek megjelenését már nem érthette meg.

Nagyon szerette a tavat és a tájat. 1892-ben Arácson egy kúriát vásárolt, onnan vezényelte a kutatásokat, és a Balaton iránti vonzalmának legfőbb bizonyítéka, hogy végakarata szerint e település temetőjében alussza örök álmát.

Az id. Lóczy Lajos halálának 100. évfordulója alkalmából napvilágot látott jelen kötet 41 szerző (Brezsnyánszky Károly, Budai Tamás, Cserny Tibor, Csillag Gábor, Demény Attila, Fodor László, G.-Tóth László, Gábris Gyula, Galambos Csilla, Gulyás Sándor, Harangi Szabolcs, Havril Timea, Héja Gábor, †Horváth Ferenc, Jakab Gusztáv, Katona Lajos, Kövér Szilvia, Mádlné Szőnyi Judit, Magyar Imre, Molnár Dávid, Nagyné Bodor Elvira, Németh Károly, Pósfai Mihály, Prónay Zsolt, Rusziczay-Rüdiger Zsófia, Sárdy Julianna, Sebe Krisztina, Serlegi Gábor, Shöll-Barna Gabriella, Síkhegyi Ferenc, Sümegi Balázs Pál, Sümegi Pál, Sztanó Orsolya, Szurominé Korecz Andrea, Tari Gábor, Timár Gábor, Tóth Ádám, Töröcsik Tünde, Varga György, Visnovitz Ferenc, Zlinszky András) 15 tanulmányát tartalmazza. Egy dolgozat (amelyet Cholnoky Jenő korabeli írása vezet be) id. Lóczy életét és munkásságát, egy másik a Balatont ábrázoló térképet mutatja be, a többiből a földtudományi kutatások legújabb eredményeit (földtani felépítés, fejlődéstörténet, szerkezeti felépítés, vulkanizmus, geomorfológia, ösföldrajz, a tó kialakulása, keletkezése, vize, iszapjának összetétele stb.) ismerhetjük meg – Lóczy Lajos (tegyük hozzá: és kortársai) nyomdokán, ahogy a kötet borítóján is olvasható.

Minden dolgozat elején (ötletes szerkesztői megoldásként) részletek olvashatók a monográfia-sorozat egyes köteteiből (Réthly Antal, Vitális István, Cholnoky Jenő, Makay Béla könyveiből), köztük id. Lóczy földtani művéből, illetve a fent említett összefoglaló munkájából. E részeket követi az új eredmények taglalása. E „szembeállítás”-ból kiderül, hogy Lóczy nem csupán a kor nemzetközi színvonalán teljesítette vállalt tudományos feladatait (ez önmagában is dicséretes lenne), hanem számos olyan megállapítást tett, amelyek egy évszázad múltán is érvényesek, igazak és/sőt kérdésfelvetései máig hatással vannak a földtudományi kutatásokra. Ha ehhez hozzávesszük egyéb tudósi eredményeit, minden idők egyik legnagyobb magyar geológusai között kell számon tartanunk őt. Ha „*a legnagyobb magyar geológus*” kifejezés már nem lenne foglalt (Szabó József), alighanem az ő neve mellett állna ez a titulus. Egyetértünk Brezsnyánszky Károllyal, aki egy másik évfordulós megemlékezésben („*Hálát adok a sorsnak, hogy megengedte nekem a magyar tudományosságnak becsületet szereznem*”). Száz éve hunyt el Lóczy Lajos geológus és geográfus. Honismeret, XLVIII. 2020. 5. sz. [6–12.] 6.) a következőket írta: „*Kiváló tudós, felfedező utazó, egyetemi professzor, intézmények igazgatója, tudományos egyesületek vezetője, eredményes tudományszervező tevékenysége megismételhetetlen példaként áll az utókor előtt.*”

A sok új adatot, megállapítást tartalmazó, gazdagon (térképekkel, rajzokkal, archív és új fényképekkel, köztük id. Lóczyról elnevezett 15 fosszíliafaj színes fotójával) illusztrált kötet Horváth Ferenc geofizika-professzor ötlete volt, ő szánta e könyvet a nagy előd emlékének. A szerkesztést elkezdte, de befejezni már nem tudta, mert megakadályozta abban a kegyetlen halál. Babinszki Edit Horváth professzor szellemében, egykori tanára, valamint a téma és id. Lóczy emléke iránti alázattal és szeretettel folytatta és fejezte be a szerkesztés

munkáját – véleményünk szerint kitűnően. A műszaki szerkesztés, tipográfia és borító Palotás Klára, a képszerkesztés Piros Olga szakértelmét és ízlését dicséri.

A kiváló és impozáns kötet mind tartalmában, mind küllemében méltó az abban megidézett és az azt megálmódó nagy tudósok emlékéhez!

(*Babinszki Edit–Horváth Ferenc* [szerk.]: A Balaton kutatása Lóczy Lajos nyomdokán. Magyarhoni Földtani Társulat, Budapest, 2020. 339 oldal)

Hála József

MONOGRÁFIA A MOLDAVI MAGYAROK PÁRVÁLASZTÁSÁRÓL, HÁZASSÁGÁRÓL ÉS GYERMEKVÁLLALÁSÁRÓL

„*Beadta a nyakát a járamba*” – ez jutott eszembe, amikor Halász Péter pusztinai *nyírászás* borítójú kötetét elolvastam. A kötet anyagát a szerző szinte egy életen keresztül gyűjtötte, írta, jegyezte. Halász Péter fiatal kora óta foglalkozik a moldvai magyarok műveltségével, mindig is kötődött valamilyen szinten hozzájuk. Minden szabadságát a moldvaiaknál töltve, sokszor nehézségekbe ütközve járta a falvakat, így alkalmá adódott beépülni a közösségeikbe és más szemüvegen keresztül is látta az első pillantásra sokszor láthatatlant. A lelket is segítségül kell hívni ahhoz, hogy a kutató több mindenhez közelebb kerüljön. Ilyenkor merülnek fel az újabb és újabb kérdések, amikre csak később érkezik a válasz.

Halász Péter könyve az élet körforgásnak minden zezugát igyekezett bejárni, megfigyelni és leírni. Mert aki egyszer megszületik, annak Isten előbb-utóbb kirendeli a párját és ennek révén ismét élet születik: „*az ember élete egy körforgás, tulajdonképpen mindegy, hogy hol kezdünk bele*” – írja a szerző a bevezetőben. A könyv címe kapcsán pedig megjegyzi, hogy „*az emberélet fordulójának láncolata ebben a formában*

nem is fogalmazható meg egyértelműen a néprajztudomány szaknyelvén, ezért szívem szerint ezt az irodalmibb csengésű címet adtam munkámnak... mert hát erről lesz szó...”

Az olykor igen olvasmányos, élethűen leíró részek hatására gondolatban már az otthoni tájakon, az eseményeken és a szereplők között érezhettem magam. „*Ez a monográfia azonban nemcsak végigkíséri az ember életét a kisgyermekkorai játszadózástól, szeretősdtől, a bimbózó érzelmektől, a ki- és beteljesedésen keresztül a gyermekáldásig, akiknek felnövésével aztán újraindul, ismétlődik a kör; hanem azokat az erőket is keresi, vagy legalábbis keresni próbálja, amelyek a körforgások során igazítják, lendítik, segítik vagy fékezik a sorsát.*” Halász Péter kötetéből kiderül, a moldvai magyarok életéhez számos hiedelem és archaikus elem tartozik, és az emberi élet körforgásában oly sokszor a bű, a bánat és a nyomorúság is helyet kap, és kíséri végig azt. A moldvai magyarok világa igen összetett, hiedelmekben gazdag és kifürkészhetetlen. És ettől a világtól, életmódtól az archaikusság és a nyomorúság elválaszthatatlan: ma is előttem él anyóm házának képe, ahol a kékre festett falak között, a kicsiny ablakokkal ellátott alacsony szobákban, a nyolcgyermekes családban egyaránt volt jelen a szeretet, az öröm, a munka és olykor a keserűség.

A szokásmonográfia nagyszerűen öszszegezi mindazt, amit egy kutatónak tudni lehet és tudnia kell egy közösségről. A magyarországi születésű szerző útja 1966-ban kezdődött, amikor először utazott Moldvába és azóta életének jelentős részét ennek a magyar népcsoportnak szentelve figyelte, megélte és gyűjtötte mindennapjaik, ünnepeik és az életfordulójukhoz fűződő szokásait. Ma már családtagként is jelen van a moldvaiak életében, és jártassága, ismerete nem csak egyetlen településre terjed ki, hanem a Szeret és a Tázló mentén élő, és nem utolsósorban az „északi csángó” közösségekre is. Gondos és szakszerű összeállítását történelmi visszatekintés indítja, így vezeti

el az olvasót a moldvai tájakra. A térben és időben való megjelenésüktől, a szenvedéseken és viszontagságokon keresztül egész a mai napig leírja helyzetüket. Ebben alfejezetekre osztva és részletesen taglalja a moldvai magyar népesség betelepülését, Moldva középkori magyar népességének pusztulását, belső migrációját, a különböző háborús események, árvizek és földesurak/fejedelmek hatását, a túlnépesedés miatti népmozgásokat és a moldvai magyarságból kiszakadt kisebb csoportok sorsát. „Az egykori *Etelköz*, a mai Moldva olyan tehát – olvashatjuk –, mint egy hatalmas szív, ami szívja és löki az erekben a vért – a magyarságot. Néha évszázadonként dobban egyet, máskor gyakrabban.” Ez a megfogalmazás is azt igazolja a szerző „szívbeli” elköteleződését nem csak a tudomány, hanem a moldvai magyar közösség iránt is, hiszen enélkül nem is dolgozhat eredményesen a kutató, aki az elmúlt évtizedek során többször igyekezett kisebb-nagyobb részleteket megmutatni, megírni Moldva kevésbé is-

mert világából. Számos tanulmánya és kötete után, egy újabb, naposabb, talán érzelmesebb és mégis az élet rendjéhez tartozó monográfiát állított össze. „Hiszen a párválasztás, a szerelem talán soha meg nem ismétlődő, minden lehetséges fájdalmaival együtt is euforikus, vissza nem térően boldog érzelmi állapot.” Ugyanakkor a gyermekáldásnak, a gyermeknevelésnek minden racionális és rituális pillanatát, érzelmi, társadalmi és vallási vonatkozását, költészetét, erotikus és gazdasági vetületeit és nem utolsósorban az összetett hiedelemvilágát is összesítette. Mindezt nagyrészt a saját gyűjtéseire alapozta, de az értelmezésben a jelentős szakirodalom is segítségére volt.

A *párválasztás előzményei és következményei* című fejezete a gyermekkori játszadózástól a házasságkötésig mindenre kiterjed. Magában foglalja az élet során történő eseményeket, a naptári ünnepek szokásait, a hagyományok és a tánc szerepét a párválasztásban és a gyakori párválasztási rituálékat. Például, „*Mikor a pap ház szentelni járt, Pusztinában is piros cérnát tett a küszöb mellé a lány. Ha a pap átlépte, vagy rálépett, akkor aztán a kíváncsi leány az ujjára tekerte a cérnát, hogy éjjel megálmodja, ki lesz a férje.*” Ebből a fejezetből ismerhetjük meg a leányok és legények ismerkedési alkalmait és helyeit, mint például a *guzsalyas* vagy a *tánc*, ahol a legények és a leányok egymásra találhatnak és egymásnak olyan szimbolikus tárgyakat ajándékozhatnak, mint a *ruhacska*, ami szóttos kendőcske. Ezeket leginkább a serdülő korban lévő fiatal lányok készítették és adták, ezzel jelezve, hogy már szerelemre érettek és lehet velük a kapu előtt beszélgetni. Ezek az alkalmak a ropogós kacagások, a tréfálkozások, de a panaszkok és a keserűség megosztásának helyei voltak, és a leányok ekkor mutathatták meg szorgosságukat a legényeknek. A munka a guzsalyasban sokszor csak ürügy volt, hiszen amint a legények megérkeztek a lányos házhoz, a munka háttérbe szorult: inkább egymást figyelték és néha-néha még a lámpa is eloltódott... Fontos megemlíteni, hogy az ismerkedés módja az évek múlásával megváltozott, de a mai napig igen színes, gazdag és eseményekben dús a párválasztás jelensége. A fejezet során a szerző kitér a leányok viselkedésére, a viseletére és leányságukra, a szerető viszonyra – ami nem azonos a magyar irodalmi nyelvben használt szerető fogalommal. A viseletkutatók álomvidéke lehet Moldva, hiszen a leányok és a legények viselete egy azonosító jel ezekben a közösségekben, legfőképp a leányok hajviselete. Ezek formái, díszei, viselési alkalmai és szabályai nagymértékben képviselik a társadalomban elfoglalt helyet, az életkort, egyfajta presztízs-ként vannak jelen a helyi közösségben.

Az endogámia-exogámia, vagyis a párvalasztás lokális vagy falun kívüli gyakorlata, nagymértékben a társadalmi mobilitás függvénye a moldvai magyarság körében és igen erősen meghatározta a párvalasztást. Fontos volt egykor, hogy honnan hova viszik a leányt-legényt. Hosszú időn keresztül a falvakban az endogámia gyakorlata volt elterjedve, azonban a XVIII. században keletkezett Tázló és Beszterce mentén lévő falvakban hagyományosan egymás között házasodtak. Így Frumósza, Kicsiszalanc, Kukujec, Lészped, Pusztina, Ripa, Szerbek lakossága nem csak a közelség miatt, de a közös származás tudata miatt is főként egymással házasodott. Fontos kiemelni, hogy ezek a falvak eljártak egymás búcsúiba is, ami ugyancsak szoros társadalmi kapcsolódást jelentett számukra.

A *Menyegző, lakodalom, nunta* című fejezet részletesen bemutatja ezeknek az eseményeknek az előkészületeit, a háztűznézőt, a leánykérést (ebben a pár kihirdetését, a *csírkötözést*, a *szabogatást* és varrást, a *virágospálcát* is), a *hivogatást* (a kapu feldíszítésével és a polgári esküvővel) és magát a lakodalmat minden apró részletével együtt. Az olvasó megismerheti a lakodalom presztízsének változásait, az öltözeteket és az események forgatókönyvét, de a házassági szokások változásait, a különböző kirívó eseteket és a kapcsolódó hiedelmeket is.

A családról és a gyermekről szóló fejezet a lakodalom utáni pillanatoktól kezdődően taglalja a fiatal házások mindennapjait. A régi moldvai világban (de napjainkban is) az asszonyok élete nem egyszerű. Ha „*beadta nyakát a járomba*”, vagyis férjhez ment, akkor vállalnia kellett a következő nyeket is. Mivel a legény háza legtöbbször a *nunta*, a lakodalom után lett kész, így a menyecskének nagyon gyorsan be kellett épülnie anyósa háztartásába. A „családtervezés” mint olyan, a hagyományos paraszti világban ismeretlen fogalom volt, de azért jelen voltak a gyermekáldást elősegítő és a fogantatást akadályozó praktikák. Az anya-

ságra, a gyermeknevelésre már kora gyermekkoruktól felkészülnek, hiszen gyakran vigyáznak testvéreikre, így belenevelődnek ebbe a szerepbe.

Természetes volt és talán ma is az számukra, hogy majd egyszer nekik is gyermekük születik és talán el sem tudják képzelni gyermek nélkül az életüket. Mindehhez nagyon sok hiedelem kapcsolódik, már a lakodalom napján vannak olyan cselekedetek és fordulatok, amelyek a népi hiedelem szerint elősegítik a gyermekáldást. A hagyományos paraszti világban, így a moldvai közösségekben is a gyermeket az Isten ajándékának tekintették, azonban arra is volt példa, hogy a gyermekáldás megakadályozására is sor került. Mivel a fogamzásgátlás nem volt elterjedt gyakorlat a csángómagyar közösségekben, így a magzatelhajtás volt szinte az egyetlen megoldás.

A nő „*teherbe*” esése Moldvában értékrendet hordozó állapot. A *terhes* szó nagyon ritkán hangzik el a moldvai településeken, így a *teribe van, eltejesedett, hordozós, nehezes, áldott állapotban van, nincs magára, viselős* kifejezésekkel illetik a várandós asszonyokat. Ezek a kifejező szavak önmagukban is mutatják, hogy a gyermeket váró asszonyokat megkülönböztetett és megbecsült tekintettel nézik, a viselőséget nem tehernek tekintik, hanem elsősorban állapotnak. Ehhez az időszakhoz is igen sok hiedelem és mágikus cselekvés is kapcsolódik. Az ilyenkor gyakran előforduló kíváncsiság, az emiatti lopás, a szemmel való rontás elég gyakran előfordul a várandósság idején.

A szülés is számos olyan cselekvést és ritust foglal magában, amelyek erősségében hisznek az asszonyok. A bába szerepe ekkor igen felértékelődik és gyakran egy orvos tudásával vetekedő, gyakorlatát pedig akár felül is múló asszonyról van szó, aki maga is többször átélte a szülés fájdalmát és örömét. A bába, a szappanos víz és a nyugtató simogatások segítették át az asszonyokat a szülés nehézségein, jelenléte biztonságérzetet jelentett számukra. A bába szerepe azonban

nem csak a szülés idején volt fontos, hanem az az utáni napokban, hetekben, hónapokban is. A bába mind a mai napig eljár a betegágyas asszonyokhoz és megfürösztí a csecsemőt, az édesanyát.

A hagyományok szerint csak az anya *kiaivatása* után kerülhetett sor a *keresztelőre*. Ma már arra is van példa, hogy ugyanazon a napon történik a kettő. A szülés után 6 hétig, azaz 40 napig az asszony nem mehetett ki a házból. Ehhez az időszakhoz is számos hiedelem kapcsolódott: nem merítetett vizet a kútból, nem veteményezhetett, hiszen úgy tartották, hogy „*hét singig ég ki a föld alatta*”, mert tisztáltalan. Amíg otthon szültek az asszonyok, addig ezeket a napokat könnyen átvészelték, hiszen a bába vagy komaasszonyok, rokonok látták el a családot. Amióta kórházban szülnek, a bába csak a fürösztést végzi el, és a többi munkát a szomszédok, a család hozzátartozói, a komaasszonyok. A rituális *ételhordás* jelentős segítség a szoptató asszónynak, hiszen majdnem minden nap ellátja valaki a családot eledellel.

A *keresztelő* az a mozzanat, amikor nem csak a család, hanem *buba* is *megkönnyebül*. Moldvában mindig igyekeztek minél korábban megkeresztelni a babát, hiszen akkortól tekintették védettnek, és úgy tartották, hogy korai halála esetén így a túlvilágon az üdvösség várja. A keresztzülöket, a komákat „*mürokonok*”-ként tartja számon a néprajztudomány, és a moldvai közösségekben folyamatosan szerepet kapnak a gyermek életében. A keresztelőnél is megjelennek olyan megkerülhetetlen hiedelmek, amelyek végigkísérik az anyát, a családot.

A monográfiából a moldvai magyarok mindennapjainak olyan szeletét ismerhetjük meg, amely egykor virágzott, de ma már lassacskán elvirágzik. Ezek az elemek átalakulnak, de a lényegük megmarad. A mély vallásossággal párhuzamosan a mold-

vai közösségek a hiedelemvilág kincseshányóját rejtik, amely talán soha nem fog veszíteni jelentőségéből. A modernizáció, a migráció hatásai révén csupán átalakulnak, változnak, mint minden más vidéken, de az emberek életében valamilyen formában így is megmaradnak. Ez a könyv tanúja annak a világnak, életmódnak és életmintának, amit a moldvai magyarok követnek és sajátjuknak tekintenek. A gyermeki tisztaság, a fiatalkori szerelem, a párválasztás, a családhoz és a gyermekhez kapcsolódó szokások, rítusok, hiedelmek talán akarattuk ellenére is részei a mindennapjaiknak, az életük folyamatának.

Halász Péter olyan világba vezet az olvasót, ahol a hiedelem, a mágikus és a rituális cselekedetek, a szomorúság és az öröm, a mindennapok és az ünnepek, a gazdaság fontossága, a viselkedési minták, a viselkedés, a motívumvilág erőteljesen rávetítődik az emberi életre és ennek körforgására. És mindezt úgy adja át nekünk, az olvasóknak, mintha mi is ugyanott, ugyanakkor láttuk volna, hallottuk volna mindazt, amit leír. Minden szerteágazó virágjával együtt a moldvai hagyományos világnak, a moldvai magyarok érzelmi, vallásos életének, együvé tartozásunk tudatának meggyőző vetületével gazdagítja a néprajztudományt.

Köszönettel tartozom a moldvai magyarok nevében is Halász Péternek, hogy hű maradt egy életen keresztül a kultúránkhöz, hogy az évek során nagy becsben tartotta és tartja az adatközlők tudását, és legfőképp, hogy mai napig kitartóan és lenyűgözően nyújtja át a moldvai magyarokról szóló felbecsülhetetlen tudását a jövő nemzedékének – nekünk.

(*Halász Péter*: Az első csóktól az első gyermekig. A párválasztás, a házasság és a gyermek a moldvai magyarok szokás- és hiedelemvilágában. Tortoma Kiadó, Barót, 2020. 454 oldal)

Fazakas-Timár Karina

HONISMERETI BIBLIOGRÁFIA

Válogatás a Hajdú-Bihar megyéről megjelent honismereti vonatkozású könyvekből (2013–2019)

Hajdú-Bihar megye helytörténeti irodalma (2008–2012) : Válogatott bibliográfia / [összeáll., szerk. Bényei Miklós]. – Debrecen: Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, 2019 – 310 p.

Debrecen helytörténeti irodalma: [Bibliográfiai adatbázis]. Hozzáférhető: Méliusz Juhász Péter Könyvtár (Debrecen) honlapja – <http://193.225.140.3> Bényei Miklós összeállítása. Anyaggyűjtés egyelőre lezárva: 2015. december 31.

2013

50 év HNM: Hajdúsági Nemzetközi Művésztelenp, 1963–2013 / [szerk. Kupás Csilla, Burai István]. – Hajdúböszörmény : [Hajdúsági Nemzetközi Művésztelenp Alapítvány], 2013. – 157 p.

A 100 éves Hajdúdorogi Egyházmegye története / Janka György. – Nyíregyháza: [Hajdúdorogi Egyházmegye], 2013. – 65 p. 2. kiadás: 2014. – 65 p.

2011. évi népszámlálás : 3., Területi adatok: 3.9 Hajdú-Bihar megye / [összeáll. Ambrus Zoltánné, Novák Géza, Varsányi Tamás]. – Debrecen: Központi Statisztikai Hivatal, 2013. – 216 p.

Amikor a Nagyerdő még a Bem térig ért... : Emlékek a 100 éves Debreceni Egyetemről, különös tekintettel a Tisza István és a Kossuth Lajos Tudományegyetemekre, 1912–2012 / Papp László. – Debrecen: [Szerző], 2013. – 634 p.

A balmazújvárosi német református egyház anyakönyvei : 2., Esketési anyakönyvek 1765–1912 / [közéteszi: Pozsonyi József]. – Balmazújváros: [Tiszántúli Történész Társaság]; [Balmazújvárosi Református Egyházközség], 2013. – 479 p., 16 t.

Bárándi kalendárium / [szerk. Nyékiné Katona Hedvig]. – Báránd: Balassa Iván Művelődési Ház és Könyvtár, 2013. – 188 p.

Bihari Hegyköz : A Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karok Hatvani István Szakkollégiumának kiadványa / [szerk. Forró Enikő, Kőrösi Zoltán, Szendrei Ákos, Veres Péter]. – Debrecen: Debreceni Egyetem Tudományegyetemi Karok Hatvani István Szakkollégium; Nagyvárad: [k. n.], 2013. – 151 p.

Debrecen egészségének szolgálatában : Az Egészségügyi Járóbeteg Központ története / [szerk. Takácsné Kóródi Judit]; [az interjúkat készítette: Harmati Edina]. – Debrecen: [Egészségügyi Járóbeteg Központ], 2013. – 120 p. → Borítócím: Emlékkönyv : Debrecen egészségének szolgálatában, 1981–2013

A debreceni Déri Múzeum évkönyve 2013 / [szerk. Angi János, Lakner Lajos, Magyarai Márta]. – Debrecen : 2013. – 180 p. – (A debreceni Déri Múzeum kiadványai ; 84.)

Debreceni látóképek : Légi és földi sétatépek egy elveszett városról: [Fényképalbum] / Nagy Attila. – Debrecen: Uro-path K., 2013. – 95 p.

A debreceni népművelő-könyvtáros képzés jubileumi évkönyve 1963–2013 : 50 év / [szerk. Goda Éva, Suppné Tarnay Györgyi]. – Debrecen: [Debreceni Református Hittudományi Egyetem]. 2013. – 256 p.

A Debreceni Református Kollégium Dóczy Leánynevelő Intézet története, 1838–2013 / Fogarassy Zoltán. – Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013. – 323 p. – (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére ; 3.)

A Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma, 1850–2012: Iskolatörténeti tanulmányok / [szerk. Győri L. János]. – Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013. – 758 p. – (Kiadványok a Debreceni Református

kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére ; 2.)

Emberközpontú társadalomföldrajz : [Tiszteletkötet Ekéné Dr. Zamárdi Ilona 70. születésnapjára] / [szerk. Kozma Gábor]. – Debrecen : [Didakt Kft.], 2013. – 207 p.

Az ezeréves tölgy árnyékában : Mikepércs története / Halmos-Harcsa Edit. – Mikepércs: [Önkormányzat], 2013. – 199 p.

Fegyvert forgató hajdúk : A 2012. szeptember 14-i tudományos konferencia anyaga. – Hajdú-böszörmény: [Polgármesteri Hivatal], 2013. – 128 p. – (Közszolgálati füzetek; 7)

Főúr, fizetek! Kávéházi élet Nagyváradon a Monarchia idején / Péter I. Zoltán. – Bp.: Noran Libro ; Nagyvárad: Riport K., 2013. – 341 p.

Hajdú-Bihar megye statisztikai évkönyve 2012. – Debrecen, Központi Statisztikai Hivatal, 2013. – 236 p.

Hajdúhadház református értékei / Hadházy Jenő. – [Hajdúhadház]: [Hajdúhadházi Református Egyházközség], 2013. – 324 p.

A hajdúk és a Hajdú Kerület címeres kiváltságlevelei, 1605–1606–1838. – Nyíregyháza : Start Nonprofit Kft., 2013. – 62 p. – (A magyar királyság vármegyéinek és kiváltságos kerületeinek címeres levelei a XVIII–XIX. században)

Hortobágy-pusztá néprajza / Papp József. – Jav. kiad. – [Db.] : Hortobágyi Nemzeti Park, 2013. – 39 p. – (Daru füzetek.)

Intézménytörténeti források a Debreceni Református Kollégium Levéltárában / [szerk. Szabadi István]. – 1–2. köt. – Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013. – 1607 p. – (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére ; 1.)

Járjunk egy szép táncot! : Az Európa-díjjal kitüntetett Debreceni Hajdú Táncegyüttes 60 éve / Kardos László, Tiszai Zsuzsa. – Debrecen: [Hajdú Táncegyüttesért Közhasznú Alapítvány], 2013. – 141 p.

Konyár 800 éve: 1213–2013 / [szerk. Fülep László]. – Konyár: Községi Önkormányzat, 2013. – 176 p.

Körösszegapáti képes története : Beszélő képek – eltűnő idők kincsei nyomában / Vmirjáncki József. – Körösszegapáti : [Szerző], 2013. – 263 p.

Menedék: A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumában 1950–1958 között végzett diákok visszaemlékezései. – 2., bőv. kiad. – Debrecen : Debreceni Református Kollégium Baráti Köre, 2013. – 334 p.

Miről mesél a Debreceni Kollégium? / Győri L. János, Orosz Judit. – Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerület, 2013. – 63 p.

Nánási kalendárium és helytörténeti olvasókönyv 2014 / [összeáll., szerk. Rigó Tamásné]. – Hajdúnánás : [Hajdúnánási Szellemi Műhely], [2013]. – 300 p.

Őrállók és örökhagyók : Műalkotások a Debreceni Református Kollégiumban / Fekete Károly, Barcza János. – Debrecen : [Debreceni Református Kollégium], 2013. – 188 p., 17 t.

„Örökbecsű” : Közművelődési közösségek, műhelyek Hajdú-Bihar megyében, 2. köt. / [szerk. Francz Vilmos]. – Debrecen : [Népművelők Hajdú-Bihar Megyei Egyesülete], 2013. – 191 p.

Pedagógusok arcképcsarnoka, 12. köt. / [szerk. Nyirkos Tibor]. – Debrecen : Karácsony Sándor Pedagógiai Egyesület, 2013. – 447 p.

Polgár város múltja és jelene : Fejlődés és változás az én életem alatt / Megyesi József. – Polgár : [Szerző], 2013. – 91 p.

Püspökladány újkori története helyneveiben / Kecskés Gyula / [főszerk. D. Sári Andrea]. – Reprint kiadás. – Püspökladány : Püspökladányi Tájékoztató Központ, 2013. – 390 p. Eredeti: Püspökladány : 1974.

Püspökladányi kalendárium 2014 / [szerk. D. Sári Andrea]. – [Püspökladány]: [Püspökladányi Tájékoztató és Közművelődési Központ, Könyvtár, Múzeum], [2013]. – 199 p.

A püspökladányi Széchenyi Kör negyedszázada, 1988–2013 / Sassné Szalay Gyöngyike. – Püspökladány; [Debrecen] : [Szalay Alapítvány], 2013. – 144 p.

Sáránd régen és ma : [Fényképalbum]. – [Sáránd] : [Önkormányzat], 2013. – 64 p.

Sárréti fakanál : [Sárréti hagyományos ételek szakácskönyve] / [főszerk. D. Sári Andrea]. – [Püspökladány] : [Püspökladányi Tájékoztató Központ], [2013]. – 84 p.

Szemelvények Bihar megye és térsége ipartörténetéből / Makai Zoltán. – Nagyvárad : Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság ; Varadinum Script K., 2013. – 336 p. – (Partiumi füzetek ; 72.) Mai Bihar megye (Románia), székszerűen 1920 előtti és 1940–1944 közötti utalásokkal.

Szilfákajla utca : [Válogatott publicisztikai írások] / Vida Lajos – Hajdúszoboszló : Hajdú Múlt Műhely, 2013. – 280 p.

A szívsebészet fél évszázada Debrecenben, 1963–2013 : Jubileumi évkönyv / [írta, szerk. Péterffy Árpád, Szerafin Tamás. – Debrecen : [Pedellus Tankönyvkiadó Kft.], 2013. – 144 p.

A Tiszántúli Környezetvédelmi, Természetvédelmi és Vízügyi Felügyelőség illetékességi területének környezete állapota 2012. évben : 1., Észak-alföldi régió / [szerk. Rózsa László]. – Debrecen : 2013. – 69 p.

Udvari Kalendárium 2014 / [fel. szerk. Szabó Lajosné]. – [Sárrétudvari] : [Zagyva László Vegyes Kar], [2013]. – 223 p.

„Várad várának, az pogány török által megh szállásáról...” : Szalárdi János emlékirata Várad 1660. évi veszedelméről / Szalárdi János ; [szerk. Balla Tünde, Lakatos Attila] ; [ford. Szvorényi Róbert]. – Hasonmás kiadás. – Budapest : Országos Széchényi Könyvtár ; Nagyvárad : Partium. 2013. – 223 p.

2014

Az I. világháború hajdúdorogi hősei és áldozatai / Lázár Tibor Zoltán. – Hajdúdorog : Mészáros Károly Városi Könyvtár, 2014. – 155 p. – (Hajdúdorogi füzetek ; 14.) Bővített kiadás: 2018. – (Hajdúdorogi füzetek ; 23.)

Ágak és hajtások : Tanulmányok és verselemzések / Bakó Endre. – [Miskolc] : Felsőmagyarország K., 2014. – 325 p. Irodalomtörténeti írások, Debrecen és térsége.

Akiknek még sír sem jutott : Hajdúnánásiak a „málenkij robot” poklában / Buczkó József,

Hadas Ferenc. – Hajdúnánás : Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény, 2014. – 175 p. – (Nánási füzetek ; 22.)

Amit nem felejtethünk... : Első, második világháborús és 1956-os katonatörténetek / [szerk. Papp Gyula, Barna Attila]. – Debrecen : Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2014. – 237 p.

Az Árkádia-pör fogságában : A debreceni Csonkai-kultusz / Lakner Lajos. – [Debrecen] : [Déri Múzeum], [2014]. – 319 p., [32] t.

Bárándi kalendárium az 2015-ös esztendőre / [szerk. Nyékiné Katona Hedvig]. – Báránd : Ballassa Iván Művelődési ház és Könyvtár, 2014. – 274 p.

Berettyóújfalu : [Fényképalbum] / Gombos Ferenc ; [szerk. Kolozsvári István]. – [Budapest] : [B. Tónus Bt.], 2014. – 112 p.

Bihar és Hajdú megye közigazgatási beosztásának története, 1552–2013 / Szálkai Tamás, Szikla Gergő, Szilágyi Ferenc. – Debrecen : MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2014. – 1 DVD (Elektronikus dokumentum) – (Régiókutatás.)

Bihari Diéta VIII–IX. : Berettyószentmárton / [szerk. Mezei Milán, Kállai Irén]. – Berettyóújfalu : Bihari Múzeumért Alapítvány ; Bihari Múzeum ; Sinka István Városi Könyvtár, 2014. – 242 p. A Berettyóújfaluban, 2013. nov. 11-én rendezett tudományos ülés szerkesztett előadásaival.

A Bihari Múzeum évkönyve XVII–XIX. / [szerk. Sándor Mária]. – Berettyóújfalu : Bihari Múzeum, Sinka István Városi Könyvtár, 2014. – 351 p.

A Bocskai István Múzeum évkönyve I. / [szerk. Bihari-Horváth László]. – Hajdúszoboszló : 2014. – 292 p.

Csikós élet / Kardos János ; [szerk. Szekeres Gyula]. – Reprint kiadás. – Hajdúböszörmény : [Hajdúsági Múzeum], 2014. – XX, 112 p. – (Hajdúsági közlemények ; 19.)

A debreceni Déri Múzeum évkönyve 2014 / [szerk. Angi János, Lakner Lajos]. – Debrecen : 2014. – 152 p. – (A debreceni Déri Múzeum kiadványai ; 85.)

- A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története I.** / [szerk. Papp Klára], [írta Kerepeszki Róbert, Bársony István]. – Debrecen : [Debreceni Egyetem BTK], 2014. – 430 p.
- A debreceni zsidóság története 1840–2007** / Halmos Sándor. – Debrecen : [Szerző], 2014. – 397 p.
- Derecske népi építészeti emlékei : Néprajzi fotók egy észak-bihari városból** / Csécsi Lajos. – Derecske : [Szerző], 2014. – 100 p., 1 t.
- Déri Frigyes és múzeuma** / Lakner Lajos. – Debrecen : Déri Múzeum, 2014. – 31 p. – (A Déri Múzeum és gyűjteményei ; 1.)
- Egyházi középrteg a késő középkori Váradon, 1440–1526** / Kristóf Ilona. – Pécs : [Pécsi Történettudományért Kulturális Egyesület], 2014. – 319 p. – (Thesaurus historiae ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi ; 4.)
- Élet a „lú víginél” : Ifjú Bugyi Sándor debreceni tajtigás és hejjes pógár : Szemelvények a Dongó élcclapból** / [vál., szerk. Gellér Ferencné]. – [Debrecen] : [Gellér Ferencné], [2014]. – 63 p. 1900–1908.
- Emlékezünk az első világháborús hőseinkre 1914–1918** / [szerk. Varga Ambrusné, Tóthné Szabó Mária]. – [Sárrétudvari] : [Sárrétudvari Mozgáskorlátozottak, Közhasznú Egyesülete], [2014]. – 91 p.
- Emlékkönyv : A 475 éves Debreceni Református Kollégium jubileumi rendezvényeinek dokumentumai** / [szerk. Fekete Károly, Győri L. János]. – Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerület, 2014. – 214 p. – (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére ; 5.)
- „Ernyedetlen szorgalommal...” : A Debreceni Tudományegyetem jogász professzorai, 1914–1949** / [szerk. P. Szabó Béla]. – Debrecen : [Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara], 2014. – 688 p. – (Historia Facultatis Iuridicae ; 4.)
- „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” : A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspöki tevékenységének tükrében, 1911–1920** / Baráth Béla Levente. – Sárospatak : Hernád, 2014. – 247 p. – (Nemzet, egyház, művelődés ; 10.)
- A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XXXIII.** / [szerk. Radics Kálmán]. – Debrecen : 2014. – 492 p.
- Hajdúhadház : Helytörténeti és nyelvészeti írások** / É. Kiss Sándor. – [Hajdúhadház] : [2014]. – 118 [12] p.
- A hajdúnánási városháza** / Buczkó József. – Hajdúnánás : [Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény], 2014. – 48 p. – (Nánási füzetek ; 21.)
- Hajdúsági pecsétek : A Hajdúkerület és Hajdú vármegye közösségi jelképei** / Szálkai Tamás. – Debrecen : MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2014. – 31 p. – (Hajdú-bihari levéltári füzetek ; 6.)
- Hajdúsámson régen és ma** : [Fényképalbum] / [szerk. Vincze Tamás]. – [Hajdúsámson] : [Önkormányzat], [2014]. – 79 p.
- Hit – tudomány – közélet : Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára 1848–1944 : 2., A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életleírása** / [szerk. Kovács I. Gábor ; összeáll. Kovács I. Gábor, Takács Árpád]. – Budapest : ELTE Eötvös K., 2014. – 220 p. – (Történeti Elitkutatások – Historical Elite Research ; 9.)
- Így épült a debreceni Nagyerdei Stadion** / [fotó Oláh Tibor], [bev. Papp József]. – Debrecen : [Hunép Universal Zrt.], 2014. – 203 p. Fotóalbum. Leírások.
- Isten elhozza az időt : Honvédlevelek Szalárdra** / közzéteszi Nagy Béla. – 1–3. köt. – Nagyvárad : Varadinum Script K., 2014. – 984 p.
- Joghallgatók – Honnan jönnek és hová tartanak?** / Fónai Mihály. – Debrecen : Debreceni Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar ; Dela Könyvkiadó Kft., 2014. – 145 p.
- A Kádár-korszak hétköznapjai.** – Hajdúböszörmény : [Polgármesteri Hivatal], 2014. – 100 p. – (Közzszolgálati füzetek ; 8.) A Hajdúböszörményben 2013. szept. 13-án azonos címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.
- Kazay Sámuel és a Debreceni Kollégium : Egy könyvgyűjtő patikus élete és gyűjteményének**

sorsa – fejezet a historia litteraria magyarországi történetéből / Gáborjáni Szabó Botond. – Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2014. – 497 p. – (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai.)

Lúdas, Vojtina : Debreceni bábszínpad / Giovannini Kornél. – Budapest : Hungarovox, 2014. – 135 p. Történeti áttekintéssel.

Magyarország amerikai bombázása a II. világháborúban : „patakokban folyt az ártatlanok vére...” : A Debrecen elleni első amerikai légitámadás: 1944. június 2. : A Frantic Joe hadművelet nyitánya / Horváth Attila. – Debrecen : [Lícium-Art], 2014. – 213 p.

Megfigyeltek és megfigyelők : III/III-as ügynökvilág Hajdúböszörményben, avagy a hatalom szolgálatában / Varjasi Imre. – Hajdúböszörmény : [Fábián Nyomda], 2014. – 187 p.

A múltnak kövéből... épül fel a jelen, s a jövő : [Püspökladányi portrék] / [szerk. Sári Andrea]. – [Püspökladány] : [Püspökladányi Tájékoztató és Közművelődési Központ, Könyvtár, Múzeum], [2014]. – 143 p.

Múltunkban a jövőnk – kreatív foglalkozások Hajdúszoboszlón / [szerk. Berényiné Szilaj Ilona]. – [Hajdúszoboszló] : [Kovács Máté Városi Művelődési Központ és Könyvtár], 2014. – 500 p.

Nagyhegyes falukönyve / Gazda László. – [Utánnomás.] – [Debrecen] : Ethnica ; Nagyhegyes : Önkormányzat, 2014. – 163 p., [28] t.

Nagyvárad jelentősebb utcanevei 1940–1944 között / Kordics Imre. – Nagyvárad : Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság ; Varadinum Script K., 2014. – 251 p. – (Partiumi füzetek ; 81.)

A nagyváradai egyházmegye alsópapságának könyvkultúrája a korai újkor végén : 18. századi plébániai könyvjegyzékek, személyi gyűjtemények fennmaradt kötetei / Emödi András. – Budapest : Nemzetközi Magyaraságtudományi Társaság ; Szeged : Szegedi Tudományegyetem ; Nagyvárad : Partiumi Keresztény Egyetem, 2014. – LVIII, 284 p. – (Adattár VI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez ; 19/4.)

A nagyváradai vár építészettörténete / Péter I. Zoltán. – Nagyvárad : Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság ; Varadinum Script K., 2014. – 104 p.

Párhuzamos társadalmak : Szegregáció és integrációs folyamatok Hajdúböszörményben / Mező Barna. – Hajdúböszörmény-Bodaszőlő : Bodaszőlőért Egyesület, 2014. – 155 p. – (Végzett doktoranduszok értekezései a regionális tudományok köréből ; 1.)

Pásztordinasztiák Balmazújvároson / Pozsonyi József. – Balmazújváros : [Önkormányzat], 2014. – 159 p. 2., jav. kiad. – Balmazújváros : Városi Önkormányzat, 2015. – 159 p.

Pedagógusok arcképcsarnoka, 13. köt. / [szerk. Nyirkos Tibor]. – Debrecen : Karácsony Sándor Pedagógiai Egyesület, 2014. – 447 p.

Püspökladányi kalendárium 2015 / [szerk. D. Dári Andrea, Tányér József]. – Püspökladány : Tájékoztató Központ, 2014. – 208 p.

Riválisok : Debrecen futballtársadalma a 20. század első felében / Szegedi Péter. – Budapest : Korral, 2014. – 358 p.

Semsey kastély, Balmazújváros / [Pozsonyi József]. – Balmazújváros : NAKVI, 2014. – 30 p. – (Örökségünk őrzői Balmazújváros térségében ; 2.) Utánnomás: 2015.

Szeretettel vár Balmazújváros / Szabó Virág. – [Balmazújváros] : Foto-Book Kft., 2014. – 95 p.

Szülőföldem, Biharország / Szabó Pál / [szerk. Szoboszlai Zoltán]. – Biharugra : Önkormányzat, 2014. – 110 p.

Szülőföldünk, Létavértes története 1970–2010 : Megmaradás és megújulás / [szerk. Erdei Gábor]. – Debrecen : Életvonal Alapítvány ; Debreceni Egyetemi K., 2014. – 479 p.

Tanulmányok Nagyvárad-Újváros megalapításának 300. évfordulója alkalmából, 1714–2014 / [szerk. Emödi András]. – Nagyvárad : Partium K., 2014. – 314 p. – (Miscellanea historica Varadiensia ; 4.)

Tanulmányok az Érmellékről / Wilhelm Sándor. – Nagyvárad : Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság ; Varadi-

num Script K., 2014. – 114 p. – (Partiumi füzetek ; 80.)

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár / Szabadi István. – [Budapest] : Magyar Levéltárosok Egyesülete, 2014. – 15 p. – (A Magyar Levéltárosok Egyesülete kiadványai : Magyarország levéltárai)

Tanúság hajléka / [fotók: Hapák József, szöveg: Szabadi István]. – Debrecen : Debrecen-nagytemplomi Református Egyházközség, 2014. – 72 p. Református Nagytemplom, Debrecen. Fényképalbum.

A tudás temploma : A Debreceni Egyetem főépülete / Forisek Péter, Kerepeszki Róbert ; [fotó: Derencsényi István]. – Debrecen : Debreceni Egyetem, 2014. – 70 p. Angolul: The temple of knowledge : The Main Building of the University of Debrecen.–Debrecen : 2015. – 70 p.

Udvari kalendárium 2015 / [szerk. Szabó Lajosné]. – [Sárrétudvar] : Zagyva László Vegyes Kar, 2014. – 227 p.

Az újlétai uradalmi magtár a Sóstói Múzeumfaluban / Páll István. – [Nyíregyháza] : [Jósa András Múzeum], [2014]. – 27 p.

Váradhegyalja: egy világ a város körül / Szilágyi Aladár. – Nagyvárad : Riport K., 2014. – 173 p. Visszaemlékezések, történeti adatok, helynévtár.

Veres Péter Emlékház, Balmazújváros / [szerk. Tóth János]. – Balmazújváros : NAKVI, 2014. – 8 p. – (Örökségünk őrzői Balmazújváros térségében ; 1.)

A Zöldfától a Kék Macskáig : A nagyváradi vendéglők a Monarchia idejében / Péter I. Zoltán. – Nagyvárad : Riport K., 2014. – 280 p.

2015

10 éves a Debreceni Ítéltábla / [szerk. Szilágyiné Karsai Andrea]. – Debrecen : Debreceni Ítéltábla, 2015. – 144 p.

A balmazújvárosi német református egyház anyakönyvei 3. : Halotti anyakönyvei, 1765–1895 / [közéteszi] Pozsonyi József. – Balmazújváros : Tiszántúli Történelem Társaság ; Bal-

mazújvárosi Református Egyházközség, 2015. – 372 p.

Balmazújvárosi Veres Péter Gimnázium és Szakképző Iskola : Jubileumi évkönyv, 1954–2014, 1964–2014 / [szerk. Lós Mária, Orbán Róbert]. – Balmazújváros : 2015. – 130 p.

Bárándi kalendárium 2016 / [szerk. Nyékiné Katona Hedvig]. – Báránd : [Balassa Iván Művelődési Ház és Könyvtár], [2015], – 243 p.

Barangolás Földes múltjába : Egy nyolcszáz éves település emlékei. – Földes : Önkormányzat, 2015. – 88 p. – (A Földes Értéktár Bizottság kiadványai ; 1.)

A Bocskai István Múzeum évkönyve II. / [szerk. Bihari-Horváth László]. – Hajdúszoboszló, 2015. – 500 p.

Debrecen tanyavilágától – Buenos Airesig : [Memoár] / Nagy Sándorné Szilágyi Margit. – Pécs : Nagy Sándorné, 2015. – 494 p.

A debreceni Déri Múzeum évkönyve 2015 / [szerk. Angi János, Lakner Lajos]. – Debrecen : 2015. – 159 p. – (A debreceni Déri Múzeum kiadványai ; 86.)

A Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Karának története 2., 2000–2014 / [szerk. Papp Klára, írta: Forisek Péter, Kerepeszki Róbert]. – Debrecen : [DE BTK], 2015. – 148 p.

Egyesületi kultúra és változása a 20. században egy alföldi nagyhatárú településen / Pásztor Ágota. – Balmazújváros : [Semsey Andor Múzeum], 2015. – 252 p. Balmazújváros.

Emlékezünk a II. világháborús hőseinkre / [szerk. Varga Ambrusné]. – [Sárrétudvari] : [Sárrétudvari Mozgáskorlátozottak Közhasznú Egyesülete], [2015]. – 136 p.

A főnix és a bárány városa : Tanulmányok Debrecen múltjából / Orosz István. – Debrecen : [Debreceni Egyetem Történelmi Intézete], 2015. – 238 p. – (Speculum historiae Debreceniense ; 21.)

Furtai barangoló / (írta, szerk. Korompainé Mocsnik Marianna) – I., A 6–10 éves korosztály számára ; II., A 10–14 éves korosztály számára.

– Berettyóújfalu : Bihari Múzeum, Sinka István Városi Könyvtár, 2015. – 16, 16 p. – (Bihari értékek ; 1–2.)

Hajdú-Bihar megye az értékek otthona : Hajdú-Bihar Megyei Értéktár. – Debrecen : [Hajdú-Bihar Megyei Önkormányzat], 2015. – 234 p.

Hajdú-Bihar megye helynevei, 1. Hajdúböszörményi és Hajdúhadházi járás helynevei / [szerk. Bába Barbara]. – Debrecen : Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. – 433 p., 36 t. – (A Magyar Névarchívum kiadványai ; 35.)

A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XXXIV. / [szerk. Szendiné Orvos Erzsébet]. – Debrecen (Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára), 2015. – 354 p.

Hajdúnánási bibliás krónika : História – Ek-lézsia – Poétika / Ötvös László. – Debrecen : (Szathmáry Sándor), 2015. – 240 p.

Hajdúnánási lelegőgazdálkodás a 19. század derekától az 1970-es évekig / Máró Gábor. – Hajdúnánás : (Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény), 2015. – 47 p. – (Nánási füzetek ; 23.)

Hortobágy örökségei : Kényszermunkatáborok és lakóik nyomában / [szerk. Saád József]. – [Budapest] : Argumentum ; [Telepések Társadalmi Múzeum Alapítvány], 2015. – 310 p.

Jogszoigáztatás Debrecenben / [szerk. Megyeri-Pálffi Zoltán]. – Debrecen : [Debreceni Törvényészek], 2015. – 80 p.

Katolikus újjászületés Debrecenben / [szerk. Orosz István, Papp Klára]. – Debrecen : [Debreceni Egyetem Történelmi Intézete], 2015. – 175 p.

Katolikusok Debrecenben 1715–2015 / [szerk. Takács József]. – Debrecen : Debrecen–Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár, 2015. – 776 p.

Kincseink : Értékek a Biharban és a Sárréten. – Berettyóújfalu : Bihar-Sárrét Vidékfejlesztési Egyesület, 2015. – 44 p.

Nánási kalendárium és helytörténeti olvasókönyv 2016 / [összeáll., szerk. Rigó Tamásné]. – Hajdúnánás : [Hajdúnánási Szellemi Műhely], 2015. – 287 p.

Orosz hadifoglyok temetője Debrecenben : Forrásközlések és tanulmányok a temető létesítésének 100. évfordulójára / [szerk. Csákvári Sándor]. – Debrecen : [MH 5. Bocskai István Lövészdzandár Könyvtára], 2015. – 136 p.

Pedagógusok arcképcsarnoka, 14. kötet / [szerk. Szikszainé Nagy Irma.] – Debrecen : Karácsony Sándor Pedagógiai Egyesület, 2015. – 371 p.

Püspökladányi kalendárium 2016 / [szerk. D. Sári Andrea, Tányér József]. – Püspökladány : Tájékoztató Központ, 2015. – 204 p.

Siter : Adalékok történetéhez és népismertetéséhez / Dukrét Géza. – Nagyvárad : Europrint, 2015. – 308 p. – (Partiumi füzetek ; 82.)

Szemelvények Esztár XX. századi történetéből / Csarkó Imre. – Esztár : Esztár Fejlődéséért Alapítvány, 2015. – 100 p.

A szerepi Csonkatorony / Scholtz Róbert Gergely. – [Szerep] : [Közszégi Önkormányzat], [2015]. – 19 p.

Tánc és közösség : a társastáncok és a paraszti táncművelés kapcsolatának elmélete bihari kutatások alapján / Kavecsánszki Máté. – Debrecen : Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék ; Debreceni Egyetemi Kiadó, 2015. – 192 p. – (Studia folkloristica et ethnographica ; 59.)

A tanyavilág kialakulása és a tanyasi élet Hajdúdorogon / Kozma Jánosné. – Hajdúdorog : [Mészáros Károly Városi Könyvtár], 2015. – 160 p. – (Hajdúdorogi füzetek ; 17.)

Udvari kalendárium 2016 / [fel. szerk. Szabó Lajosné]. – [Sárrétudvari] . [Zagyva László Vegyes Kar], [2015]. – 221 p.

Az úri város zsidó lakosai : A nagyváradi zsidóság története / Löwy Dávid. – Budapest : Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, 2015. – 561 p.

Várad kincsei Debrecenben / [szerk. Angi János, Lakner Lajos]. – Debrecen : Déri Múzeum, 2015. – 191 p. A Debrecenben, 2015. máj. 25. – okt. 25. között rendezett kiállítás katalógusa.

Világörökségünk, a pusztá : Hortobágyi Nemzeti Park / (Sárosi Eleonóra. – 2., jav. kiad. –

[Debrecen] : Hortobágyi Nemzeti Park igazgatóság, 2015. – 24 p. – (Daru-füzetek)

Vojtina történet, 1975–2015, 1–2. / [szerk. Láposki Terka]. – Debrecen : Vojtina Bábszínház, 2015. – 327, 219 p.

2016

100 év tükrében : Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár. – Debrecen : DEENK, [2016]. – 67 p. Újranyomás: [szerk. Petró Leonárd]. – Debrecen : Debreceni Egyetemi Kiadó, [2018]. – 67 p.

100 éve létesült Hajdúdorogon állami polgári fiú- és leányiskola, 1916–1947 / [szerk. Takács Gyula, Takács Attila]. – Hajdúdorog : Mészáros Károly Városi Könyvtár, 2016. – 120 p. – (Hajdúdorogi füzetek ; 19.)

Az 1956-os forradalom és szabadságharc hajdúdorogi emlékei / [szerk. Zováth György]. – Hajdúdorog : Mészáros Károly Városi Könyvtár, 2016. – 144 p. – (Hajdúdorogi füzetek ; 18.)

Bárándi kalendárium 2017 / [szerk. Nyékiné Katona Hedvig]. – Báránd : Balassa Iván Művelődési Ház és Könyvtár, 2016. – 260 p.

Betekintő : Állandó kiállítások a hajdúnánási Móricz Pál Helytörténeti Gyűjteményben. – Hajdúnánás : [Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény], 2016. – 75 p. – (Nánási füzetek ; 25.)

Címeres nemeslevelek a Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltárában / Szálkai Tamás. – Debrecen : MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, 2016. – 121 p. – (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei ; 33.)

Debrecen / [szerk. Mazsu János]. – Debrecen : Önkormányzat, 2016. – 217 p. Művelődéstörténeti fényképalbum.

A debreceni Déri Múzeum évkönyve 2016 / [szerk. Lakner Lajos]. – Debrecen : 2016. – 160 p. – (A debreceni Déri Múzeum kiadványai ; 86.)

A debreceni katolikus újjászületés emlékkönyve / [szerk. Keresztesné Várhelyi Ilona, Takács József]. – Debrecen : Debrecen–Nyíregyházi Római Katolikus Egyházmegyei Levéltár és Könyvtár, 2016. – 175 p.

A debreceni lakóterületek II. világháború utáni fejlődésének társadalomföldrajzi vizsgálata / Kozma Gábor. – Debrecen : Didakt, 2016. – 88 p.

Derecskei irodalmi breviárium / [összeáll., szerk. Szöllösi Imréné Tóth Vilma]. – Derecske : [Szerző], 2016. – 287 p.

Az ékesen szóló zsolttáros, Nagy István, 1760–1831 : A reformáció emléknapja a hajdúk fővárosában, 2015 / [szerk. Nyakas Miklós]. – [Hajdúböszörmény] : Kálvin Téri Református Egyházközség, 2016. – 54 p. – (Kálvin téri füzetek ; 2.)

„Észnek híd az érc” : Ekekovács- és múlakatos mesterek Hajdúnánáson / Buczkó József. – Hajdúnánás : (Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény), 2016. – 138 p. – (Nánási füzetek ; 24.)

A festők városa : A Hajdúsági Nemzetközi Művésztelep és a böszörményi festők / Lázár Imre. – Hajdúböszörmény : (Városi Önkormányzat), 2016. – 127 p., 16 t.

„...fogadok örökös szegénységet, tisztaságot és engedelmisséget...” : A Szent Orsolya rend nagyváradai házának krónikája, 1772–1945 / [szerk. Balla Tünde, Lakatos Attila]. – Nagyvárad : Nagyvárad Római Katolikus Püspökség, Varadinum Script, 2016. – XLVIII, 275 p.

Guardians and legators : work of art in the Reformed College of Debrecen / Károly Fekete, János Barcza ; [Engl. text by Erzsébet Bölcskei]. – Debrecen : Reformed College of Debrecen, 2016. – 188 p. Eredeti cím: Órállók és örökségek

Hajdúbagosi bibliás krónika : História, ek-lézsia, poétika / Ötvös László. – Debrecen : Szathmáry Sándor, 2016. – 260 p. – (Nemzetközi theologiai könyv ; 80.)

Hajdúböszörmény a festők városa / [szerk. Tarczy Péter, Áfra János]. – Debrecen : [Sántha Antal és családja], 2016. – 165 p.

A hajdúk nyomában – régió kutatás és emlékezettörténet / [szerk. Csiszár Imre, Novák Ádám]. – Hajdúnánás : Városi Önkormányzat, 2016. – 121 p.

Irodalmi órvárosok : Írók és írások Debrecen-től Nagyváradig / Bakó Endre. – [Nagyvárad] : Várad; Méliusz Könyvtár, 2016. – 380 p.

- Község és közönség : Bagamér nagyközségi képviselő-testülete a Horthy-korszakban /** Ruszoly József. – Szeged : SZTE AJK Bónis György Szeminárium, 2016. – 120 p. – (Báthori-kiadványok ; 14.)
- Krisztusban nyert erő : A tiszántúli gyülekezetek háborús krónikája, 1944–1945,** 1–2. köt. / [szerk. Szabadi István]. – [Debrecen] : Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára ; [Budapest] : Református Közéleti és Kulturális Központ Alapítvány, 2016. – 477, 429 p. – (RKK „könyvek” református közelmúltunk)
- Legelőpuszták, szőlőskertek, tanyavilágok : Történeti ökológiai esettanulmányok a tájformáló földhasznosításról /** Bihari-Horváth László. – Hajdúszoboszló : [Bocskai István Múzeum], 2016. – 200 p. – (A Bocskai István Múzeum közleményei ; 1.) [Észak-Bihar települései]
- Legyen ez az épület mindenkor az igazság temploma /** [szerk. Szilágyiné Karsai Andrea]. – Debrecen : Debreceni Ítéltábla, 2016. – 70 p. A Debreceni Ítéltábláról és épületéről.
- A „magyar juh” : Hortobágyi (magyar) racka /** [Földi Ádám, Földi Gyula, Sáfár László]. – Budapest : Magyar Juh- és Kecsketenyésztők Szövetsége, 2016. – 58 p. – (Őshonos juhfajtáink)
- Meghaltak ők, hogy éljen a haza, 1914–1918 :** A 2014. szeptember 16-án rendezett tudományos konferencia írásos anyaga. – Hajdúböszörmény : Polgármesteri Hivatal, 2016. – 84 p. – (Közszolgálati füzetek ; 10.)
- Menekültek, migránsok, új hazát keresők /** [szerk. Papp Klára, Kerepeszki Róbert]. – Debrecen : Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2016. – 268 p. – (Speculum historiae Debrecenense) A Debrecenben, 2016. nov. 26-án azonos címmel rendezett konferencia előadásainak szerkesztett anyaga.
- „Mindenek jó rendel és ekesen legyen tiközötetek...” : A békés-bánási, bihari, érmelléki és nagybányai református egyházmegyék vagyonszeírásai jegyzőkönyvei, 1809 /** [szerk. Szabadi István]. – Debrecen : [Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár], 2016. – 244 p. – (Editiones Arhivi Districtus Reformatorum Transtibiscum ; 19.)
- Nádudvari helyi értékek /** [szerk. Benő-Nagy Réka]. – [Nádudvar] : Szülőföldünk, Nádudvar Öröksége és Jövője Alapítvány, 2016. – 48 p.
- Nagyrábé 800 : Nagyrábé múltja, jelene és jövője /** [szerk. Bakó Endre, Bogya Pál, Korponai Sándor]. – Nagyrábé : Nagyközségi Önkormányzat, Nagyrábéli Baráti Kör és Egyesület, 2016. – 64 p., 4 t.
- Nyírmártonfalva első falukönyve /** [szerk. Groskáné Piránszki Irén]. – Nyírmártonfalva : Önkormányzat, 2016. – 216 p.
- Pedagógusok arcképcsarnoka,** 15. kötet / [szerk. Szikszainé Nagy Irma]. – Debrecen : Karácsony Sándor Pedagógiai Egyesület, 2016. – 383 p.
- Régi képeslapok, régi történetek : Nagyvárad-Olaszi /** Péter I. Zoltán. – Budapest : Noran Libro, 2016. – 287 p.
- Tipográfia régtől fogva : A nagyváradi nyomdászat 450 éves története /** [szerk. Boka László, Emödi András]. – Budapest : OSZK, Argumentum, 2016. – 158 p.
- Tiszántúli református lelkész-önéletrajzok, 1942–1944 :** A Tiszántúli, Királyhágómelléki és Kárpátaljai Egyházkerületek lelkészeinek emlékezete / [szerk. Szabadi István]. – Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerületi Levéltár ; Nagyvárad : Királyhágómelléki Református Egyházkerületi Levéltár, 2016. – VIII, 577 p. – (Editicones Archivi Districtus Reformatorum Transtibiscani ; 18.)
- Udvari kalendárium 2017 /** [szerk. Szabó Lajosné]. – [Sárrétudvari] : Zagyva László Vegyes Kar, 2016. – 201 p.
- Utazás Debrecenben /** Pákh Albert ; [szöveg-gondozás, jegyzetek: Lakner Lajos]. – Debrecen : Déri Múzeum 2016. – 120 p., 12 t. Az 1843-ban keletkezett írás újrakiadása, három mai tanulmánnyal.
- A váradi püspökség koldulórendi kolostorai a középkorban /** Bélfenyéri Tamás. – Nagyvárad. – Varadinum Script ; Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2016. – 129 p. – (Partiumi füzetek ; 84.)
- Városfejlődés, regionális átalakulás : Nagyvárad, Partium, Erdély /** Fleisz János. – Nagy-

várad : Sapientia Varadiensis Alapítvány, 2016. – 254 p.

Városi kincsek, helyi értékek Hajdúszoboszlón / [szerk. Bihari-Horváth László]. – Hajdúszoboszló : [Városi Önkormányzat], 2016. – 120 p.

2017

Az 1956-os forradalom és a kádári megtorlás a Hajdúságban és Hajdú-Biharban : Tanulmányok / Varjasi Imre. – Hajdúböszörmény : [Szerző], 2017. – 376 p.

Bárándi kalendárium 2018 / [szerk. Nyékiné Katona Hedvig, Mile Zsanett]. – Báránd : Ballassa Iván Művelődési Ház és Könyvtár, 2017. – 274 p.

A Bihari Múzeum évkönyve XX–XXII. / [szerk. Sándor Mária]. – Berettyóújfalu : 2017. – 304 p.

A Csige család története a 16. század végétől napjainkig / Pozsonyi József. – Balmazújváros, [Debrecen] : Tiszántúli Történeztársaság, 2017. – 256 p.

Debrecen, a reformáció városa : Kalauz egy városi sétához / [szerk. Baráth Béla Levente, Győri L. János, fotó: Barcza János]. – Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerület ; Önkormányzat, 2017. – 38 p.

Debrecen szabad királyi város hírneves kiváltáságlevele, 1693 / [utószó: Szendiné Orvos Erzsébet]. – Debrecen : MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, 2017. – 46 p. – (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai ; 43.)

Debrecenhez és vonzáskörzetéhez kötődő élsportolók az olimpiákon. – [Debrecen] : Hajdú-Bihar Megyei Sporttörténész Egylet, [2017]. – [16] p.

A debreceni Déri Múzeum évkönyve 2017 / [szerk. Angi János, Lakner Lajos]. – Debrecen : 2017. – 231 p. – (A debreceni Déri Múzeum kiadványai ; 88.)

A Debreceni Református Kollégium a XVI. században : Az ország iskolája : A magyarországi reformáció kibontakozása és hatásai a hazai művelődésre a XVI. században / Papp Gergely. – [Debrecen] : [Szerző], 2017. – 51 p.

Egymás terhét hordozzuk : 25 éves a Tiszántúli Református Egyházkerület Nőszövetsége / [szerk. Gilicze Andrásné]. – Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerület Nőszövetsége, 2017. – 172 p.

Értékeink a derecskei járásban. – Derecske : [Kék-Kálló Menti Népfőiskolai Társaság], 2017. – 37 p.

A hajdúszoboszlói futball 105 éve, 1912–2017 / Sándor Mihály. – [Hajdúszoboszló] : Önkormányzat, [2017]. – 603 p.

A jogszolgáltatás története Berettyóújfaluban / [szerk. Megyeri-Pálfi Zoltán]. – Debrecen : Debreceni Törvényszék, 2017. – 120 p.

Képes lapok Derecskéről / Rékási Attila. – Derecske : Önkormányzat, 2017. – 100 p.

Képzőművészeti adattár : Debrecen és Hajdú-Bihar megye / Bényei József. – [Debrecen] : TTK (Kereskedelmi Kft.), 2017. – 416 p.

„Kész a leltár...” : Ami az „Amikor a Nagyerdő még a Bem térig ért” című könyvből kimaradt / Papp László. – Debrecen : [Szerző], 2017. – 208 p. Emlékezések életére, pályájára, a debreceni egyetemre, a korra.

A második hajdúböszörményi szitula és kapcsolattrendszere / [szerk. V. Szabó Gábor]. – Budapest : ELTE Régészettudományi Intézet ; Hajdúböszörmény : Hajdúsági Múzeum, 2017. – 278 p. – (Studium oppidorum Haidonicalium ; 13.) A Hajdúböszörményben, 2017. febr. 8-án „Áldozat?! Nyomozás és újonnan előkerült késő bronzkori bronzedény ügyében” címmel rendezett konferencia szerkesztett anyaga.

Múltunk és jelenünk : A Debreceni Egyetem Balásházy János Gyakorló Szakközépiskolája, Gimnáziuma és Kollégiuma, 2001–2016 / [szerk. Bikesicsné Ország Katalin, Kovács Árpádné Molnár Judit]. – Debrecen–Pallag : DE Balásházy János Gyakorló Szakközépiskolája, Gimnáziuma és Kollégiuma, 2017. – 201 p.

Nádudvari történetek / Borsodi Nagy János. – 2. kiad. – Budapest : Révai Digitális K., 2017. – 145 p.

Nagyrabéi képeskönyv II. / Józsa Kálmán. – Nagyrabé : Nagyrabéi Baráti Kör és Egyesület, 2017. – 239 p.

Nagyvárad művelődési élete 1940–44-ig / Fleisz János. – Nagyvárad : Sapientia Varadiensis Alapítvány, 2017. – 246 p.

Nagyvárad történelmi templomai és zsinagogái / Péter I. Zoltán. – Nagyvárad : Partiumi és Bánsági Műemlékvédő és Emlékhely Társaság, 2017. – 65 p.

Örök a vártán : A Csapókerti Református Egyházközség és a Csapókerti Református Népiskola története, 1896–2000 / Nagy Mihályné Nyáry Erika. – 2. kiad. – Debrecen : Debreceni Református Kollégium, 2017. – 211 p. Első kiadás: 2000.

Sáp évszázadai 1217–2017 : Emlékkötet a település nyolcszáz éves jubileumára / [szerk. Péter Imre]. – Sáp : Községi Önkormányzat, 2017. – 185 p.

A Sárrétudvari Gazdakör 110 éve, 1908–2018 : A Gazdakör krónikája alapítástól napjainkig / Tóth Zoltán. – [Sárrétudvari] : Sárrétudvari Gazdakör Egyesület, 2017. – 258 p.

Szózat a hajdúkerület ügyében / Sillye Gábor. – Reprint kiad. – Hajdúböszörmény : Polgármesteri Hivatal, [2017]. – 102 p. Eredeti: Pozsony : 1847.

Táj és népe : A régi Bihar vármegye története / Halmos Sándor. – Debrecen : [Szerző], 2017. – 1204 p.

Túszfogylok a Hajdúságban : Akiknek még hír sem jutott : Tanulmányok a malenkij robotról / [szerk. Varjasi Imre]. – Hajdúböszörmény : [Szerző], 2017. – 104 p.

Udvari kalendárium 2018 / [szerk. Szabó Lajosné]. – [Sárrétudvari] : Zagyva László Vegyes Kar, 2017. – 241 p.

2018

25 év történelme / [szerk. Pósn Balázs]. – Debrecen . Róna Dohányfeldolgozó Kft., 2018. – 45 p.

110 éves a Debreceni SZC Mechwart András Gépipari és Informatikai Szakgimnázium, 1908–2018 : Évkönyv, 2008–2018 / [szerk. Barcsa Lajos, Kissné Simon Mária]. – Debrecen : [2018]. – 243 p.

150 éves a debreceni felsőfokú agrárképzés, 1868–2018 / [szerk. Kovács Istvánné, Mocsári-né Fricz Julianna]. – Debrecen : Debreceni Egyetem Mezőgazdaság-, Élelmiszertudományi és Környezetgazdálkodási Kar, 2018. – 239 p.

Almus terra avagy Álmosd fölöttem rejlő története [Elektronikus dokumentum] / Nagy Gerő. – szöveg (pdf: 4,5 MB). – Álmosd : [Szerző], 2018.

Bárándi kalendárium 2019 / [szerk. Mile Zsanett]. – Báránd: Balassa Iván Művelődési Ház és Könyvtár, 2018. – 280 p.

Bibliák, Debrecen kincsei : ökumenicitás és hatás / Ötvös László. – Debrecen : [Szerző], 2018. – 291 p. – (Nemzetközi teológiai könyv ; 90.)

Bihar vármegye és Nagyvárad / [szerk. Sziklay János, Borovszky Samu]. – Hasonmás kiadás. – Budapest : Méry Ratio, 2018. – XII, 684 p. [12] t. – (Magyarország vármegyei és városai) Eredeti kiadás: 1900.

A Bihari Múzeum évkönyve XXIII. – A Barcsay család emlékére / [szerk. Sándor Mária]. – Berettyóújfalu : Bihari Kulturális központ, 2018. – 172 p.

Centenárium idő. – Hajdúnánás : Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény, 2018. – 120 p. – (Nánási füzetek ; 30.)

Daliás idők : Képek a Hortobágyi Nemzeti Park történetéből / Örsi Zsolt. – Debrecen : Hortobágyi Nemzeti Park Igazgatósága, [2018]. – 300 p.

Debrecen modern építésze, 1945–75 : DEMK Építészmérnöki Tanszék. – [Debrecen] : Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. – 146 p.

A debreceni Déri Múzeum kiadványai / [szerk. Lakner Lajos]. – Debrecen : 2018. – 203 p. – (A debreceni Déri Múzeum kiadványai ; 89.)

A debreceni Sestakert / Nyul Imre. – Debrecen : [Szerző], 2018. – 199 p.

A debreceni Újkert 1846-tól napjainkig / Nyul Imre. – Debrecen : [Szerző], 2018. – 198 p.

Az előttem perlekedőknek igazságot szolgáltatók : A Debreceni Királyi Ítéltábla elnökei

- és bírái, 1891-1950 / Kovács Ilona. – Debrecen : Debreceni Ítéltábla, 2018. – 166 p.
- Forrásaink a reformációról : [9.] Dokumentumok az MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltárból** / [szerk. Szendiné Orvos Erzsébet]. – Budapest : Magyar Nemzeti Levéltár, 2018. – 290 p.
- Földes története** : 2. kötet / [szerk. Bakó Endre]. – Földes : Nagyközségi Önkormányzat, 2018. – 268 p. Első kötet: 2002.
- A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve XXXV.** : Az I. világháború poklát megjárt bihari és hajdú hősök és hősi halottak emlékére / [szerk. Szendiné Orvos Erzsébet, Szikla Gergő]. Debrecen : 2018. – 332 p., 16 t.
- Hajdú-bihari Grafikai Művésztelep, 1996–2017** / [szerk. Pardi Sándor, Tamus István]. – Derecske : Önkormányzat, 2018. – 93 p.
- Hajdúnánási Református Egyházközség : Jubileumi évkönyv** / [szerk. Szabóné Marth Éva]. – Hajdúnánás : Református Egyházközség, 2018. – 207 p.
- Hajdúsági hagyományok: helytörténeti kalauz.** – Budapest : Forstag Nonprofit Kft., 2017. – 56 p.
- Hajdúszoboszló, Török utca 17.** / Fazekas Valéria. – Budapest : Kairosz, 2018. 87 p. – (Féltett kishazánk ; 5.)
- „Hajtsuk a régi törvényt!” : A debreceni regölés 25 éve** / [szerk. Buka László, Gyöngy Péter]. – Debrecen : Bárdos I., [2018]. – 80 p.
- A határokon átívelő kiskereskedelem társadalomföldrajza : Debrecen és Nagyvárad térsége** / Tömöri Mihály. – Debrecen : Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. – 176 p. – (Studia geographica ; 31.)
- Haza Hajdúságba : Vallomások versben, prózában a Hajdúságról, Hajdúnánásról** / [összeáll., szerk. Rigó Tamásné]. – Hajdúnánás : Hajdúnánási Szellemi Műhely, 2018. – 185 p.
- Hej, Debrecen... : Szülőházam, Vargakert** / Kondor Katalin. – Budapest : Kairosz, 2018. – 91 p. – (Féltett kishazánk ; 7.)
- Helynév-szociológia** / Györffy Erzsébet. – Debrecen : Debreceni Egyetemi Kiadó, 2018. – 169 p. – (A Magyar Névérték kiadványai ; 47.)
- Hitben kovácsolódva : a reformáció emlékére : a 2017. szeptember 11-én rendezett Város napi tudományos konferencia írásos anyaga.** – Hajdúböszörmény : Polgármesteri Hivatal, 2018. – 111 p. – (Közszolgálati füzetek ; 13.)
- A jogszolgáltatás története Hajdúböszörményben.** – Debrecen : [Debreceni Törvényszék], 2018. – 120 p.
- „Jöjjön haza Magyarországra...” : A hajdúvárosokból indult mozgalom a Bocskai-korona visszaszerzéséért, 1926 : Hasonmás korona Hajdúnánáson** / Buczkó József. – Hajdúnánás : Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény, 2018. – 40 p., – (Nánási füzetek ; 28.)
- Karjában ringat az erdő** / [szerk. Marincsák Ibolya]. – Debrecen : Debreceni Nagyerdő Természetvédelmi és Kulturális Egyesület, [2018]. – 199 p.
- „Majd vége lesz ennek is mert kezdete volt” : A püspökladányi Fekete Lajos háborús levelezése, 1914–1918.** – [Püspökladány] : Püspökladányi Tájékoztató és Közművelődési Központ, Könyvtár, Múzeum, [2018]. – 35 p. – (Karacs Ferenc Múzeum füzetei)
- „A mi református szent ekklésiánk” : Református hétköznapiak Bihar vármegyében, 1689–1949 : Szemelvénygyűjtemény** / [szerk., bev. Szálkai Tamás]. – Debrecen : MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltára, 2018. – 185 p. – (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai ; 45.)
- „A mindenható örök Isten nevében! : Debreceni végrendeletek gyűjteménye** / [összeáll., szerk., bev. életrajzok Kovács Ilona]. – Debrecen : MNL Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2018. – 369 p., [16] t. – (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai ; 44.)
- Nádudvar monográfiája** / [szerk. Bihari-Horváth László]. – Nádudvar, Debrecen : Bihari Szakértő Iroda, 2018. – 504 p.
- A nagy remény : a bihari nagybajomi olajosok históriája** / [összegyűjt., lejegyezték: id. Ósz Árpád, Somogyi László]. – Budapest : Montan-Press, 2018. – 116 p.
- Nagymamánk receptjeiből : Válogatás az első hajdúnánási katolikusok és az újabban letele-**

pültek ételeiből / Buczkó József. Hajdúnánás : Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény, 2018. – 62 p. – (Nánási füzetek ; 29.)

A reformáció debreceni emlékműve: 1517, 1567, 2017 / [szerk. Fekete Károly]. – Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2018. – 100 p.

Régiókutatási módszerek és eredmények / [szerk. Brigovác László, Szendrei Ákos]. – Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei és Debreceni Honismereti Egyesület, 2018. – 241 p. – (Új Nézőpont könyvek ; 1.)

Szabó Magda Debrecene: Irodalmi útikalauz / [szerk., a képeket vál., az előszót és a tanulmányt írta Keczan Mariann]. – Debrecen: Debreceni Református Kollégium Múzeuma, 2018. – 527 p.

Szülőföldem, Hajdúbüszörmény: Egy szabad-hajdú emlékezései [elektronikus dokumentum] / Nagy Antal. – [Győr]: Publio, 2018. – 280 p.

Táj és kultúra, 1. / [szerk. Kavecsánszki Máté, Marinka Melinda]. – Debrecen: MTA-DE Néprajzi Kutatócsoport, 2018. – 208 p. – (Studia folkloristica et ethnographica ; 63.)

Tiszántúli református orgonái I. / Fekete Károly, Szabó Balázs, Szakács György. – Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 2018. – 223 p. – (Magyar református egyház javainak tára ; 41.)

A tudományok gránitkövei: A Debreceni Református Kollégium, a Magyar Tudományos Akadémia és a Debreceni Egyetem közös szolgálatát a nemzeti előmenetelért / Gaál Botond. – Debrecen: Hatvani István Teológiai Kutatóközpont Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2018. – 162 p.

Vendégjárás Árkádiában: A 20. századi magyar irodalom és Debrecen / Bakó Endre. – Debrecen: Déri Múzeum, 2018. – 589 p.

2019

IX. Fülöpi Gasztronómiai és Kulturális Fesztivál, 2019. 05. 04.: Receptkönyv. – [Fülöp], [2019]. – 107 p.

15 éves a Debreceni Ítéltábla / [szerk. Szilágyiné Karsai Andrea]. – Debrecen: Debreceni Ítéltábla, 2019. – 147 p.

Ajándékomat megbecsüld! : Idézet dr. Szabó Magda írásából : Dr. Kardos Albert emlékére, halálának 75. évfordulójára / Halmos-Harcza Edit. – Debrecen? Magánkiad., 2019. – 101 p. [Monologizált interjú Szabó Magdával Szobotka Tiborról és családjáról]; [Kardos Pál visszaemlékezésével.]

Az Arany Egyszarvú patika 18. századi festményei / Menyhárt József. – Debreceni: Déri Múzeum, 2019. – 31 p. – (A Déri Múzeum és gyűjteményei ; 6.)

Az alsószabolcs-hajdúvidéki, debreceni és nagykunsgái református egyházmegyék vagyonszeirásai jegyzőkönyvei, 1809 / szerk. Szabadi István. – Debrecen: [Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár], 2019. – 234 p. – (Editiones Archivi Distractus Reformatorum Transtibiscani ; 22.)

A berettyóújfalui Arany János Gimnázium tanárai a Pedagógusok arcképcsarnokában, 2002–2009 / [összeáll., szerk. Csermely László]. – [Debrecen]: 2019. – 123 p.

A biofizika ötven éve Debrecenben, 1969–2019 / [szerk. Dóczy-Bodnár Andrea, Szabó-Szentesi Nikolett Judit]. – Debrecen: Debreceni Egyetem Általános Orvostudományi Kar Biofizikai és Sejtbiológiai Intézet, 2019. – 127 p.

Buszpanoráma: A debreceni autóbusz-közlekedés története, 1863–2018 / Balogh Tamás Zoltán. – Debrecen: [Szerző], 2019. – 150 p.

Csárdakönyv: A puszta bástyáinak emlékére / Gencsi Zoltán. – Balmazújváros: Városi Önkormányzat, 2019. – 115 p.

Csikesz Sándor lelkipásztori eszményképének elemei a lelkipásztori munkába és lelkésznevelésben / Hős Csaba. – Sárospatak: Hernád K., 2019. – 253 p.

Debrecen város magistrátusának jegyzőkönyvei [32.], 1626–1627 / ford. Szendiné Orvos Erzsébet. – Debrecen: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, 2019. – 321 p. – (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai ; 46.)

A debreceni civis élet lexikona, 1–4. köt. / Kálnási Árpád. – Debreceni: Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2019. – 4 db. – (Debreceni értéktár könyvek ; 1.)

- A debreceni Déri Múzeum évkönyve, 2019** / szerk. Angi János, Lakner Lajos. – Debrecen : Déri Múzeum, 2019. – 230 p. – (A debreceni Déri Múzeum kiadványai ; 80.)
- Debreceni Egyetem** / szerk. Rófi Mónika, Nánási-Molnár Anita. – Debrecen : Debreceni Egyetem, 2019. – 80 p.
- Debreceni helyi autóbusz-közlekedés 1926–1950 között és 2009-től napjainkig** / Gara Kálmán. – Budapest : VITE, 2019. – 40 p. ; 24 cm. – (VITE közlekedéstörténeti füzetek sorozat ; 10.)
- A debreceni Honvédtemető és Hősök temetője : Forrásközlések és tanulmányok a szabadságharc debreceni ütközetének 170 éves évfordulójára** / [szerk. Papp József]. – Debrecen : MH 5. Bocskai István Lövészdandár Könyvtára, 2019. – 240 p.
- A debreceni Nagyerdő és környéke : Magyarország első természetvédelmi területének védetté nyilvánítása 80. jubileumi évfordulója alkalmából / Gyarmathy István, Molnár Antal.** – Debrecen : Zöld Kör, 2019. – 158 p. Románul is megjelent; ford. Eleonora Mircescu
- A debreceni Sétakert** / Nyúl Imre. – Debrecen : [Szerző], 2019. – 197 p.
- Digitális egyenlőtlenségek a debreceni fiatalok körében** / Galán Anita. – [Debrecen] : Debreceni Egyetemi K., 2019. – 144 p.
- Egyeki arcképcsarnok.** – Egyek : Szent József Plébánia, [2019]. – 134 p.
- Az élet újramezhető : Interjú és vallomások / Szabó Magda ; [vál., összeáll. Jolsvai Júlia] ; [szerk. Tasi Géza, V. Detre Zsuzsa].** – Budapest : Jaffa K., 2019. – 269 p. – (Szabó Magda életműsorozat)
- Elrabolt esztendők : Pestről kitelepítettek Hajdúdorogon, 1951–1953 / Bocz Péter.** – Hajdúdorog : Mészáros Károly Városi Könyvtár, 2019. – 209 p. – (Hajdúdorogi füzetek ; 24.)
- ER-22 : Az újszentmargitai Tilos-erdő Erdőrezervátum.** – Tihany : ÖKK, 2019. – 16 p. – (Erdőrezervátum füzetek ; 2.)
- Az erdő dala** / [szerk. Marincsak Ibolya]. – Debrecen : Debreceni Nagyerdőért Természetvédelmi és Kulturális Egyesület, [2019]. – 215 p.
- Etel laka, vagyis Attila hun király birodalmi székhelye : Történelmi vizsgálat** / Révész Imre, [id.] – Reprint kiad. – [Onga] : Nemzeti Örökség K., [2019]. – 71 p. [Az egykori zeleméri határban] Eredeti kiadás: Debrecen : Városi Nyomda, 1859.
- Görömbei András** / Papp Endre. – Budapest : MMA K., 2019. – 208 p.
- Hajdúböszörmény értékei** / szerk. Varjasi Imre. – Hajdúböszörmény : Hajdúböszörményi Települési Értéktár Bizottság, 2019. – 80 p. – (Közszolgálati füzete)
- Hajdúdorog, 1868–2018 : Tanulmányok és források a magyar görögkatolikusok történetéhez** / szerk. Véghseő Tamás. – Nyíregyháza : Szent Atanáz Görögkatolikus Hittudományi Főiskola, 2019. – 184 p. – (Collectanea Athanasiana 1., Studia 10.)
- Hamlet** / Mensáros László ; szerk. Szathmáry István. – Magyar Művészeti Akadémia K., 2019. – 230 p.
- Hofi naplója** : [Fényképek, dokumentumok, rajzok Hofi Géza képes „naplójából”, interjúk, visszaemlékezések ; összeáll., szerk. Nádori Attila, Papp Sándor Zsigmond, . Budapest, Kossuth K., 2019. – 239 p.
- In memoriam Ujváry Zoltán** / Tóth György – Égerszög : [Szerző], 2019. – 79 p. – (Megőrzött emlékképek ; 1.)
- Itt élünk, így élünk, így fogadj el! : A fogyatékos ellátás múltja, jelene, jövője a Debreceni Szociális Szolgáltató Központban.** – Debrecen : DSZSZK, 2019. – 137 p.
- A jogszolgáltatás története Hajdúszoboszlón** / [szerk. Megyeri-Pálffy Zoltán]. – Debrecen : Debreceni Törvényszék, 2019. – 120 p.
- A „kálvinista Róma” : Debrecen** / B. Orosz István. – Debrecen : [Szerző], 2019. – 57 p.
- Karacs Ferenc térképmetsző élete és művei, 1770–1838** / Ecsedi István. – Reprint kiadás. – Püspökladány : Püspökladányi Tájékoztató és Közművelődési Központ, Könyvtár, Múzeum Karacs Ferenc Múzeum Tagintézmény, 2019. – 88 p. Eredeti kiadás: Debrecen : 1912.

- Karady-láz Debrecenben : Dokumentumriport egykori fényképekkel /** Bakó Endre. – Debrecen : META-95 Bt., 2019. – 63 p.
- Kossuth Lajos és Debrecen : Kiegészítések : Tanulmányok és előadások /** Bényei Miklós. – Debrecen : Méliusz Juhász Péter Könyvtár, 2019. – 184 p.
- Kóti Árpád : a Nemzet Színésze /** Bakó Endre. – [Budapest] : MMA [Magyar Művészeti Akadémia], 2019. – 200 p.
- KozmaPolisz : Tanulmányok Kozma Tamás 80. születésnapjára /** szerk. Pusztai Gabriella, Engler Ágnes, Kocsis Zsófia. – Debrecen : CHERD-Hungary, Debreceni Egyetemi K., 2019. – 303 p. – (Régió és oktatás ; 13.)
- A közösségek szolgálatában : Az első Hajdú-Bihar megyei közösségfejlesztő kezdeményezések és a Kelet-magyarországi Közösségszolgálat Alapítvány működésének 20 éve /** Groskáné Piránszki Irén. – Debrecen : Kelet-magyarországi Közösségszolgálat Alapítvány, 2019. – 184 p.
- „Közöttünk a’ mester” _ Tanítványi köszöntőkötet a 60 éves Debreczeni Attila tiszteletére /** szerk. Bódi Katalin, Bodrogi Ferenc Máté. – [Debrecen] : Debreceni Egyetemi K., 2019. – 252 p.
- A „madarak atyja” : Egy élet az oktatás és a természetbúvárlat szolgálatában : Siroki Zoltán, 1906–1981 /** [szerk. Mező Szilveszter]. – Debrecen : Déri Múzeum, 2019. – 17 o, – (Rejtett értékek a Déri Múzeum természettudományi gyűjteményében)
- Magyarhomorog – Kónya-domb 10. századi szállási és 11–13. századi falusi temetője /** Kovács László. – Szeged : SZTE Régészeti Tanszék ; Budapest : MZA BTK Régészeti Intézet, Magyar Nemzeti Múzeum, Martin Opitz K., 2019. – 776 p., CD.R . (Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei ; 12.)
- A múzeumügy története Hajdúnánáson /** Buczkó József. – Hajdúnánás : Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény, 2019. – 200 p. – (Nánási füzetek ; 31.)
- Néprajzi cigány fotográfiák a debreceni Déri Múzeumban /** Bereksándor. – Debrecen : Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2019. – 71 p. – (Romológiai füzetek ; 3.)
- Órallóvá tettek : Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkész-képzés 1850–2000 közötti történetéhez /** szerk. Baráth Béla Levente, Fekete Károly. – Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerület, Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2019. – 752 p. – (Kiadványok a Debreceni Református Kollégium fennállásának 475. évfordulója tiszteletére ; 4.)
- Örök magyar professzor üzenete : Tanulmányok Karácsony Sándorról /** szerk. Vincze Tamás. – Debrecen : Debreceni Egyetemi K., 2019. – 178 p. – (Oktatáskutatás s 21. századba ; 8.)
- Ösztönző lelkiség : Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából /** szerk. Baráth Béla Levente, Fekete Károly, Kis Klára. – Debrecen : Debreceni Református Hittudományi Egyetem, 2019. – 259 p. – (Acta. Debreceni teológiai tanulmányok ; 13.)
- Szabó Magda száz éve : A PTE BTK centrumú Kortárs Világirodalmi KutatóKör, a PTE BTK Modern Irodalomtörténeti és Irodalomelméleti Tanszéke, valamint a PTE BTK Klasszikus Irodalomtörténeti és Összehasonlító Irodalomtudományi Tanszéke közös konferenciájának előadásai : Pécs, 2017. október 25–26. /** [szerk. Soltész Márton, V. Gilbert Edit]. – Budapest : Széphalom Könyvműhely, Orpheusz, 2019. – 318 p.
- Százéves a debreceni orvosképzés /** [főszerk. Mátyus László]. – Debrecen : DE ÁOK [Debreceni Egyetem Általános Orvostudományi Kar], 2019. – 2 db. Az Általános Orvostudományi Kar, az intézetek és a tanszékek története, . 492 p. Az Általános Orvostudományi Kar professzorainak életrajza. – 459 p.
- Tájak, emberek, hangulatok : Vendégváró Hajdú-Bihar /** [szerk. Hangúr Tibor, Erdei Gábor]. – : [Érmellék] : Érmelléki Népfőiskolai Egyesület ; [Debrecen] : Debreceni Mozgóképkultúra Alapítvány, 2019. – [80] p.
- Tanulmánykötet Buczkó József néprajzkutató tiszteletére /** [szerk. Darócziné Bordás Andrea]. – Hajdúnánás : Móricz Pál Városi Könyvtár és Helytörténeti Gyűjtemény, 2019. – 248 p.
- A tudás temploma : A Debreceni Egyetem főépülete /** Forisek Péter, Kerepeszki Róbert ; [fotó: Derencsényi István]. – 2. kiad. – Debrecen :

Debreceni Egyetem, 2019. – 70 p. Angolul: The temple of knowledge : the main building of the University of Debrecen / Peter Forisek, Robert Kerepeszki ; [photography] István Derencsenyi ; [transl. by Balázs Venkovits]. – 2. ed. – Debrecen : University of Debrecen, 2019. – 70 p.

Ujfalvi Imre pere és műveltsége : Tanulmányok és szövegközlések / [szerk. Oláh Róbert] – Debrecen : Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2019. – 199 p. – (Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai.)

Újságírók a művészetek vonzásában : Bakó [Endre], Bényei [József], Magyarai [Vilmos] / [szerk, riporter] Tatár Ilona Éva. – [Hajdúszoboszló] : Fekete Borbála Alapítvány, 2019. – 55 p.

Úton... : Folyás felé / Magyar Sándor. – Folyás : Önkormányzat, 2019. – 177 p.

Zsáka öröksége / Dudás József. – [Zsáka]. – [Szerző], 2019. – 327 p.

Összeállította: *Bényei Miklós*

HÍREK

A Szent László-legenda erdélyi templomok falképein. Szent László legendáját ábrázoló monumentális freskórészletek kerültek elő a marosvásárhelyi Vártemplom felújítása során. A 2020. év végén felfedezett falfestményrészlet különlegessége, hogy a középkori Erdély első olyan Szent Lászlót ábrázoló freskója, amely városi környezetben került elő, ráadásul a lelet a Vártemplom építésének vélt idejét is megváltoztatja: eddig ugyanis olyan feltételezések voltak, hogy a templom a XV. század közepe táján épülhetett, ez azonban most megdőlni látszik éppen a freskók miatt, úgy tűnik, mégis régebbi lehet a templom. • Egy kicsiny Szeben megyei faluban, Somogyomon találtak rá az elmúlt évek egyik legnagyobb művészettörténeti emlékére. Az elhagyatott szász templom lemeszelt falai őrizték meg a magyar középkor lélegzetelállító freskóit. A középkori ikonográfia legjellemzőbb magyar freskóciklusa, a Szent László-legenda is feltárult.

Megrendelőlap

Megrendelem a Honismeret című folyóiratot példányban.

Az előfizetési csekket az alábbi címre kérem:

Név: irányítószám:

Cím:

Az előfizetés díja egy évre: 3000,-Ft

A megrendelőlapot kérjük a Honismeret Szövetség címére visszaküldeni:

1370 Budapest, Pf. 364. Tel./fax:327-77-61

Dátum:

.....

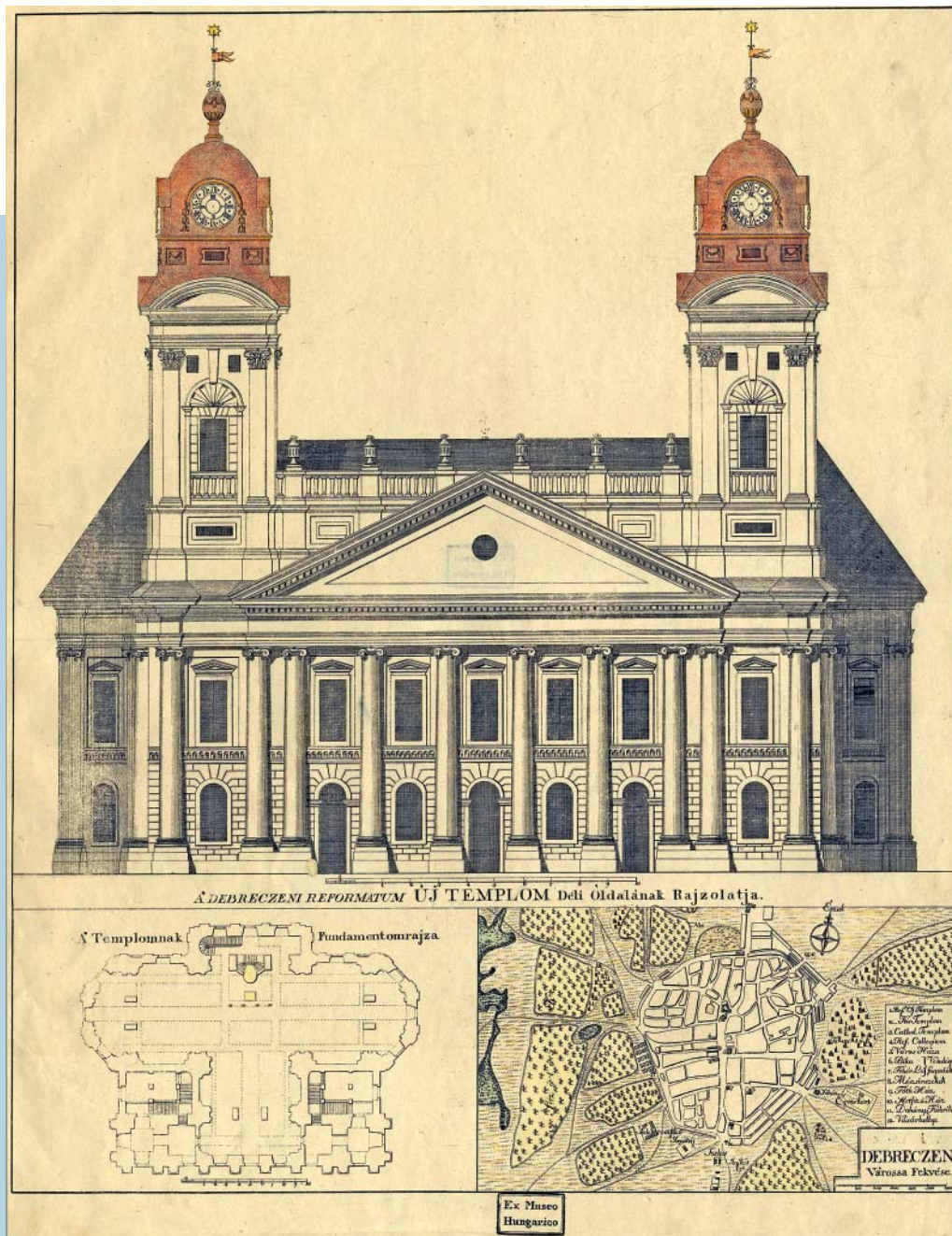
aláírás

Debrecen régi képeslapokon
(A Méliusz Juhász Péter Központi Könyvtár Helytörténeti Részlegének gyűjteményéből)

720 Ft

*A debreceni Nagytemplom, színezett rézkarc a XIX. század első feléből
(Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Képcsarnok, ltsz.: T 1199)*